

Kádas István

A KÖZÉPKORI NEMESI VÁRMEGYE

ORSZÁGHÁZ KÖNYVKIADÓ

AJÁNLOTT
OLVASMÁNY

Kádas István

A KÖZÉPKORI NEMESI
VÁRMEGYE

Országgyűlés Hivatala, 2025

AJÁNLOTT OLVASMÁNY

Sorozatszerkesztő • Bellavics István

© Országgyűlés Hivatala, 2025

© Szerző, 2025

Szerkesztette • Pelyach István

Felelős kiadó • Such György,
az Országgyűlés Hivatalának főigazgatója

Szöveggondozó, korrektor • Széll Szilvia

Borítóterv • Környei Anikó

Műszaki szerkesztő, tördelő • Fodor Gábor

Szakmai lektor • C. Tóth Norbert

A térképeket készítette • Nagy Béla

A képeket válogatta • Kádas István

Képfeldolgozás • Fodor Gábor

A rajzos ábrákat készítette • Kajtár Virág

A könyv az Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és
Közművelődési Igazgatósága szakmai programjainak keretében készült.

Igazgató • Bellavics István

Az Igazgatóság könyvprogramjának koordinátora • Pelyach István

A borítón Radák Balázs nemes címereslevele
egy török és egy magyar vitézzel látható
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

ISBN 978-615-6704-29-0

www.orszaghazkonyvkiado.hu

TARTALOM

BEVEZETÉS	8
I. HÁNY VÁRMEGYE VOLT A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON?	12
I.1. Megyék születtek és tűntek el	12
I.2. A 72 vármegye legendája	14
II. KIRÁLYI VÁRMEGYÉBŐL NEMESI VÁRMEGYE	17
II.1. A „királyi” vármegye	17
II.2. A „nemesi” vármegye kialakulása	21
III. A VÁRMEGYE FÖLDRAJZI KERETEI	27
III.1. A vármegyék határainak változásai	27
III.2. A járások	30
III.3. A vármegyék központjai	32
III.4. A székek	34
IV. A VÁRMEGYE LAKÓI	38
IV.1. A jobbágyok és a polgárok	38
IV.2. A nemesség	42
V. A VÁRMEGYE TISZTSÉGVISELŐI	46
V.1. Az ispán	47
<i>V.1.1. A király és a megye között</i>	47
<i>V.1.2. Az ispán és megyéje</i>	54
V.2. Az alispán	56
<i>VI.2.1. Az ispán familiárisa</i>	56
<i>V.2.2. Az alispánválasztás kezdetei</i>	60

V.3. A szolgabírák	62
V.3.1. A törvényszék oszlopai	63
V.3.2. Választás és tisztségviselés	65
V.4. A megyei jegyző	68
V.5. Az esküdtek és a megyei emberek	71
V.5.1. Egy közülünk	71
V.5.2. Választott nemesi esküdtek	75
VI. IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS A VÁRMEGYÉBEN	80
VI.1. A megyei törvényszék	80
VI.2. A gonosztevők kiírtása	84
VI.2.1. A bírói közgyűlések virágkora	84
VI.2.2. A közgyűlések hanyatlása	88
VI.2.3. A megyei cirkálók	91
VI.3. A panaszok bizonyítása	92
VI.3.1. Az egyoldalú vizsgálat	93
VI.3.2. A kikiáltott közgyűlés	97
VI.4. A megye és a perfolymat	101
VI.4.1. A per megkezdése és a per közbeni bizonyítás	101
VI.4.2. Perdöntő bizonyítások: eskü, baj, oklevelek	103
VI.4.3. Perhalasztás, egyezés, ítélet	107
VII. ADÓSZEDÉS A VÁRMEGYÉBEN	112
VII.1. A királyi adószedő segítése, ellenőrzése	113
VII.1.1. A királyi rendes és rendkívüli adók	113
VII.1.2. A megyei hatóság és helyi adószedők tevékenysége	117
VII.2. A megyei házipénztár	121
VII.2.1. A megyei pénztár kezelése	121
VII.2.2. Bevételek és kiadások	124
VII.3. Az adószedés folyamata	126
VII.3.1. Az adó kirovása, helyreigazítása, behajtása	127
VII.3.2. A hátralékok behajtása	132
VIII. KATONÁSKODÁS A VÁRMEGYÉBEN	137
VIII.1. A megyei csapat	138
VIII.1.1. A megyei csapat az Anjouk idején	138
VIII.1.2. A megyei csapat és a telekkatonaság	140
VIII.1.3. A megyei zsoldoscsapat a Jagelló-korban	145

VIII.2. A mozgósítás és telekkatonaság adminisztrálása	149
VIII.2.1. Számlálók, toborzók, kapitányok	149
VIII.2.2. Az ellátás és a közrend biztosítása	154
VIII.2.3. A megyei csapatok bevetése	157
IX. EGYÉB FELADATOK A VÁRMEGYÉBEN	160
IX.1. A kihirdetések	160
IX.2. Az egyezségek írásba foglalása	163
IX.3. Úrszéki és a jobbágyköltözési ügyek	165
IX.4. Vámok, utak ellenőrzése	168
IX.5. A királyi oltalom gyakorlása	173
X. POLITIZÁLÁS ÉS KÖZÖSSÉG A VÁRMEGYÉBEN	175
X.1. A nemesi közösség és új fóruma	175
X.1.1. A megyei nemesek egyeteme	175
X.1.2. A megyegyűlés	179
X.2. Részvétel az országos politikában	182
X.2.1. Az országgyűlési követek	182
X.2.2. A köznemesi ülnökök	186
X.3. Egyéb megyei követek	188
X.3.1. Követek a királyhoz, főurakhoz	188
X.3.2. A vármegyék „egymás között”	190
X.3.3. Követek a városokhoz	192
XI. KARRIER ÉS SZOLGÁLAT A VÁRMEGYÉBEN	195
XI.1. Új tisztségek, új feladatok	196
XI.1.1. Másodalispán, alispáni ügyvivő	196
XI.1.2. Alszolgabíró, szolgabírói kiküldött	199
XI.1.3. Ülnökök és esküdtek a 16. század első felében	202
XI.1.4. A megyei pénztárnok és kapitány	206
XI.2. A megye szolgálata a középkor végén	209
XI.2.1. A jogtudó megyei értelmiség	209
XI.2.2. A „megyei karrier” kiszélesedése	213
XI.3. A megyei tisztségviselők fizetése	216
XI.3.1. Bevétel a bírságpénzekből és a királyi adóból	216
XI.3.2. A tisztviselői fizetés és egyéb díjak	219

XII. A MEGYEI ÍRÁSBELISÉG ÉS PECSÉT	223
XII.1. A változatos megyei írásbeliség	224
<i>XII.1.1. Oklevelek, levelek, regisztrumok</i>	224
<i>XII.1.2. Megyei jegyzőkönyvek</i>	226
XII.2. A megyei pecsét	228
<i>XII.2.1. A megyei pecséthasználat</i>	229
<i>XII.2.2. A tisztségviselők személyes pecsétjei</i>	231
<i>XII.2.3. A megyepecsétek</i>	234
MÉRLEG: TÖBB MINT KÖZIGAZGATÁSI EGYSÉG	240
AJÁNLOTT IRODALOM	246
KÉPJEGYZÉK	261

BEVEZETÉS

A megye, vármegye Magyarország egyik legrégebb és legtartósabb intézménye, közigazgatási kerete. Sőt, több is volt annál, az újkori rendi politika bázisa, mely összeforrott a nemességgel, annak céljaival és küzdelmeivel, a nemesi, majd polgári öngazgatással. Miként Deák Ferenc írta egy 1833. évi levelében: „[...] ha szabadságunkat szeretjük, iparkodnunk kell a megyék belső erejének és fontosságának nevelésén, mert eddig is nem a Főrendek, nem az anyaszentegyház főpapjai, nem a királyi városok, hanem a megyék valának polgári szabadságunk leg hivebb őrei.” A középkori vármegyék azonban nem ilyenek voltak, nem a polgári vagy akár nemesi szabadság őrei, hanem inkább és elsősorban éppen a királyi hatalom helyi letéteményesei. Nem szabad úgy gondolnunk a megyékre, mint egy állandó, változatlan, ma is ősi formáját őrző képződményre, mely éppen úgy pattant ki államalapító nagy királyunk, I. (Szent) István és tanácsadói fejéből, ahogyan azt ma ismerjük.

Mint a legtöbb hosszú múltra visszatekintő intézmény, a vármegye is jelentős változásokon esett át a századok során, történetét kisebb-nagyobb korszakokra bonthatjuk. Deák Ferenc vármegyéjét nem vetíthetjük teljesen rá a 17. század megyéjére, s különösen nem Mátyás király, az Anjouk vagy éppen Szent István vármegyéire. A változások a megyék törtéájában gyakran szervesen, olykor lassú folyamatok révén mentek végbe, mindazonáltal megkülönböztethetjük az egyes történeti korok vármegyéit. Az egyes korszakokra jellemző sajátosságok alapján beszélünk már a középkorban is „királyi”, „nemesi” és újabban „önkormányzati” vármegyékről is, melyek a megyék történetének egyes jellegzetes állapotait jelzik. E fogalmak mindazonáltal történeti konstrukciók, a múlt embere jól tudta, hogy mi az a vármegye, milyen saját korának megyéje. Az efféle jelzők és megkülönböztetések elsősorban a történetst, másodsorban az olvasót segítik, elkülöníthetők a fejlődés

egyes korszakai, kihangsúlyozhatók a markáns különbségek, segítve annak az elkerülését, hogy egy későbbi, mondjuk 19. századi állapotot vetítsünk vissza korábbi korokba. E jelzők, mondhatni, szükséges mankók a hosszú, évezredes megyetörténelem különböző szakaszainak jelölésére.

Jelen kötet a megyetörténet első ötszáz évének második szakaszát, a „nemesi” vármegyét kívánja bemutatni, I. (Nagy) Lajos, Luxemburgi Zsigmond és Mátyás király megyéjét. Ez már nem a 11–12. század „királyi” vármegyéjének várispánságokra épülő rendszere, az ispáni várhoz tartozó szolgarendű és kötött jogállású népek világa. A több évszázados intézmény immár azon korszaka, melyben a vármegye ugyan még mindig a királyi hatalom letéteményese, ám már szárbá szökken az önkormányzatiság csírája. A nemesi vármegye korszakát az 1270-es évektől körülbelül 1550-ig számíthatjuk, ám ez majdnem háromszáz esztendő – mint látni fogjuk – maga sem fogható fel egyetlen állandó egységként. Természetszerűen más az „utolsó aranyágacska”, III. András vagy I. Károly (Róbert) vármegyéje, mint a mohácsi tragédiát követően egymással vetélkedő I. János és I. Ferdinánd megyéje.

A középkori hatalomgyakorlás legfőbb eszközének a bíraskodás számított, s a megye is elsősorban igazságszolgáltatási feladatokat látott el. Nem véletlen tehát, hogy a történettudomány általában két, elsősorban bíraskodást végző tisztség, illetve egy bírói fórum felbukkanásához köti a nemesi vármegye „születését”: az alispánhoz és a szolgabírákhoz, valamint a megyei törvényszékhez. A nemesi vármegye időszakát a megyei törvényszék „virágkorának” is tekinthetjük, ebben az időszakban e fórum volt a megye legfontosabb és legmeghatározóbb intézménye, a megyei közélet legfőbb színtere, mielőtt a kora újkori megyegyűlés kibontakozott volna. Az igazságszolgáltatás mellett azonban egyéb feladatokban is nagy szerep hárult a vármegyék hatóságára és nemességére. Egy sokszínű tevékenységi kört kapunk, mely a középkori élet számos területére kiterjedt: a királyság törvényeinek kihirdetésétől és betartatásától kezdve az adószedésben való segédkezésen át a katonáskodás és mozgósítás megszervezéséig. A megyék feladatai az idő előrehaladtával folyamatosan gyarapodtak, s ezzel egyszersmind a megyei nemesség összetartozás-tudata is erősödött, az intézmény és a közösségtudat egymással kölcsönhatásban, kéz a kézben fejlődött. A késő középkor nemesi vármegyéjéből a 16. század közepére fokozatosan kialakult a kora

újkori rendi politizálásában oly fontos „önkormányzati” vármegye, amely már a megyék történetének egy későbbi fázisa. Bár az alapok (az alispán és a szolgabírák, a megyei törvényszék) lényegében végig azonosak maradtak, egy mozgalmas história, mondhatni, fejlődéstörténet áll előttünk.

A nemesi megye története azonban nemcsak időben, hanem térben is változatos. Egy sematikus, leszabályozott rendszer helyett valójában egy sok-sok helyi jellegzetességtől, sajátos megoldásoktól színes kép tárul elénk. Igaz ez a nemesi vármegye kezdeteire éppúgy, ahogy a korszak végét jellemző átalakulási folyamatra. A középkori Magyarországon közel hetven vármegye működött, nagyjából hasonló módon, mégis itt-ott egymástól eltérve, egy kicsit másképp. Sajnos azonban az egyes megyékből aránytalanul maradtak fenn középkori forrásaink, például Békés, Szerém vagy épp Esztergom megyéből alig ismerünk a vármegye hatósága által kiállított iratokat. Vannak ellenben kifejezetten gazdag középkori okleveles anyaggal büszkélkedő vármegyék is (például Abaúj, Sáros, Szabolcs, Vas, Zala), elsősorban a török hódítás által kevésbé érintett területeken, valamint olyan szerencsés eseteknek köszönhetően, amikor egy-egy nemesi, főúri család, egyházi intézmény vagy királyi város archívuma mentsvárat jelentett a megyei kiadványok számára. Néhány megyének már nyomtatásban is megjelentek a középkori iratai (például Győr megye), illetve azok tartalmi kivonatai (a Felső-Tisza-vidék megyéi), a többség esetében azonban ezek publikálása még elvégzendő feladat. Sok esetben a megyék történetének modern történészai feldolgozásai is hiányoznak, míg például – időrendben haladva – Zala, Pest, Tolna, Szabolcs, Krassó, Sáros és Bihar vármegye, vagy éppen Erdély hét megyéje esetén már széles körű ismereteink vannak azok nemesi korszakáról, vagy legalábbis annak egy szűkebb időszakáról.

A források és a feldolgozások által kijelölt keretek alapján jelen kötetről is elmondható, hogy egyes vidékek megyéiről (például a Felső-Tisza-vidékről, Felső-Magyarországról vagy épp a Dél- és a Nyugat-Dunántúlról) több és jobb információkkal rendelkezünk, míg másokról kevesebbet szólunk. Az egyenetlen ismeretanyag, valamint a térben és időben is jelentkező sokszínűség ellenére a középkori nemesi vármegye ismertetése nem lehetetlen. Az országos szabályozások alapján valamiféle általános képet így is felrajzolhatunk, szem előtt tartva a helyi, regionális vagy megyei jellegzetessége-

ket. A 21. század megyekutatásának éppen az a legfontosabb eredménye és tapasztalata, hogy nem létezett a középkori Magyarországon két egyforma vármegye. Még az egymással szomszédos megyék is eltértek ilyen vagy olyan szempontokból, illetve egyazon megyében is különböző viszonyokat találhatunk a vizsgált korszak elején, közepén vagy végén. A kötet ezt a helyi szinten változatos, országosan meghatározó intézményt és annak egy sajátos korszakát kívánja bemutatni.

I. HÁNY VÁRMEGYE VOLT A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON?

A középkori (nemesi) vármegyék életének és tevékenységének ismertetése előtt érdemes áttekintenünk, hogy egyáltalán hány vármegye is volt a középkori Magyar Királyságban, s melyek voltak ezek. A válasz, mint látni fogjuk, nem egyszerű, nem lehet csupán egyetlen számot rávágni, például azt, hogy 72, még ha olykor maguk a kortársak is így tettek. Vármegyék ugyanis a középkor folyamán egyaránt születtek és tűntek el, számuk pedig ennek köszönhetően is változott, s még a középkor évszázadaiban sem számolhatunk mindig ugyanannyi (és ugyanazon) vármegyékkel.

I.1. MEGYÉK SZÜLETTEK ÉS TŰNTEK EL

A megyerendszer létrehozása Szent Istvánhoz köthető, arról azonban az egyes történészek a mai napig különféleképpen vélekednek, hogy hány vármegye létrehozására került sor államalapító nagy királyunk idején. Az mindenesetre egyértelmű, hogy nem minden megye eredete vezethető vissza Szent István korára. István, különösen a keleti területeken, gyakran úgynevezett „óriás vármegyéket” hozott létre, amelyek később több kisebb megyére bomlottak szét. A korai megyeservezés legismertebb példája Szent Gellért nagyobb legendájában olvasható, mégpedig Csanád megye alapításáról. E szerint a Maros mentét uraló Ajtonyt legyőző Csanád vitéznek a következőt mondta Szent István király: „Ezt a várost a mai naptól ne nevezzék már a Marostól, hanem legyen neve Csanádtól. Azért, mert kipusztítottad belőle ellenségemet, te légy ennek a tartománynak az ispánja, és a magad nevére kereszteld el: nevezzék minden nemzedékig Csanád tartománynak.” Csanád

ispán „tartománya” azonban nemcsak a később évszázadokig fennálló Csanád vármegyére terjedt ki, hanem Keve, Krassó, Temes és esetleg még Arad megye is ennek a részét képezte. Utóbbi megyék még az Árpádok idején kiszakadtak, és függetlenedtek Csanádtól, ahogyan például Bihar vármegyéből is még a 13. század elején vált ki Békés és esetleg Zaránd megye.

A megyék szétválásának ugyancsak kiváló példája a hatalmas Újvár megye, melyből a 14. századra Heves, Abaúj és Sáros vármegyék alakultak ki, de területéből Borsod is részesült. A későbbi Pest és Pilis, valamint Esztergom megye egy része Szent István idején még szintén egy nagy vármegyét alkotott Visegrád megye néven, de már a 11. század során elkezdett felbomlani. A 13. században már külön Pest megyével és pilisi ispánsággal találkozunk, valamint a szintén ispánságnak számító Csepel-szigettel, más néven Nagyszigettel. Ugyancsak a 14. század elejére önállósodhatott Keve északnyugati részén Torontál vármegye, melyet Becse megyének is neveztek. A 13. században (a 14. század elejéig) alakultak vármegyévé egyes korábbi királyi erdőségek, az erdőispánságba sorolt hatalmas uralkodói vadászterületek is. Ilyen volt az ország északnyugati felében, a Tátra és a Fáttra vidékén fekvő hatalmas zólyomi erdőség, mely eredetileg Hont és Bars vármegyékhez tartozott. Ebből szervezték meg – valamikor a 12. század második felében – a zólyomi „erdőispánságot”, melynek területén később négy vármegye is kialakult: Zólyom, Liptó, Turóc és Árva (*1. térkép*).

A 13. század és a 14. század eleje mozgalmas időszak volt a vármegyék születése szempontjából, ám – jóval ritkábban – később is jöttek létre új megyék. A hatalmas Szolnok megye – mely egyrészt a Tisza-parton, a mai Szolnok környékére, másrészt a Meszes-hegységtől keletre, egészen az erdélyi Dés vidékéig terült el – a 14. századra kettévált, a történeti Erdélybe eső része Belső-Szolnok, míg a Tisza menti és a későbbi partiumi része Külső-Szolnok lett. Amíg előbbi erdélyi mintájú, addig utóbbi, magyarországi mintájú megyévé fejlődött. Külső-Szolnok megye is két tömbből állt azonban, ami magával vonta a további szakadást. 1426 után Külső-Szolnokhoz már csupán a Tisza-parti rész tartozott, míg a Meszesen túli terület Közép-Szolnok néven vált önálló vármegyévé. A három Szolnok megye útja különvált, külön ispánjaik, hatóságuk lett. A 15. század közepén továbbá

Fejér vármegye Dunán inneni, külön törvényszékkal rendező kerülete, az úgynevezett solti szék is lassan önálló Solt megyévé formálódott.

Vármegyék azonban nemcsak születtek, hanem el is tűntek, s területük más megyék részévé vált. Ez történt a tatárjárás során elpusztult Borsova megye esetében, melynek területe később Szabolcs, illetve Bereg megyéhez került. Míg Borsova megye a tatárok, az ország déli felében más vármegyék a törökök áldozatául estek. Az oszmán támadások következtében már a 15. század első felében lényegében elnéptelenedett és megszűnt a déli Keve és Krassó vármegye. Szerém és Valkó megyék ugyan kitartottak a középkor végéig, ám sokat szenvedtek, népességük jócskán megfogyatkozott. Valkó megye déli fele fokozatosan elnéptelenedett, falvainak körülbelül 70 százaléka pusztává vált a 16. század közepére. Később, Buda elestével és az oszmán hódításokkal azonban már Valkó és Szerém megye sorsa is megpecsételődött, sőt más déli megyék is eltűntek, például Bács, Bodrog vagy Torontál vármegye. Olyannyira, hogy a 17. századra a dél-magyarországi Bodrog vármegye korábbi holléte is elhomályosult, s az ottani településeket (például Baja, Bátmonostor) immár Bács megyéhez kötötték. Más megyék azonban túléltek a török hódítást, akár úgy, hogy összevont vagy menekült megyeként éltek tovább.

I.2. A 72 VÁRMEGYE LEGENDÁJA

A fentiek alapján láthatjuk, hogy a megyék száma még a középkor időszakában sem volt egyforma. Mindenesetre élénk hagyomány élt arról, hogy a Magyar Királyság 72 vármegyéből áll. Már a 12. században, Ottó freisingi püspök írásában felbukkant, hogy Magyarországon 70 vagy még több ispánság található, míg a tatárjárás pusztításait megörökítő kortárs, Rogerius mester már 72 vármegyéről számolt be. A 72 (vagy 73) megyeszám a késő középkori velencei követek jelentéseiben is felbukkan, igaz, némelyikük arról is tájékoztat, hogy a valóságban ennél már jóval kevesebb vármegye működött, köszönhetően a törökök pusztításainak. A 15. századi megyéket felsorolásokból is ismerjük. Egy 1499. évi lista például valóban 72 megyét említ, ám ezek közé például Macsó és Szörény bánságát is beleszámlálták.

Zsigmond király 1432/1433 fordulóján keletkezett honvédelmi szabályzatában a szűkebben vett Magyarországon és Szlavóniában összesen 61 vármegyét találunk, amihez még hét erdélyi megyét kell felsorolnunk (Kolozs, Fehér, Belső-Szolnok, Doboka, Hunyad, Küküllő és Torda), tehát 68 nemesi vármegyével számolhatunk. A király javaslata mozgósítás szempontjából csoportosította a vármegyéket. Zsigmond tervezete szerint a török ellen „Ozora felé”, azaz a Boszniában fekvő ozorai bánság irányába, a szlavón megyék (Zágráb és Körös), valamint Tolna, Baranya, Somogy, Zala, Bács, Bodrog, Verőce, Pozsega, Valkó és Szerém megyék csapatait, a Temesköz és Szörény felé pedig Temes, Keve, Krassó, Arad, Zaránd, Csongrád, Csanád, Torontál vármegyék seregét kell mozgósítani. Ha Erdélyt érné támadás, akkor oda Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Kraszna, Bihar, Békés és a két Szolnok megyének is hadba kellett szállnia az erdélyi vármegyék mellett. Míg a felsoroltakat az oszmánok, addig az északi megyéket a csehországi husziták ellen kellett mozgósítani. Ezek Sopron, Győr, Veszprém, Nyitra, Vas, Pilis, Moson, Esztergom, Komárom, Pozsony, Trencsén, Árva, Turóc, Nyitra, Liptó, Szepes, Bars, Hont, Gömör, Nógrád, Heves, Torna, Pest, Zólyom, Sáros, Abaúj, Borsod és Zemplén vármegyék. Így nézett ki tehát a 15. század első felének megyehálózata. Sőt, ehhez a 68 megyéhez, még hozzászámíthatjuk a Száván túli, úgynevezett alsó-szlavón vármegyéket, Orbászt, Szanát, Dubicát, már majdnem elérve a 72-es számot.

A 15. század végi Magyarország unikális forrása az a számadáskönyv, mely a sikkasztással vádolt Ernuszt Zsigmond pécsi püspök kincstartó 1494. és 1495. évi tevékenységével kapcsolatos, és amely a királyság évi bevételeit és kiadásait tartalmazza. A bevételek között ott találjuk a megyénként behajtott rendkívüli adót is, összesen 54 vármegye adóját. Ebben a számban benne van Erdély hét megyéje, illetve az ekkor adózás szempontjából Szlavóniához sorolt négy vármegye (a szlavóniai Zágráb és Körös mellett Varasd és Verőce) is. A számadáskönyv már külön megyeként vette fel Soltot is. A megyefelsorolás azonban nem teljes, a török fenyegetésnek leginkább kitett 12 déli megye (Arad, Bács, Békés, Bihar, Bodrog, Csanád, Csongrád, Szerém, Temes, Torontál, Valkó, Zaránd) adóját ekkor az Alsó Részek főkapitánya, a híres törökverő hadvezér, Kinizsi Pál (*1. kép*) kezelte. Így összesen 66 vármegyét kapunk a késő középkori Magyar Királyságban, melyekhez még

1. kép. Kinizsi Pál szobra Kolozsváron

a Száván túli, a boszniai bánsághoz tartozó Orbászt is hozzászámíthatjuk, amely a 16. század elején még túlélte az oszmán pusztítást (2. térkép).

A középkori Magyarország egészét nem fedte le a vármegyék hálózata, egyes speciális helyzetű és jogállású vidékek eltérő igazgatás alá tartoztak. Ilyenek voltak például a jászok és kunok szállásai és székei, melyek egyik megyéhez sem tartoztak, függetlenek voltak a megyei joghatóságtól. A 15. században a jászok és a kunok külön közösséget alkottak, ügyeiket külön törvényszékeken tárgyalták, egyes szállások és székek élén kapitányokkal. Erdélyben a széke-

lyek és szászok székei képeztek különálló, megyéktől független igazgatási egységet, e székek ráadásul szintén nemcsak egy tömbben feküdtek, hanem a jász és kun székekhez hasonlóan a megyék közé ékelődhettek, ahogyan a székely és szász székek területén is feküdtek megyei zárványok. Ugyancsak külön kerületekbe szerveződtek a szörényi bánság területén élő románok, melyek közül a legfontosabb a sebesi kerület volt, Karánsebes központtal. A sebesi kerület a megyékhez hasonlóan működött, szolgabírói voltak, és törvényszéket tartottak. A középkor folyamán nem tartozott semelyik megyéhez a Csepel-sziget, vagy korabeli nevén a Nagysziget sem, mely királyi/királynéi uradalomnak, pontosabban királyi uradalomból szervezett ispánságnak számított.

II. KIRÁLYI VÁRMEGYÉBŐL NEMESI VÁRMEGYE

Az Árpád-kor megyerendszerét „királyi vármegyének” nevezzük, mely megkülönböztető jelző a vármegyék hosszú fejlődéstörténete egy fontos szakaszának jellegzetességeit emeli ki. A vármegye bizonyos szempontból (például a központi utasítások végrehajtása, az adóbehajtásban, katonai mozgósításban való kötelező részvétel) a középkor egésze folyamán „királyi” maradt, ám oly jelentős változások történetek a 13. század végén, melyek alapján feltétlenül ajánlatos megkülönböztetni az ez előtti és az ezt követő megyei működést. A következőkben röviden érdemes áttekinteni, hogy milyen is volt, miben volt más a 11–13. század vármegyéje, s hogyan, miként alakult át a későbbi középkor „nemesi” vármegyéjévé.

II.1. A „KIRÁLYI” VÁRMEGYE

A vármegye – ahogy arra a neve is utal – központja egy királyi vár volt, melyhez várföldek tartoztak. A vár és a várföldek alkották a várispánságot. A várföldeken lakó népek, az úgynevezett várnépek látták el élelemmel és egyebekkel a várat, míg más csoportok, akiket keltjobbágyfiúknak, illetve várjobbágyoknak neveztek, katonai szolgálattal tartoztak a vár és az ispán felé. E rendszert várszervezetnek nevezzük, amelynek a felső rétegét az említett várjobbágyok alkották, akik bár maguk is szolgarendűek, illetve kötött jogállású szabadok voltak, az ő szolgálatuknak a hadakozás, illetve a várispánság igazgatása számított. A jobbágy szó ugyanis eredetileg vezetőt, előkelőt jelentett, a 12. században még a királyság főméltóságaira is használták. Ekképp a várjobbágy is a várszervezethez tartozók vezetőrétege

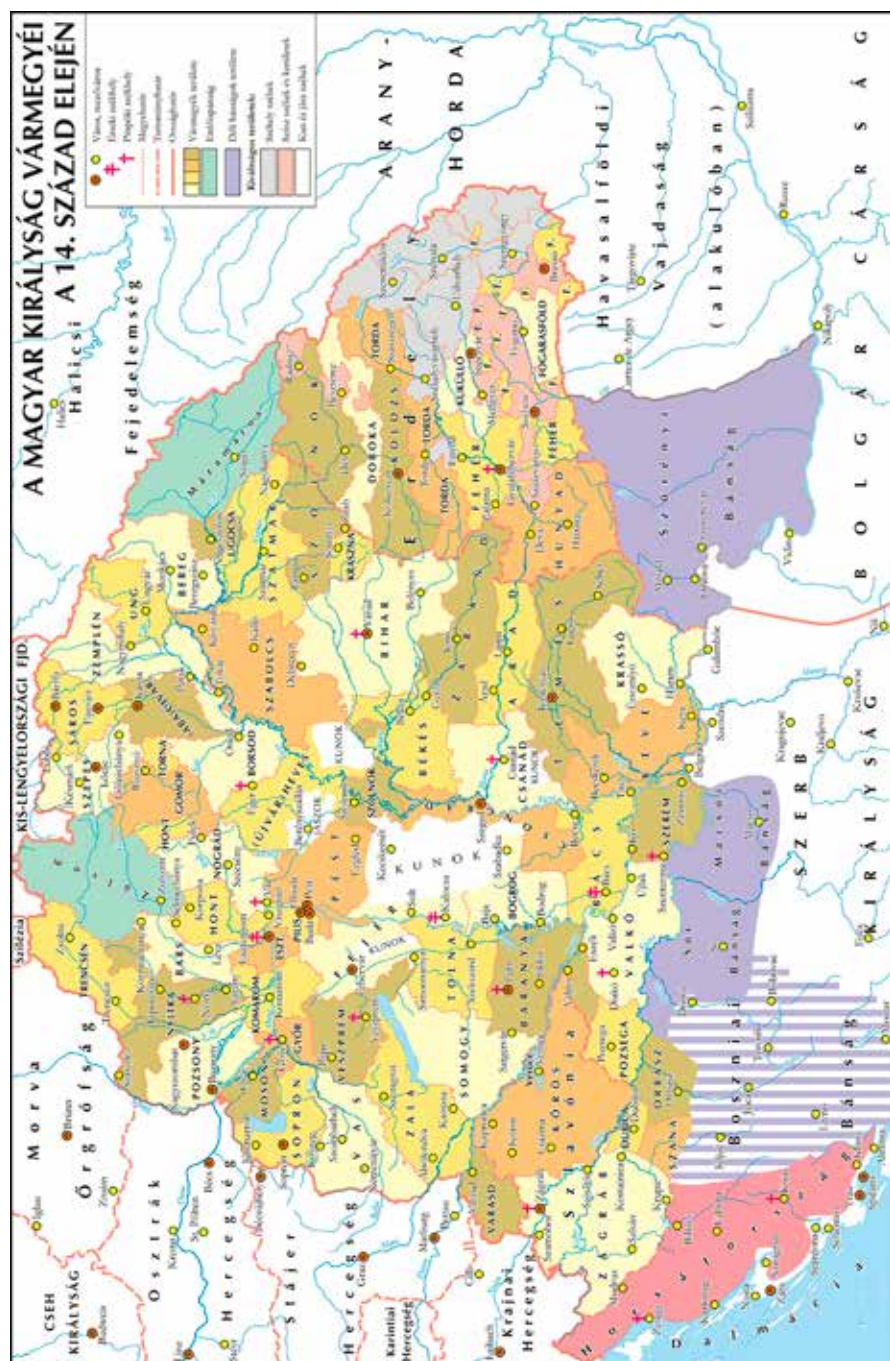
volt. A vár és a várispánság élén természetesen az ispán állt, akit az uralkodó tetszése tartamára nevezett ki, azaz bármikor elmozdíthatta a vár éléről. A várispánság tisztségviselőit a várjobbágyok sorából választotta ki. A várnépeket például száznagyok igazgatták, felügyelték munkájukat, beszédtek adóikat, és elrendezték ügyes-bajos dolgaikat. A várért a várnagy felelt, a határok őrzésével foglalkozó öröket az őrnagy, míg az egyéb hadi feladatokat a hadnagy irányította. A speciális feladatokat (parancsok kikiáltása, hírek terjesztése) ellátó hirdetőök élén pedig külön hirdetőnagy állt.

A várispánság azonban még nem feltétlenül volt vármegye, akadtak olyan várak, amelyekhez csak királyi földek tartoztak, s nem volt „megyénk”. Itt máris belebotlunk a nagy kérdésbe, hogy mit is nevezünk megyének. A mai kor embere számára a kérdés triviális, de mitől volt megye a megye a kezdetekkor, Szent István és utódai idején? A megye szó – hasonlóan az ispánhoz – szláv eredetű, azonos a mezsgyével, melyben még jobban érződik a „határ” jelentés. E mezsgyén, határon belül nemcsak várföldek voltak, hanem egyéb királyi birtokok, valamint az egyházi vagy világi személyek kisebb-nagyobb magánbirtokai is, akik felett a vár ispánja védelmet gyakorolt. A vár ispánja a királyi hatalmat képviselte, ő vezette hadba a vár fegyvereseit, gondoskodott a királynak járó adók behajtásáról, s igazságot szolgáltatott a királyi földeken lakó népek felett. Természetesen, amíg az ispán szinte élet-halál ura volt a várföldek lakói számára, addig a király magánbirtokain, illetve más egyházi és világi birtokokon élők fölött már kisebb joghatóságot gyakorolt. A vármegyék tehát olyan várispánságok voltak, amelyeknek volt mezsgyénk, mely határokon belül különféle birtokosok földjei feküdtek.

Voltak azonban olyan várispánságok is, amelyeknek nem volt megyénk. Ezek közül kiemelhetjük a határvárispánságokat, amelyek várai természetesen az országhatár védelmét szolgálták, mint például a Vág folyó mentén létrejött várispánságok. Ezek várföldjei több esetben szétszórta területek el különféle megyékben. Ilyen volt például a Nyitra megye területén álló Szolgagyőr vár ispánsága, melynek szerte a Dunántúlon akadtak földjei, míg a bolondóci várispánsághoz még a távoli Bihar megyében is tartozott várföld. Más esetben vármegyékhez is tartoztak „határvidékek” (például Gömörhöz későbbi szepesi részek, ahol határőrök, az úgynevezett „gömör-őrök” éltek), ezeket határvármegyéknek nevezi a történetírás. A 12. század

második felében mindemellett megindult a királyi magánuradalmak ispánsággá szervezése is. Így jött létre például a Somogy megyei segesdi királyi uradalomból a segesdi ispánság, melyet gyakran a királynék kezén találunk. A segesdi ispánok még a 14. század folyamán is kimutathatók. Szintén a 12. században alakultak ki a (korábban egyes megyékhez tartozó) hatalmas királyi erdőségekből az „erdőispánságok”. Ezekből a 14. század folyamán részben további, újabb vármegyék szerveződhetek, mint például Zólyom, Liptó, Árva, Turóc vagy épp Torna megye. Más erdőispánságok viszont beolvadtak egyes megyékbe, így a bakonyi erdőispánság Veszprémbe (*1. térkép*).

A várszervezet mellett a királyi vármegyének még egy fontos intézményét meg kell említeni, ez pedig a királybírói tisztség. Ez valószínűleg Szent István korára – de legalábbis a 11. századra – vezethető vissza, a királybírák tulajdonképpen a távollévő király helyett bíráskodtak helyi szinten. Az ispánoktól eredetileg függetlenül ténykedtek, s szerepük pont azért volt nélkülözhetetlen, mert olyanok felett bíráskodtak, akikre nem vagy csak korlátozottan terjedt ki az ispán joghatósága. A királybírák eleinte az egyháziakat és az ispánokat leszámítva mindenki fölött igazságot szolgáltathattak. Függetlenségük azonban folyamatosan csökkent, amit az eredményezett, hogy az Árpád-kor későbbi századaiban a megyésispán joghatósága egyre inkább kiterjedt a várszervezethez nem tartozó megyei lakosokra. A 12. század elején ugyanis megjelent az udvarispán tisztség, a megyésispán bírói helyetteseként, illetve általánosabban az ispán helyetteseként. E pozíció viselői az ispáni várhoz tartozó várjobbágyok közül kerültek ki, ám olyan ügyekben ítéleztek, melyek korábban a királybírákra tartoztak. Ennek következtében a 13. századra a királybírák – akiket ekkor már az idézőpecsétjeikről billogosoknak neveztek – független joghatósága visszaszorult. A billogosok immár a megyésispánok alárendeltjeiként „az ispán lábainál” bíráskodtak, s maguk is a várszervezet részei lettek, s a várjobbágyok sorából verbuválódtak. Megérett az idő a változásra.

1. térkép

II.2. A „NEMESI” VÁRMEGYE KIALAKULÁSA

A királyi vármegye a 13. század folyamán átalakult, a megyéispánok befo-lyása csökkent, a királyi várszervezet elenyészett. Ehhez több tényező veze-tett, nyitánya II. András reformjaihoz, az ispáni hatalom „megnyirbálására” való törekvésehez köthető. András híres törvénye, az Aranybulla törvénybe foglalta, hogy az úgynevezett *serviensek* – a későbbi nemesek – fölött az ispánok, illetve udvarispánjaik nem bíraskodhatnak. Az Aranybulla ugyan-csak megadta számukra a jogot arra, hogy „a királyi zászló alatt” vonuljanak hadba, mentesülve az ispánok katonai joghatósága alól is. A várispánságok felbomlása – és így a királyi vármegye megszűnése, vagy pontosabban át-alakulása – azonban már a 13. század második felére, illetve a 14. század elejére, V. István, IV. (Kun) László, III. András, valamint I. Károly uralmá-nak elejére tehető. Az utolsó Árpádok idejére kezdett kiforni egy új típusú megye, az úgynevezett „nemesi vármegye”.

A várispánságok a 13. század folyamán fokozatosan felbomlottak. II. And-rás idején kezdődött, hogy ispánságokat adományoztak el, melyek ezzel ma-gánbirtokká váltak. Igaz, mind az ekkor eladományozott locsmándi, mind a kevei várispánság később visszatért a király tulajdonába, aki újraszervezhette azokat. Az igazi, visszavonhatatlan változást azonban nem a várispánságok egészében, hanem „darabjaiban” történő, birtokonkénti eladományozása okozta. Így ugyanis az egyes várföldek különféle birtokosokhoz kerültek, ezeket már nehezebb lett volna újjászervezni. Más várispánságoknak, külö-nösen az ország keleti felében, az 1241. évi mongol támadás vetett végett. Még úgy is, hogy IV. Béla igyekezett rendezni a szétzilálódott viszonyokat. A várispánságok és várföldek eladományozása azonban a század második felében is folytatódott, az 1270-es évektől maguk a várak (például Gömör, Nógrád, Doboka) egy részét is magánkézbe juttatták az uralkodók. Más esetben a várispánság székhelye ugyan királyi tulajdonban maradt, de az ott élő, gazdaságilag jelentős vendégtelepeseket, az úgynevezett *hospese*-ket vonták ki az ispánok joghatósága alól. Így indította meg V. István, IV. (Kun) László, illetve az „utolsó aranyágacska”, III. András például Győr, Sopron, Pozsony vagy Vasvár *hospeseit* a városfejlődés útján. Ám nemcsak a várak és földjeik eladományozása vagy vendégtelepeseik kiváltságolása

járult hozzá a felbomláshoz, hanem a várjobbágyok – sőt esetleg az örök vagy a várnépbeliek – megnemesítése is. Ez is különösen V. István és fia, IV. (Kun) László királysága idején szaporodott meg, de III. András uralma alatt is folytatódott. A várispánsághoz tartozó földek eladományozása, a *hospesek* kiváltságolása, illetve a várszervezet népeinek megnemesítése az ispánok anyagi hátterét, jövedelmét érintette.

Bár I. Károly, akit a köztudatban hibásan leginkább Károly Róbert néven emlegetnek, a Magyar Királyság legtöbb várát (újra) királyi kézben tartotta, ezeket már nem az Árpád-kor várispánságai szerint működtette. A várak élére eleinte királyi várnagyok kerültek, majd összekapcsolták a megyei ispáni tisztséget egy vagy több megyében fekvő királyi várral és uradalommal, vagy amely megyében nem volt vár, ott valamely szomszédos megye erősségével. A várhoz tartozó falvak és egyéb jövedelemforrások (például vámok) az ispáni tisztség anyagi hátterét biztosították. Ezeket a várakat és a várhoz tartozó birtokokat az ispán csak addig bírhatta, amíg hivatalban volt, leváltását követően át kellett adnia őket utódának. Ezt a középkori emberek úgy mondták, hogy *pro honore*, vagyis ’becsüre’ kapták meg e javakat – az efféle igazgatási rendszert pedig honorrendszernek nevezzük. A honorrendszer azonban, bár újra összekapcsolta az ispáni tisztséget és egyes várakat, illetve tartozékaikat, nem jelentette a várispánságok visszaállítását, a várakhoz tartozó falvak magához a várhoz, s nem az ispánsághoz kapcsolódtak, és a várszervezet is megszűnt.

Az átalakulás további fontos eleme volt a familiaritás intézményének előretörése. E kifejezés egy úr és a szolgálatába szegődött nemes (vagy akár nemtelen) nem örökletes és szabadon felbontható magánjogi kapcsolatát jelenti. A familiáris hűséggel tartozott és különféle katonai, birtokigazgatási feladatokat végzett urának, aki szóbeli szerződésüknek megfelelően védelmet nyújtott számára, valamint javadalmat, fizetséget biztosított neki. A familiaritás több szempontból is hozzájárult a „régí világ” megváltozásához. Katonai kiváltságaik birtokában a nemesek lényegében maguk határozhatták meg, miként teljesítik hadi kötelezettségeiket, eldönthették, hogy továbbra is az ispán vezette megyei csapattal katonáskodnak, vagy valamely előkelő familiájához csatlakoznak. A familiaritás megerősödése a vármegye működtetésében is hamar éreztette hatását. Már a 13. század közepétől meg-

figyelhetők a várszervezetből származó udvarispánok helyett olyan ispáni helyettesek, akik már nem a várhoz tartoztak, hanem familiárisi kapcsolat kötötte őket urukhoz. A familiaritás révén már nemes személyek köréből, s nem a várjobbágyságok közül kerültek ki az új udvarispánok. Mindazonáltal az ispán familiárisai között is lehetettek várjobbágyságok; V. István idején – s már ifjabb királysága alatt is – több várszervezetből származó magánfamiliárisról vannak adatok. A várjobbágysági származású familiárisok pedig később már az új típusú magánjogi kapcsolatnak is köszönhették esetleges udvarispáni kinevezésüket. Sőt maga a megyésispán is kérvényezhette hű várjobbágyságának megnevezését a királytól. Az ispán és az udvarispán viszonyának familiárisivá válásával az udvarispánság megyei intézménnyé alakult, melynek neve hamarosan alispán lett.

Míg az alispáni tisztség a 12. század elejétől biztosan létező udvarispánból alakult ki, addig a nemesi vármegye másik meghatározó hivatala, a szolgabíróság központi intézkedés révén jött létre a 13. század végén. A tisztség születése 1272/1273 fordulójára vezethető vissza, V. István özvegyének, Erzsébet anyakirálynénak (*2. kép*) régenssége idejére, aki a kiskorú fia, IV. László helyett igyekezett gyakorolni a hatalmat. Az ötlet feltehetően a néhai V. István korábbi, még az özvegy régenssége idején is a királyi tanácsban ülő báróitól származott, akik ezzel is igyekeztek csökkenteni annak a lehetőségét, hogy a nemesek ügyeiben a hatalomvágyó királyné ítélkezzen. A nemesek ugyanis fel voltak mentve az ispáni joghatóság alól, felettük az uralkodó bíraskodhatott, így viszont női kézbe került volna ez a jog. A szolgabírói tisztség lehetőséget kínált arra, hogy a nemesek helyi szinten is elintézhessék peres ügyeiket, amivel ráadásul a királyi udvar bíróságait is tehermentesítették. A megyebéli nemesek ügyeik rendezésére maguk is választhattak eseti bírókat a közösség tehetősebb és befolyásosabb tagjai közül, akiket fogott bíróknak neveztek. Az új rendelkezés azonban állandó bírókat, bírótársakat jelölt ki a megyékbe. Elképzelhető, hogy ugyancsak ekkora vezethető vissza egy másik, később még részletezendő, a megyéhez több szálon kötődő intézmény, a nádori közgyűlés is.

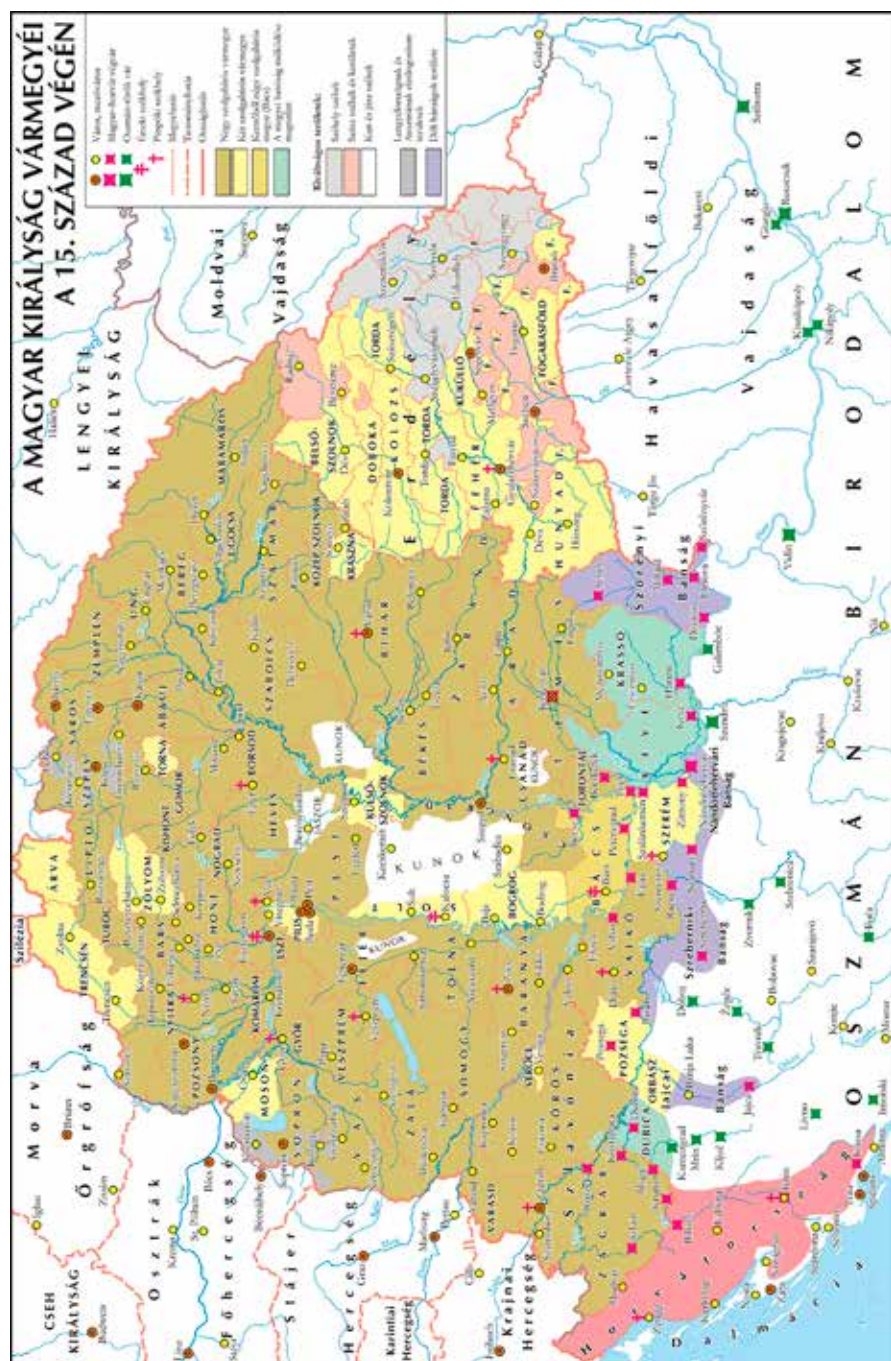
Az első szolgabírákat még a királyi udvar központilag nevezte ki. Minden bizonnyal ennek tudható be, hogy a szolgabírák létszáma egységes: megyénként általában négy vagy esetenként két szolgabírót találunk (*2. térkép*).

2. kép. Kun Erzsébet anyakirálynő kettős pecsétjének előlapja 1282-ből

Erzsébet anyakirályné egy keltezetlen, de adatai alapján leginkább 1282-re tehető oklevelében úgy rendelkezett, hogy Baranya megyében a nemesek kérésére „négy nemes kapitányt” állít, hogy a királyné felhatalmazásából, annak báróival ítélkezzenek a közgyűlésen. E négy kapitányt az ekkortájt megszülető szolgabírói intézménnyel azonosíthatjuk. A 14. század legelején azonban a szolgabírák már hamar választott tisztségviselőkké váltak, akiket az adott vármegye közössége bízott meg a feladattal.

A nemesi vármegye kezdete még sokszínű képet mutat. Bár a 14. század a nagy társadalmi átalakulások kora volt, ezek nem egyik pillanatról a másikra mentek végbe. A várjobbágyok sem szorultak vissza egyből a megyei közéletből, egyes vármegyékben a 14. században is szerepet vállaltak az igazgatásban. Baranya megyében például Jakab hadnagy vett részt a megye működtetésében, míg 1311-ben Valkó vármegyében Bodow hadnagy és Vyodol várnagy bukkan fel hasonlóképp. Abaúj, Pozsony, Nógrád és Veszprém vármegyékben gyakran várjobbágyokat bízta meg eseti feladatokkal kiküldöttként, úgynevezett megyei emberekként, akik szolgálatként

láthatták el ezeket a megbízásokat. Nógrádban például a korai időkben egy szolgabíró és egy várjobbágy együttes kiküldése adatolható, míg 1306-ban Pozsony megye alispánja egy határjárásra egyrészt elküldte saját embereként az egyik nemest, másrészt két várjobbágyot is kirendelt. Sőt, egyes (korábbi) várjobbágyokat szolgabírókká is megválasztottak, mint Doboka megyében Inok várjobbágy fiát, Jánost. A 14. század második felétől azonban fokozatosan kikoptak a várjobbágyi tisztségviselők a vármegyei hatóságokból, de bizonyos várjobbágycsaládoknak sikerült a nemességbe jutniuk, s akár „szolgabíró-rokonságokká” is válhattak, mint például az abaúji Bölzseiek vagy a gömöri Melléteiek.

III. A VÁRMEGYE FÖLDRAJZI KERETEI

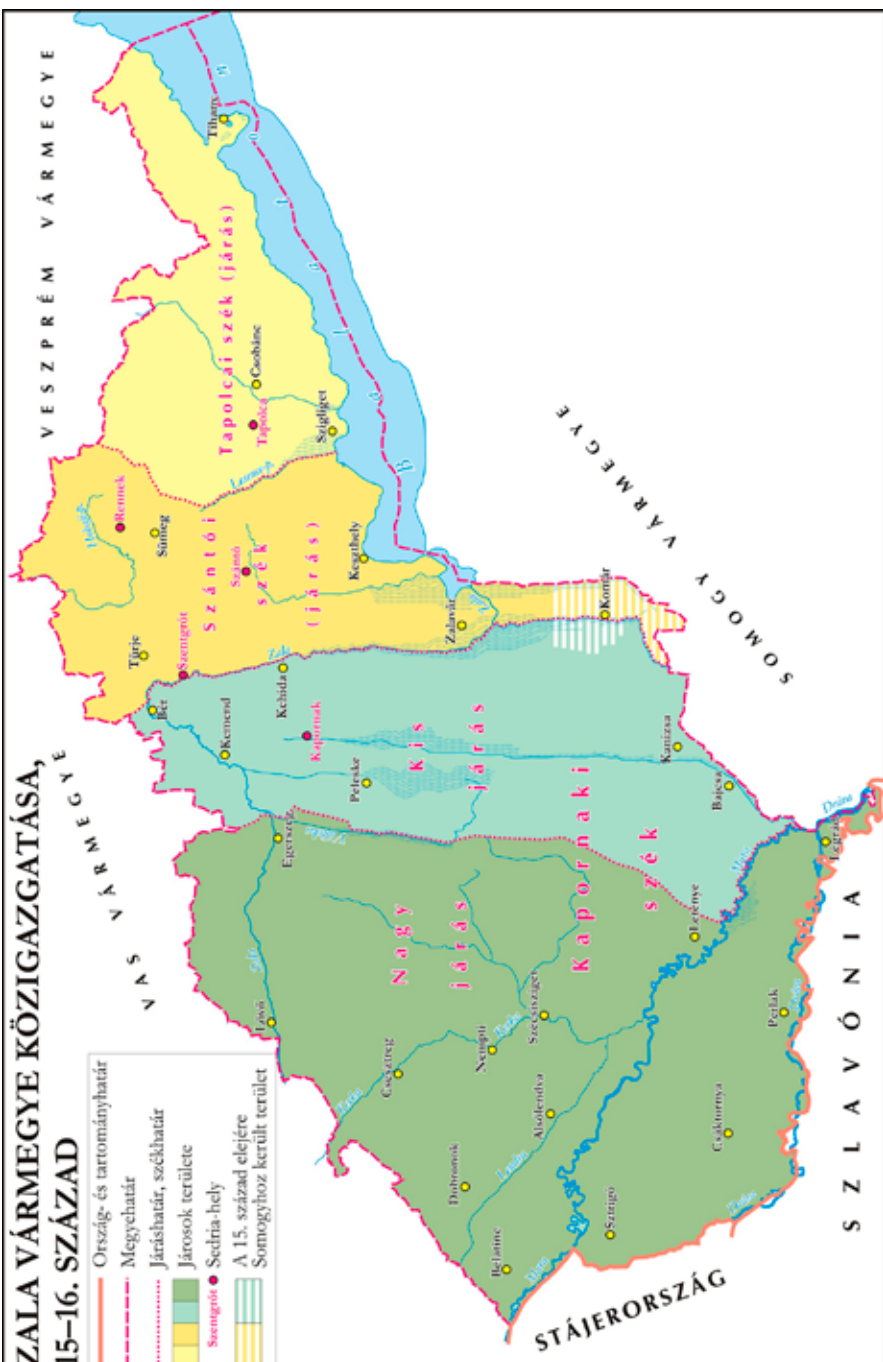
A középkori Magyar Királyság közel 70 vármegyéje egyáltalán nem volt egyforma. Ha alaposabban megvizsgáljuk működésüket, kialakulásukat, kisebb-nagyobb eltérésekre bukkanhatunk, lényegében mindegyik vármegye más és más volt, egyedi sajátosságokkal. Egyes megyékben – miként arról a következőkben még lesz szó – több törvényszék működött, egyesek élén örökös ispán állt, mások ispánjait nem is a király, hanem az erdélyi vajda vagy valamelyik bán nevezte ki, míg például Pest és Pilis megyének a 15. században nem is voltak ispánjai és alispánjai. Még a szolgabírák és a járássok száma sem volt teljesen egységes az országban, egyes megyékben négy, másokban kettő volt belőlük. S az is megyénként változott, hogy az adott nemesi közösség mennyire talált megfelelő helyszínt gyűléseinek, törvényszékeinek, volt-e stabil központja, vagy gyakorta váltogatta. A középkori Magyar Királyságban lényegében nem volt két egyforma vármegye.

III.1. A VÁRMEGYÉK HATÁRAINAK VÁLTOZÁSAI

A vármegyék határai nem voltak végig ugyanazok a középkor folyamán. Nemcsak az egyes megyék (Újvár, Szolnok) több megyére bomlása vagy a megyék megszűnése (Borsova) változtatta meg a megyehatárokat, hanem kisebb volumenű változások is: falvak vagy épp tájegységek kerültek át a szomszédos megyékbe. Abaúj és Zemplén vármegye határán, a Ronyva folyótól nyugatra fekvő néhány falut például 1427-ben még Abaújhoz, 1441-ben viszont már Zemplénhez sorolták, míg a Kis-Balatontól délre fekvő területet (Zalakomár, Zalakaros) a 15. elejére már nem Zalához számították, hanem Somogyhoz (3. térkép).

A 15. század első felében több esetben történtek birtokáthelyezések egyes birtokosok kérésére is: birtokaikat (különösen a megyehatárokon elhelyezkedőket) egyik vármegyéből a másikba tették át. A kérvényezők ilyenkor többnyire azzal indokolták meg kérésüket, hogy a megyei törvényszék a

ZALA VÁRMEGYE KÖZIGAZGATÁSA,
15-16. SZÁZAD

másik megyében közelebb lenne számukra, könnyebb lenne oda eljutni (például nem kellene egy folyón átkelni). Olykor persze a valóságban fontosabb okoknak számítottak a birtokkormányzási szempontok. A Bajoni család tagjai például 1411-ben arra hivatkozva kérvényezték Bajom áthelyezését Békés megyéből Szabolcsba, hogy a békési törvényszék nehezebben megközelíthető, Szabolcsban azonban vannak más birtokaik is, ahonnan az ottani törvényszék már könnyebben elérhető. 1459-ben viszont már arra kérték Mátyás királyt, hogy Bajomot – más szabolcsi birtokaikkal – helyezze át Békésbe, míg 1497-ben Bajom Bihar vármegyéhez került. Ugyancsak a törvényszék messzeségével indokolta 1422-ben nánai Kompolt István is, hogy ványai birtokát Békésből Heves vármegyébe helyezze át a király – ahol különben a Kompoltok javainak zöme is feküdt.

A király ebbéli parancsát a vármegye leginkább tudomásul vette. 1465-ben például Mátyás király Hegyest, illetve két másik falu részeit Heves vármegyéből Pest megyéhez csatolta. A kedvezményezett Kenderesi Balázs ezt bemutatta Heves megye hatósága előtt, amely ezt tudomásul vette, és elrendelte a település, illetve birtokrészek átadását a másik megyének. Ezek a birtokáthelyezési kérelmek megyei zárványterületek kialakulásával jártak, vagyis olyan, egy vagy több faluból (sőt akár csak egyetlen falu bizonyos részéből) álló területek jöttek létre, amelyeket minden oldalról más megye határolt, saját vármegyéjüktől elválasztva. Ezek különösen a Közép-Tisza-vidéken voltak gyakoriak. Az efféle zárványok létrejötte a kutatás szerint a 14. századtól mutatható ki, míg virágkorát a Tisza-vidéken 1410 és 1500 között (máshol inkább 1450 után) élte. A középkor végén, II. Ulászló és II. Lajos király korában azonban már erős szándék mutatkozott ezek megszüntetésére, 1500-ban törvényt is hoztak, amely már az ilyen zárványok visszakebelezését írta elő. A törvény mindazonáltal kivételt tett azokkal a zárványokat képező birtokokkal, amelyek esetében a birtokosok időben bemutatják vonatkozó kiváltságukat. A zárványok tényleges csökkenése inkább már I. Ferdinánd idejére tehető, a zárványterületek a középkor vármegyéjének jellegzetességei maradtak.

Mindazonáltal voltak olyan megyék is, amelyek alapvetően több különálló darabból álltak, egyazon megye két része közé más vármegye területe ékelődött. Ilyen volt például felbomlásáig a később több megyévé szakadó

Szolnok, majd Külső-Szolnok, vagy éppen Hont vármegye, melynek Nógrád „túldalán” fekvő kishonti része a középkorban nem vált önálló megyévé, hanem Hont különálló része, járása maradt *(1. és 2. térkép)*.

III.2. A JÁRÁSOK

A késő középkori vármegyék járásokra tagolódtak. A járások száma általában a megyei szolgabírák számának feleltethető meg, a szűkebben vett magyarországi megyében többségében ebből kifolyólag négy, másokban (például Tornában, Trencsénben vagy Zólyomban) és az erdélyi vármegyékben pedig két járással számolhatunk. A járások már a nemesi vármegye termékei, kialakulásuk a 14. századra tehető. Jó példa erre Sáros megye esete, ahol a 15. század eleji adóösszeírás alapján felrajzolható járáshatárok olyan „anomáliákat” őriztek meg, melyeket leginkább a 14. század közepi birtokviszonyokkal lehet magyarázni. A járások szoros kapcsolatban álltak a megyei szolgabírákkal, eredetük azonban alkalmasint régebbre is visszanyúlhatott. A felső-Tisza-vidéki Szabolcs, Bereg, illetve az ezekbe olvadt Borsova megye esetében a kutatás kimutatta, hogy a járáshatárok lényegében megfeleltethetők a korábbi királybírói kerületek határainak. A 12. században megyénként két királybíró működött meghatározott kerülettel. Ugyan a 13. század elejére a független királybírói tevékenységnek leáldozott, kerületeik túlélhették magát az intézményt, és szerepet játszhattak a járáshatárok kialakításában is. A határok meghúzásakor szintén fontos szempontot jelenthettek a földrajzi viszonyok és a birtokszerkezet is.

A járások szerepe a nemesi vármegye korában elsősorban az adószedés terén érhető tetten, a járásokhoz köthető tevékenységek bővülése már leginkább a kora újkor eredménye. A járás azt a területet takarta, amelyet az adószedő az egyik szolgabíró társaságában végigjárt, hogy az oda tartozó falvakban kirója a fizetendő adót. A járások nevei a korabeli adójegyzékekben az egyes szolgabírák saját neveit viselték, azokét, akik az adott területen elkísérték az adószedőt. Bár a szolgabírák változtak (akár évről évre, de inkább hosszabb hivatali időt követően), a járáshatárok többnyire állandóak maradtak, akár több évszázadon keresztül is stabil egységekként, még ha

olykor reflektáltak is például a megyehatár változására. Ennek köszönhetően az adószedési regisztrumok – vagy egyszerűbben adójegyzékek – segítenek meghatározni a középkori megyék felosztását, az egyes járások határait.

Sajnos a Mohács előtti évekből csupán mintegy tucatnyi megyéből ismerünk teljes, egész megyére kiterjedő regisztrumot, azokat is különböző időszakokból (Abaúj, Gömör, Torna, Sáros, Ung, Nógrád, Közép-Szolnok, Veszprém, Győr, Zágráb, Körös, Varasd, Verőce). Továbbá Nyitra, Zala, Moson, illetve Zemplén megyéből maradt fenn egy vagy két járás összeírása. A mohácsi vereség és Buda 1541. évi eleste közötti tizenöt évből azonban már ismerjük a fentiekben felül Bars, Bereg, Esztergom, Hont, Komárom, Liptó, Máramaros, Pozsony, Somogy, Sopron, Szepes, Trencsén, Turóc, Vas és Zólyom megyék összeírásait is, valamint a középkori jegyzékekkel bíró megyék némelyikéből is maradt fenn újabb regisztrum. Sőt – jobb híján – valójában az 1550 körüli és az azutáni jegyzékek is felhasználhatók a középkori járások rekonstruálására. Így a legtöbb vármegye esetében lehet valamiféle fogalmunk a járáshatárokról, leszámítva a török hódítás miatt teljesen elpusztult déli megyéket (Bács, Bodrog, Szerém, Valkó stb.).

Az adószedők és az őket elkísérő szolgabírák többnyire a megye központjának számító helyszínről, a megyei törvényszéknek otthont adó településről indultak ki, ez az elv olykor a járások alakját, elhelyezkedését is meghatározta. Ennek megfelelően több megyében – mint például Győrben vagy Vasban – tömbszerűen helyezkedtek el. Máskor viszont, mint például Gömörben, nem érintkezett minden járás egymással, míg egyes megyékben sajátos „közlekedési folyosóval” kötötték össze a földrajzilag elkülönülő járást a törvényszék helyével. Nyitra megye később hegyentúlinak nevezett járását például a Brezovai-hegység választotta el a megye többi területének otthont adó Vág-medencétől, s eredetileg nem is tartozott a megyéhez, később csatolták hozzá. Mindazonáltal ez a járás is a megye központjából, Nyitra mezővárosából indult ki, méghozzá a Nyitra–Galgóc út mentén egy folyosó kötötte vele össze.

III.3. A VÁRMEGYÉK KÖZPONTJAI

A középkor századaiból nem ismerünk még megyeházákat és a mai értelemben vett megyeszékhelyeket. A megyéknek mindazonáltal voltak központjai, a királyi vármegye korszakában az ispáni vár számított annak, melyhez a várszervezet is tartozott. A nemesi vármegyék valódi székhelyei azonban már nem a várak voltak, akkor sem, amikor az ispán kezén még volt királyi vár, s – mint oly gyakran – az alispán egyben ura várnagya is volt. A nemesi vármegye valódi központjának ugyanis inkább a megyei törvényszék, az úgynevezett *sedria* helyszíne számított. A *sedria* szó a latin *sedes iudiciaria* kifejezés összevonásával keletkezett, s a megye hetente vagy kéthetente tartott bírói fórumát jelentette. A *sedria* működéséről később még részletesebben lesz szó, előjáróban elég most csak annyi, hogy ez volt az a fórum, ahol a megyei hatóság – leginkább az alispán és a szolgabírák – ítéleztek a vármegyei illetékességű ügyekben, s ahol a megye nemessége rendszeresen megjelent és összegyűlt. A kortársak már a 14. század első felében is a megye központjaként tekintettek a *sedria* helyére, 1337-ben például székhelyként, *locus cathedralisként* említik Kompolt falut, ahol Heves megye ispánja, négy szolgabírója a megye nemes és nem nemes lakosainak ügyeit szokta tárgyalni.

A *sedriahely* alatt sem szabad azonban egy mai értelemben vett „megyei hivatalt” elképzelnünk, a megyei hatóság tagjait a középkorban leginkább lakóhelyükön lehetett felkeresni. 1525-ben például, amikor a vasvári káptalan örkanonokja, Esztergomi Gergely II. Lajos király parancsát igyekezett kézbesíteni Sopron vármegye hatóságához, személyesen látogatta meg a tisztségviselőket. Vesterházi Imre szolgabíró otthonában, míg egy másik szolgabíró a sági plébánosnál ért utol. Az alispánt, Vicei Jánost ugyancsak otthonában látogatta meg, lósi birtokán talált rá. A hatóság tagjai más vármegyében is gyakorta otthonról intézték az ügyeket. Több levele maradt fenn például Sáros megye egyik hosszú ideig hivatalban lévő szolgabírájának, Ternyei Imrének, aki ezeket a leveleket általában rezidenciáján, Ternyén keltezte. Trencsén megyében 1489-ben szintén saját házukban találtak rá a megye esküdtjeire. Vannak azonban arra utaló nyomok is, hogy némely megyében kialakult valamiféle „hivatali ügyelet” a *sedriahelyen*: akkor is

tartózkodott ott egy-két tisztségviselő, amikor éppen nem ülésezett a törvényszék. Pozsony vármegyében például a késő középkorban a jegyző lehetett az, aki állandóan a *sedria* helyszínén időzött, míg Vas megyében a hatóság hűsellátására vonatkozó adatokból lehetett arra következtetni, hogy valamely tisztségviselők folyamatosan a megyei törvényszék színhelyének számító Vasváron tartózkodtak.

Az esetek egy részében nem azok a települések szolgálták a megyei törvényszék helyszínéül, amelyekre ma gondolnánk. A Drégely várával átellenben fekvő Ipoly-parti Hídvég, a kicsiny Hernád-völgyi falucska, Garadna vagy a Siklós várától délre fekvő Nagyfalu éppúgy hosszú ideig szolgálták megyéik (Hont, Abaúj és Baranya) központjaként, mint például Veszprém, Vasvár vagy Temesvár. Bár a régebbi jogtörténeti vélekedés jobban függetlenítette a királyi városokat a vármegyéktől, jogi sajátosságaik ellenére azonban a megye szerves részét képezték a helyi birtokos társadalomnak, s olykor a megyei törvényszéknek is otthont adhattak. Pozsony, Eperjes, Szeged és Fehérvár, sőt Buda és Pest is ellátott olykor efféle szerepet. A püspöki városok esetében is több ízben akad példa hasonlóra, Győr, Nyitra és Veszprém is szinte az egész korszakban megyéjük *sedria*helyei voltak, míg mások (például Eger vagy Pécs) nem jártak be hasonló utat. Egyéb jelentősebb mezővárosok (például Miskolc, Ungvár vagy Vasvár) is szolgálták megyéik központjaként, de még ez sem volt fontos, ahogy a fent említett Garadna és Nagyfalu példája mutatja, egyes megyében falvak is hosszú ideig „megyeszékhellyé” válhattak.

A megyei törvényszék helyszínének kiválasztásában ugyanis több szempont is szerepet játszhatott, nem csak a település népessége vagy kereskedelmi, gazdasági fontossága. Azt sem szabad továbbá figyelmen kívül hagyni, hogy a nemesi vármegye korszakának 200-250 éve során jó néhány vármegyének többször is változott a székhelye, Szabolcs, Szatmár és Sopron megye például elég gyakran költöztette központját – Szatmár több mint húsz alkalommal, igaz, egyes településekre többször visszatérve. Más vármegyékben ellenben meglehetősen tartós volt, hogy hol tartják törvényszéküket, mint például Vas, Nyitra, Veszprém vagy épp Komárom megye esetében.

A megyeszékhelynek kiválasztott települések sora sokszínű képet fest, több közülük régi ispáni központ volt, máshol viszont a 14. századi ispáni

honorhoz tartozó várak vagy települések váltak *sedriahelyek*ké. Megint más vármegyékben viszont sem a régi, sem a későbbi ispáni központokkal nem volt semmiféle kapcsolat. A birtokos személye sem volt meghatározó, a középkori megyeszékhelyek között éppúgy találunk királyi kézen lévő településeket, mint főurak, egyháziak vagy akár kismanesek falvait. Az aktuális megyésispán is elérhette, hogy a *sedria* a neki megfelelőbb helyszínre költözzön át. Minden bizonnyal a Borsod vármegyét irányító diósgyőri várnagyoknak is szerepük lehetett abban, hogy az akkoriban jelentősebb (Sajó) Szentpéterről a közelebbi Miskolcra tegyék át a törvényszéket, míg 1494-ben Zala vármegye ispánja, gersei Pető Miklós kérésre az ő szántói birtoka lett *sedriahelyszín*, akkor is, ha ez eleinte nem mindenkinek tetszett. Úgy tűnik azonban, hogy a megyeszékhely kiválasztása során a legfontosabb szempont a földrajzi elhelyezkedés lehetett, a megyék a nemesség – különösen a kis- és középbirtokos nemesség – számára jól megközelíthető helyszínt (utak kereszteződése, átkelőhelyek, folyóvölgyek) igyekeztek választani. Több megyeszékhely ráadásul kifejezetten az adott vármegye kismanesek által lakta vidékén feküdt.

A *sedriának* otthont adó település szerencsére viszonylag könnyen meghatározható, itt keltezte oklevelét a megyei hatóság. Az azonban már nehezebben felderíthető, hogy milyen épületben ült össze a megyei hatóság – ha volt egyáltalán ilyesmi. 1533-ból Zólyom megyéből tudjuk például, hogy a megye nemessége a *sedria* helyén, annak házában gyűlt össze. 1521-ben pedig Szabolcs megyében került említésre a törvényszék Apagyon lévő háza. Az, hogy ezek a házak miféle épületek voltak, nem tudjuk, Zala megyében mindenesetre a szántói törvényszéken 1496-ban egy jobbágy házát választották az ülésezés helyéül. A Pest megyei sajátosságnak számító, külön szolgabírói szék pedig akár valamelyik kocsmában is összeülhetett.

III.4. A SZÉKEK

A legtöbb megyében egy *sedria* működött, ám voltak olyanok is, amelyekben kettő vagy több. Bizonyos vármegyékben ugyanis – leginkább a megyék nagysága, illetve földrajzi adottságai – miatt párhuzamosan több megyei tör-

vényszéket tartottak, hogy a legfontosabb helyi bíraskodási fórum mindenki számára könnyen megközelíthető legyen. Ezekben beszélhetünk székekről.

A székek kialakulása magában hordozhatta akár az önállósodást is. Ez történt Fejér megye solti széke esetében. A középkori Fejér vármegye ugyanis a Duna mindkét partjára kiterjedt, s ez a földrajzi adottság, a közlekedési nehézségek teljesen érhetően vezettek két külön bíraskodási fórum, két külön *sedria* kialakulásához. Külön solti szolgabírókkal már 1333-ban találkozunk, amikor László mesterrel, a fejéri alispánnal közösen adtak ki oklevelet. A Dunán inneni rész, az úgynevezett solti szék élére már az 1430-as évektől külön alispán került, illetve két itteni szolgabíró említene. Az 1450-es évektől megkezdődött a leválás és az önálló Solt megye kialakulása, amiben fontos szerepet játszott az, hogy a kalocsa–bácsi érsekek jogot kaptak arra, hogy Solt élére maguk nevezzenek ki ispánokat. A folyamat azonban így is hosszadalmas volt, a térség nemessége még 1462-ben is Fejér megye solti székének nemesi közösségeként határozta meg magát saját kiadványában.

Solt vármegye ugyanis, bár adminisztrációjában különvált, nevében még évtizedekig őrizte Fejér megyei eredetét. II. Ulászló király még az 1510-es években Fejér megye székéről beszélt, amikor élete tartamára Paksi Jánosnak adományozta a solti ispánságot. Maga Paksi viszont 1519-ben, saját levelében már Solt vármegye ispánjának nevezte magát, méghozzá egy olyan levélben, melyet Veszprém megye vásárhelyi széke alispánjának címzett. A királyi kincstár ugyancsak külön vármegyeként számolt már Solttal. Az 1494-ből és 1495-ből fennmaradt számadáskönyvben külön vették fel a Solt megye adójával kapcsolatos elszámolást, igaz, mindkét évben ugyanazon adószedők jártak el Soltban, mint Fejérben. 1526-ban egy adójegyzék szintén külön megyeként vette fel Soltot, Esztergom, Pest és Pilis vármegye mellett. A megyei szolgabírók száma is érdekes. Solt esetében úgy tűnik, két szolgabíróval – és járassal – számolhatunk, ám Fejér megyében egy 1517. évi oklevél tanúsága szerint ekkor is négy szolgabíró ülésezett a fehérvári *sedrián*. Sőt, már 1429-ben hat szolgabíró említettek az egységes Fejér megyében, melyekből négy a fejéri, kettő a solti szék tisztségviselője volt. Valószínűleg a solti szék egyre erősebb önállósodása vezetett a több szolgabíróhoz. Hasonló folyamat játszódhatott le, mint Bács megyében, ahol a 15. század végéig két szolgabíró választottak, majd később már négyet.

Sopron vármegyében szintén két törvényszék működött a középkorban, a soproni és a rábaközi. A két szék már a 14. század első harmadától kimutatható, a 15. században mindkettő élén egy-egy alispán állt, míg a megye négy szolgabírója is a két székbe oszlott, kettő itt, kettő ott. Ennek alapján akár hasonló folyamat is megindulhatott volna, mint Solt vármegye esetében. Mi több, 1500 körül II. Ulászló király önálló ispánt nevezett ki a rábaközi szék (a Répce, a Rábca és a Rába köze) élére. Rábaköz azonban végül nem vált önálló vármegyévé. Érdekes mindenesetre, hogy Sopron vármegye 1536. évi, illetve az 1540-es évekbeli adójegyzékeiben csupán két járással számoltak, két-két szolgabíróhoz sorolva az első és a második járást, utóbbit Rábán túlnak is nevezték. Itt inkább a két szék nyomára bukkanhatunk.

Fejér és Sopron megye mellett máshol is kialakult több bírói szék, ám ezekben nem merült fel a kiválás eshetősége. Veszprém megyében szintén két *sedriával* számolhatunk, igaz, a 14. század második és a 15. század első felében, úgy tűnik, csupán egy, a vásárhelyi törvényszék működött. Az 1450-es évektől viszont már mindkét törvényszék tevékenysége adatolható, a megye nyugati fele a vásárhelyi, a keleti pedig a veszprémi székhez tartozott, székenként egy-egy alispánnal, két-két szolgabíróval, illetve járással. A bíraskodási ügyekben többnyire külön ülésezett a megye nyugati és keleti fele a vásárhelyi és veszprémi *sedrián*, illetve az adószedés során is, emitt Vásárhelyen, amott Veszprémben várakozott az adószedő a beérkező pénzre. A közös, egész megyét érintő ügyekben azonban a két megyerész nemessége Veszprém és Vásárhely között „félúton”, Lövdön tartott gyűléseket. A két külön törvényszék mellett tehát a megyei közösség együttesen is ülésezett. Valószínűleg a Dunától keletre, az ország déli határán fekvő Krassó vármegyében is – minden bizonnyal a megye nagysága miatt – két törvényszék alakult ki, délen Haramban és északon Mezösomlyón tartottak törvényszéket, legalábbis az Anjou-kor végéig.

Zala vármegye helyzete ugyancsak sajátosnak számított, itt a késő középkorban ugyanis egy időben három törvényszék is volt (*3. térkép*). Már a 14. század elején működött mind a kapornaki, mind a tapolcai *sedria*, előbbi a Zala folyótól nyugatra, utóbbi attól keletre volt illetékes. A két bírói szék kialakulását ezúttal is a megye nagy kiterjedésével és a földrajzi viszonyokkal magyarázhatjuk. A 14. század közepén azonban egy harmadik

IV. A VÁRMEGYE LAKÓI

A nemesi vármegye lakói között egyaránt találunk birtokosokat és birtoktalanokat. A 14. század elején még meglehetősen sokszínű volt a megyék lakossága, a korszakban szűnt meg a várszervezet, a várnép és várjobbágyság pedig fokozatosan olvadt be az egységesülő jobbágyságba, illetve a nemességbe. A vármegye joghatósága azonban nem terjedt ki minden, a megye földrajzi határai között élő személyre, illetve nem egyformán érvényesült. A jobbágylakosság például ura joghatósága alatt is állt, legyen az egyházi, világi földesúri birtokos, vagy akár a király vagy királyné. Ugyancsak különleges helyzetet élveztek a királyi városok, illetve kiváltságos népek, ámbar a megyétől jogilag független városok is számos szálon kötődtek a vármegyéhez. A középkori megye mindazonáltal a nemesség, azon belül is leginkább a közép- és kisbirtokos nemesség intézménye volt, a nemesi közösség működtette.

IV.1. A JOBBÁGYOK ÉS A POLGÁROK

Az egyes megyék területén lakó népek jórészt jobbágyok voltak, vagy a 14. század folyamán azokká váltak. A királyi szabad falvakban a 14. század során még több különféle jogállású nép és vendégtelepesek élt, akik még a megye közgyűlésein is részt vettek, a 15. századra azonban egyre inkább jobbágyokká váltak. A jobbágyok esetében pedig már a 13. században megfogalmazták, hogy néhány jelentős ügyet leszámítva földesuraik ítélnének felettük, a saját úriszékükön. Ezt például Albert király 1438-ban, a döbrentei Himfiek jobbágyainak ügyében akképp mondta ki, hogy a királyság régi és helyes joga és szokása, miszerint a nemesek a saját jobbágyaik és birtokaikon jobbágymódra élő nem birtokos familiárisaik felett bármilyen ügyben

igazságot szolgáltathatnak, kivéve a lopást, rablást, gyilkosságot, gyújtogatást és más nyilvánvaló bűnt.

Csupán a kivételként felsorolt bűnügyek tartoztak a megyei törvényszék alá. A 14. században a vármegye még jelentős vérhatalommal rendelkezett a területén élő jobbágyok felett. Lopás, rablás és egyebek esetében a megye joga volt, hogy a területén elfogott bűnöző vagy más nem nemes személyeket megbüntesse, kivégeztesse. A század második felében azonban az úgynevezett szabadispánság – vagy ismertebb nevén „pallosjog” – adományozásával egyre több birtokos kapott arra felhatalmazást, hogy a birtokaikon élő vagy ott tetten ért gonosztevőket halálos ítélettel sújtsa, melyet végre is hajthatott rajtuk. Ahogy ezt a Wass család őseinek és rokonainak 1363-ban adott kiváltság is írja, Cege birtokon akasztófát vagy más kínzóeszközt állíthattak, s a Doboka, Torda, illetve Kolozs megyei birtokaikon elfogott tolvajok, gyilkosok, útonállók és egyéb bűnözők felett szabadon ítéelkezhettek. Ezzel sok földesúr birtoka került ki a megyei joghatóság alól.

A megye bírói joghatósága alól természetesen nemcsak nemesi családok, hanem egyházi intézmények népei is mentesülhettek. Hont megye hatósága 1338-ban az esztergomi káptalannak írt levelet, miszerint jobbágyaiknak, a szebellébi és németi vendégtelepeseeknek (*hospes*) nem lett volna szabad elfogniuk, saját joguk szerint elítélniük és felakasztaniuk egy Tét fia Tamás nevű rablót. E jogosultság ugyanis a vármegyét illette. A honti ispán és szolgabírák a megye jogát megsértő jobbágyok előállítását követelték, azonban alulmaradtak a vitában, a káptalan ugyanis egy IV. Lászlótól származó kiváltságot lobogtatott. Ez minden bizonnyal László király 1288. évi oklevele lehetett, melyben megerősítette, hogy a káptalan birtokai és jobbágysai ki vannak véve a megye joghatósága alól, felettük a honti ispán vagy helyettese nem ítéelhet. Az egyházi birtokok lakóinak sajátos elemét alkotta az úgynevezett egyházi nemesek csoportja, akik katonáskodás és birtokirányítási feladatok fejében „szolgálati birtokkal” rendelkeztek. Ők szintén az adott egyház földesurasága alá tartoztak, s saját bírói székeik voltak.

A 14. század második felétől tehát még több földesúr birtokán vált korlátozottá a megyei hatóság joga. A tisztikar tagjai mindazonáltal gyakran kiszálltak az úriszékekre az igazság meghallgatására, s az ítélet-végrehajtáskor is jelen voltak. Amennyiben ugyanis a földesúr elmulasztott volna igazságot

szolgáltatni vétkes jobbágya felett, a megyei hatóság felelősségre vonhatta ezért. Zsigmond király 1405. évi törvénye úgy is rendelkezett, hogy ilyen mulasztás esetében a megyésispánhoz lehetett fellebbezni. A jobbágyság költözködése és az azokkal kapcsolatos peres ügyek kapcsán ugyancsak jelentős feladata volt a vármegyének, mely szerep, miként arról a későbbiekben még lesz szó, folyamatosan növekedett a 15. század végén, 16. század elején. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a jobbágylakosság, vagy legalábbis az egyes falvak bírói, adószedés kapcsán is találkoztak a megyei hatóság tagjaival, különösen, amikor „elfelejtették” megfizetni a királyi vagy a megyei adókat. A katonáskodás szintén fontos kapocsnak számított, az Anjou-kori megyei had jórészt a királyi uradalmak jobbágyságából tevődött össze, de Zsigmond idején is főleg a megyében felfogadott és kiállított jobbágyság katonáskodtak benne.

Sajátos helyzetben voltak a királyi városok és azok lakói, a *hospesek*, illetve a polgárok. A szabad királyi városok ugyanis jogilag nem tartoztak a megyéhez, azaz nem érvényesült felettük a megyei joghatóság. A városokat kiváltságuk részeként vonták ki a megye joghatósága alól, a polgárok felett a város saját joga szerint, saját bírói ítéleztek. 1277-ben például Sopron városának IV. Lászlótól kapott kiváltságlevele úgy fogalmaz, hogy a soproni polgárok, a fehérváriakhoz és az ország más *hospesei*hez hasonlóan minden báró joghatósága alól mentességet élveznek, különösen Sopron megye ispánjáié alól. Ehelyett a soproniak felett a város választott bírója ítélezhetett. A város tehát nem csupán a megye, hanem például a nádor joghatósága alól is fel volt mentve.

A városok és polgáraik azonban csupán polgári minőségükben voltak függetlenek a megyétől, ám idővel a szabad királyi városok, illetve a bányavárosok maguk is nemesi birtokot szereztek, kisebb-nagyobb uradalmat építettek ki a környező vagy távolabb fekvő falvakból. Az 1542. évi pozsonyi törvények már ki is mondták, hogy a városok és mezővárosok birtokai a „megye testéhez” tartoznak, s nem szabad azokat kiszakítani a vármegyéből. Ennek folytán a városok is megyebéli földbirtokosnak számítottak. A megyei közgyűlések, a törvényszék a birtokos társadalom fórumai voltak. A birtokosok közé pedig nemcsak a nemesek (bárok, előkelők, közép- és kisbirtokosok) tartoztak, hanem egyházi intézmények (püspökségek, káptalanok,

szerzetesrendek), valamint a királyi városok is. A városok a 14. században sem tudták kivonni magukat a nádorok, egyéb bírók vagy a megyésispánok által tartott közgyűlések alól, egyrészt a nemesi jogon bírt javaik miatt, másrészt egyéb olyan ügyeikből kifolyólag, amelyek a megyével vagy annak nemeseivel keletkeztek. A városok közösségként is felkereshették ezeket a megyei fórumokat, például egy-egy vámmentességük biztosítása érdekében. A város, illetve polgárai nemesekkel fennálló vitáit ugyancsak a megye előtt rendezhette. Ha egy nemes akart perbe fogni egy polgárt, neki a városnál kellett az igazát keresnie, míg fordított esetben a polgárnak a megyénél.

A városok éppúgy pereskedtek és „hatalmaskodtak”, mint a vármegye bármely más birtokosa. A városi jegyző, a város ügyvédje vagy más képviselő a *sedria* üléseit is látogatta, s esetenként panaszt tett, kölcsönügyletet bonyolított le, s oklevelet kért a megyei nótáriustól. A megyei hatóság ugyanúgy oklevelet állított ki az ő ügyükben is egy-egy vizsgálat vagy egyéb ügy kapcsán. Sőt, például a 16. századi Sáros megyében bevett gyakorlatnak számított, hogy az ottani két szabad királyi város, Bártfa és Kassa ügyvédjeit is a megye leköszönt szolgabírái közül válassza, akik ismertségük és szaktudásuk révén kiválóan képviselhették a városok érdekeit a megyei törvényszéken.

A városok megyebéli földbirtokai olykor konfliktusokhoz is vezettek a város és a megye között – jelesül, hogy ezek a falvak fizetnek-e királyi, illetve később megyei adókat. A városok ugyanis mentességeket kaphattak az általuk bírt falvak adójának megfizetése alól, vagy azt a kiváltságot, hogy ezen falvak adóit a városokéiba számíthatták. Erdélyben például Kolozsvár, Brassó, Segesvár és más szász városok falvai is kikerültek a Kolozs, illetve Fehér megyebéli adózás alól, még ha a királyi adószedők és megyebéli társaik ebbe nem mindig törődtek is bele, s olykor fel kellett őket szólítani a városi birtokok békén hagyására. Szintén komoly vitákat generált a középkor végének „megyei adója”, a királyi adó azon része, amit a megye maga számára hajtott be katonaaállítás céljából. A megyék ezt természetesen a városok falvairól is be kívánták szedni, ők azonban igyekeztek ezalól mentességet szerezni. A városok egyik érve éppen az volt, hogy mivel ők a királyi birtokai, a város falvai is az uralkodóhoz tartoznak. Végül amolyan kompromisszumos megoldás született: a városok örökbirtokai után nem, de a zálogos javaik, valamint az egyes polgárok magánbirtokai után már szedhettek adót

a megyék. A nemesség később, az 1524. évi országgyűlésen igyekezett kiterjeszteni a városi birtokok adófizetésének kötelezettségét az örökbirtokaira is. Ezt azonban az uralkodó nem szentesítette, míg az 1525. évi hatvani diéta csupán a városok újabb szerzeményeire korlátozta e kötelezettséget.

Az említett királyi városokhoz hasonlóan kiváltsággal rendelkeztek a szepesi szász közösségek, kiváltságaik révén ezek is ki voltak véve Szepes megye joghatósága alól. Szepes megye esetében továbbá megjegyzendő, hogy itt élt egy ugyancsak speciális közösség, az úgynevezett tízlándzsás nemesség. Az ő jogaik abban tértek el az országos nemesség jogaitól, hogy kiváltságuk katonai szolgálathoz volt kötve. A tízlándzsásoknak külön ispánjuk, illetve a 15. század elejére területi autonómiájuk, törvényszékük volt, amelyet a kora újkorban már „Kisvármegyeként” emlegettek. Igaz, a késő középkorra a tízlándzsás ispán lényegében Szepes megye negyedik szolgabírójának is számított.

IV.2. A NEMESSÉG

A megye elsősorban a nemesség intézménye volt, a nemesek alkották a megye közösségét, a megyei nemesek egyetemét, az úgynevezett *universitast*. A nemesi társadalmat a történészek különféleképpen csoportosítják. Leginkább négy-öt kategóriát szokás felállítani, melynek csúcsát azon személyek, a „főnemesek” alkotják, akik esélyesek voltak valamely bárói tisztségre. A 15. század közepéig a báró kifejezés alatt azokat a személyeket értették, akik ténylegesen országos (nádor, országbíró, erdélyi vajda, szlavón bán stb.) vagy udvari (asztalnokmester, pohárnokmester stb.) méltóságot láttak el. A bárófiak gyakran a királyi udvarban nevelkedtek, s maguk is esélyesek voltak később bárói tisztségre. A 15. század második felében pedig már a „hivatalból bárók”, azaz a méltóságviselők mellett beszélhetünk „természetes bárókról” is, akik főúri családból származtak, nem viseltek tisztséget, ám részt vettek a királyi tanács ülésein. Bár Verböci István Hármaskönyve az egységes nemesség téziséét hangsúlyozta, valójában a bárók címzésükben, presztízisükben, illetve esküjük értékben is különböztek az úgynevezett köznemességtől. Az 1498. évi törvény pedig név szerint is felsorolta azokat a

világi személyeket, akik saját jogon kötelesek bandériumot fenntartani: ők voltak a királyság elitje. A bárók terepe inkább az országos és nem a megyei közélet volt, s szabadispánságuk révén birtokaik népei felett sem gyakorolt különösebb joghatóságot a megye. Mindazonáltal leggyakrabban közülük nevezték ki a megyéispánokat, míg tisztartóik, familiárisaik természetesen részt vettek a megyei törvényszéken, közgyűlésen, képviselve uraikat.

A vármegye azonban leginkább a „köznemesség” terepe volt. Ez a csoport is továbbtagolható, bár nem merev határvonalakra kell itt gondolnunk. Élén a jelentősebb megyebéli birtokokkal (falvakkal, több száz jobbágytelekkel, gyakran várral is) rendelkező megyei nemesi elit állt, akiket általában „vitéz-lőkként” (*egregius*) emlegettek a korszakban, vagyonuk alapján „birtokkal jól ellátottnak”, mondhatni, jómódúaknak nevezték őket. Leginkább a királyi udvarban szolgáltak, vagy a bárók vezető emberei lettek. A „köztes” szintet nevezhetjük középbirtokos nemességnak, talán ez a legrugalmasabb kategória, felső és alsó határa is nyitott. Ők is több falut birtokolhattak, jó néhány jobbágytelekkel, s a karrierjük főképp a főúri familiában érhető tetten. A nemesség alsóbb szintjét a kisbirtokosok alkották, 15–20 jobbágytelek alatti vagyonnal, ők ugyancsak a főurak és a köznemesei elit szolgálatában mutathatók ki leginkább. E 15. század elején megfigyelhető – s Ung megye tüzetes vizsgálata alapján leírt – rendszer a későbbiekben újabb, alsóbb kategóriákkal gyarapítható, ugyanis a nemesi birtok felaprózódott az idők során, a leszármazottak osztozkodásának köszönhetően. A kisbirtokos nemesség alatt akár külön vagyoni kategóriaként beszélhetünk az 5-6 jobbágyportánál kevesebbel bíró „törpebirtokosok” népes csoportjáról is.

A nemesség vagyoni kategorizálása azonban csupán egyetlen szempont, egyéb tényezők sokasága járulhatott hozzá egy személy vagy egy nemes közösségen belüli presztízséhez. A közép- és kisbirtokos nemesség közötti határ ráadásul megyénként is más-más vagyonnál szabható meg, hiszen ez is függött az adott vármegye birtokstruktúrájától. Országosan leginkább a korszak adózási és katonáskodási szabályozásai szabtak meg valamiféle általános határvonalat a közép- és kisbirtokos nemesség között. 1464-ben például Mátyás király előírta, hogy a 10 porta feletti vagyonnal bíró nemesek 10 telkenként állítsanak ki lovas katonákat, míg a 10 portánál kevesebbel bírónak elég volt, ha csupán személyesen szállnak hadba. Meg kell emlí-

teni továbbá az úgynevezett egytelkes nemeseket is, akik nem rendelkeztek jobbágytelkekkel, olykor csak a saját nemesi telküket bírták. Őket Mátyás király, illetve utódai is igyekeztek megadóztatni. Mindazonáltal az egytelkes és a kisbirtokos közötti határ sem feltétlenül egyértelmű: az „egytelkes” akár több nemesi telket is birtokolhatott, melyeket zsellérekkel műveltetett, vagy éppen bérbe adott jobbágyoknak. Az egytelkesség tehát leginkább az adózás szempontjából volt fontos, számukra csorbult a nemesi adómentesség, bár adójuk más mértékű volt, mint a jobbágyságnak.

A középkori nemes fogalma lényegében egyet jelentett a birtokossal. A birtokkal nem, csupán „kutyabőrrel” (4. kép) rendelkező armális nemesség már a kora újkor fejleménye. Voltak olyan esetek azonban, amikor egy polgár vagy jobbágy kötött házasságot nemeslánnyal. Ilyenkor gyakran új nemesi család született, ugyanis a nemeslányoknak az apai javakból járó negyedrészt, az úgynevezett leánynegyedet kötelezően nem pénzben, hanem birtokban adták ki, hogy a leány nehogy „idegen fedél alatt lappangva/rejtve éljen”. Gyermekeik pedig már nemesnek számítottak, amennyiben a megyei nemesi közösség is befogadta őket saját tagjai közé. A nemesség utánpótlásának része volt a nemtelenek beházasulása, azok, akik a házassággal vagy akár vásárlás révén birtokot szereztek, könnyebben válhattak kisbirtokos nemessé a középkori Magyar Királyságban. Mindenesetre nem volt teljesen egyértelmű ez az út sem, a 15. században már megkülönböztették az anyjuk vagy feleségük révén birtokot szerzőket. Ennek a legjobb példája péterfalvi Nagy Albert ugocsai alispán 1510-es évekbeli esete, akit megvádoltak azzal, hogy nemtelen származású. A vizsgálat során azonban kiderült, hogy bár valóban paraszti apától született, anyja és felesége révén is nemesi birtokkal bírt, ráadásul a közösség bizalmát is élvezte. Nagy Albertet olyannyira befogadta Ugocsa vármegye nemessége, hogy országgyűlési követé is megválasztották. Pál bártfai ügyvéd azonban nem járt ilyen szerencsésen, őt nem fogadta el 1449-ben a Sáros megyei nemesség, hiába vett el ugyanis nemeslányt, azzal a városban, „polgár módján” élt.

A megyei nemességet számos szál fűzte a szomszédos megyék hasonló jogállású tagjaihoz. A megyebéli elit, a bárók és a nemesi előkelők kapcsolatrendszere országos szinten mozgott, míg a közép- és kisbirtokosok kapcsolati hálója, regionális, illetve megyei keretek között képzelhető el. Mind-

azonáltal a familiaritás révén ezek a személyek is eljuthattak akár a királyság másik végébe is, uraikat követve az ország egészen távoli helyein is irányíthattak számukra teljesen ismeretlen várakat, megyéket. A kis- és törpebirtokosok mozgástere már jóval inkább saját vármegyéjükhöz kötődött. Helyi sajátosságok azonban ez esetben közrejátszhattak: míg Tolna vagy Pozsony megyében a kisbirtokosok kapcsolati hálója általában a megye határain belül mozgott, addig az északkeleti országrészben nem volt ritka a regionális ismeretség és mobilitás sem. Azt is tegyük hozzá, hogy más volt a

helyzete egy, a megye „mélyén” birtokló és egy annak határán birtokos kismanesnek. Utóbbi esetében természetes volt, hogy ismerte a szomszédos, illetve közeli falvakat uraló nemeseket, akkor is, ha azok éppen már más megyék nemességét erősítették. Az északkeleti megyék (Abaúj, Zemplén, Szepes, Torna, Gömör) esetében ráadásul úgy tűnik, a megye irányításában részt vevő kis- és középnemes „szolgabírói” családok előszeretettel házasodtak össze a szomszédos megyék hasonló, megyei karriert folytató familiáival. Sőt, az így szomszédba házasodó és ott birtokot szerző nemest könnyedén tagjai közé fogadta a szomszéd megye nemessége. Olyannyira, hogy ezeket a beházasulókat is gyakorta megválasztották megyei hivatalokra.

4. kép. Radák Balázs nemes címereslevele
egy török és egy magyar vitézzel

V. A VÁRMEGYE TISZTSÉGVISELŐI

A nemesi vármegye legfontosabb tisztségviselői az ispán, az alispán, valamint a szolgabírák voltak. Az ispánt a király nevezte ki (vagy örökös ispánságok esetében az uralkodó adományozott ilyen jogot), az alispánt pedig a korszak nagy részében az ispán, saját emberei közül. Az újkori vármegyék fontos jellemzője, az alispánválasztás még éppen csak szárba szökken vizsgált korszakunkban. Az egyetlen tartós, állandó választott megyei hivatalnak a szolgabírói számított, igaz, eredendően ez is egy központilag kinevezett tisztséggént indult a 13. század legvégén. Az ispán, alispán és szolgabírák mellé csatlakozott a vármegyei jegyző is, akit a korszakban az ispán, majd a „megye” alkalmazott. Egy-egy rövid időszakra (1444–1445, valamint 1486–1492) választott állandó esküdtekkel bővült a megyei tisztikar, ám az ezzel kapcsolatos királyi rendelkezések kérészerűek voltak, az esküdti intézmény – komoly középkori, ámbár eseti előzmények után – csupán a korszak végén erősödött meg és terjedt el. A 16. század eleje nemcsak az alispánválasztás és az esküdtek szempontjából mutat előre, de egyéb tisztségek is megjelentek ekkor, mint például a megye pénzügyeivel gazdálkodó pénztárnok. Ezekről a megye „önkormányzatának” nevezhető szakaszára jellemző tisztségekről majd a kötet későbbi fejezetében lesz bővebben szó, a késő középkori megyék tisztikara ugyanis leginkább csupán az ispánból, alispánból, szolgabíróból és jegyzőből állt.

V.1. AZ ISPÁN

A középkorban még általában nem beszélhetünk főispánról. Bár a 16. század elején, például 1520-ban, egy Közép-Szolnok megyei kiadványban Drágfi Jánost már főispánként nevezték meg, a (latinul *supremus comes*) kifejezés valójában csupán a kora újkorban vált bevetté. A középkori megye élén álló személyt így helyesebb csupán ispánnak, esetleg megyéispánnak nevezni, a korabeli források is így tesznek. Az ispán már a kezdetektől, a vármegyék létrehozásától jelen lévő és meghatározó tisztség, viselője a királyi hatalmat képviselte a vármegyében. A megyéispánok zömét a középkor folyamán a király nevezte ki tetszése tartamára, azaz az uralkodó bármikor elmozdíthatta a vármegyéből – kivételt majd a 14–15. században nagyobb számban megjelenő örökös ispánságok képeztek. Különleges helyzetet jelentett Pest vármegye is, amelynek egyáltalán nem volt ispánja a középkor folyamán, a megyei hatóságot általában csupán a szolgabírák alkották. A 15. század közepétől Pilis megye is hasonlóképp működött, s a két megye ispán nélküli állapotát 1492-ben törvénybe is iktatták.

V.1.1. A király és a megye között

A megyében az ispán képviselte az uralkodót, és testesítette meg a királyi hatalmat. Az Anjou uralkodók nemesi vármegyéjében az ispáni tisztség presztízsét és anyagi háttérét az úgynevezett ispáni honor biztosította. A honorként bírt királyi várak megfelelő súlyt adtak a megyébe kinevezett ispánnak, akkor is, ha saját javai erre nem lettek volna elegendőek, vagy azért, mert az uralkodó egy kevésbé vagyonos udvari lovagot nevezett ki ispánná, vagy mert a kinevezett ispán saját birtokai máshol, akár a királyság másik szegletében feküdtek. A 14. században, különösen I. Lajos uralkodása idején ennek is köszönhetően gyakori volt az ispáni tisztségek között a fluktuáció. Amíg apja, I. Károly gyakran évtizedig meghagyta egy-egy megbízható emberét az adott vármegye ispáni hivatalában, addig I. Lajos király az elit tagjait gyakran cserélgette a különféle megyék élén, olykor az ország különböző pontjaiba helyezte át őket. Például a király egyik fontos hadvezérét, Himfi Benedeket Szatmárból helyezte át Pozsonyba, majd onnan a délvidéki Krassó, Temes, később pedig Vas és Sopron vármegye élére

került. Az ispáni honorok újraosztása Nagy Lajos Magyarországnak egyik legjelentősebb belpolitikai kérdése volt.

A Magyar Királyság legfontosabb tisztségviselői az oklevelek méltóságsorába is bekerültek. Ilyen méltóságsorokat az uralkodó jelentősebb kiadványain találunk, szerepük korjelölő volt, és a hamisítás ellen szolgált: kiállításuk idején feltüntették rajtuk a kormányzathoz tartozó személyeket. A 13. század elején még különböző megyéispánokat is szerepeltettek az okleveleken. Különösen Bács, Bodrog, Bihar, Pozsony és Sopron megye ispáni tisztségei számítottak jelentősnek. Az Anjou-korban a megyéispánok kikoptak a méltóságsorokból, csupán Pozsony vármegye ispánja állandósult. Pozsony az egyik legjelentősebb megyének számított, kulcsszerepet játszott ugyanis a nyugati határ védelmében, számos királyi vár feküdt benne, mely ráadásul jelentős jövedelmet is biztosított az ispánnak. Bár a méltóságsorokban már csak kivételes alkalmakkor bukkantak fel, Pozsony megyéhez hasonló jelentőségűek voltak más határ menti megyék ispánjai is. Különösen abban az esetben, amikor két vagy több ilyen vármegyét egyesítettek egyetlen ispán kezében. Ilyen egyetlen ispán irányítása alatt álló honornak számított nyugaton Vas és Sopron, délen Krassó és Keve, keleten pedig, az 1340-es években a Keleti-Kárpátok védelmére létrehozott Szatmár, Máramaros, Kraszna és Ugocsa vármegyékből álló megyeegyüttes. A 15. század elejére a déli országrészben a temesi ispán irányítása alatt „egyesült” több megye (Temes, Csanád, Krassó, Keve), Ozorai Pipó (5. kép) pedig temesi ispánsága idején ezeken felül Arad, Zaránd és Csongrád megyék ispáni tisztségét is betöltötte a déli határvédelem meghatározó tényezőjeként. E jelentős ispáni tisztség a 15. század második felére a méltóságsorokba is bekerült, majd 1479 és 1525 között a török elleni védekezés egyik kulcspozíciójának számító Alsó Részek főkapitányságának alapja lett.

A középkor folyamán az erdélyi vajda is több megye élén állt, honorjához tartozott a hét erdélyi vármegye, melynek ispánjait a vajda (vagy az alvajdája) nevezte ki familiárisai köréből. Az erdélyi ispánok ebből kifolyólag lényegében a szűkebben vett Magyarország alispánjaival álltak egy szinten. A szlavón bán helyettese és vezető familiárisa, a vicebán viselte a szlavóniai Körös (majd 1480-tól Zágráb) megye ispáni tisztségét is. Egyes déli megyék szintén egy kézben csoportosultak, a macsói bánok hosszú

5. kép. Ozorai Pipo temesi ispán
Andrea del Castagno freskóján

ideig igazgatták Baranya, Szerém, Valkó, Bodrog és Bács megyéket is. A vajda és a bánok mellett az Anjou-korban más országos méltóságok is rendelkeztek több megye ispánságát is magába foglaló honorral, a 14. század első felében a Druget családból kikerülő nádorok Északkelet-Magyarország megyéit igazgatták és építettek ki ott tartományt, míg I. Lajos nádorai közül például Kont Miklós – az Újlaki család őse – Nyitra, Trencsén, Bihar, Vas és Sopron, illetve Szepes és Sáros vármegyék ispánja is volt nádorként.

A 15. század első felében a honorrendszer súlyát veszítette, bár egyes megyékben még sokáig megmaradtak a királyi

várak (például Pozsony vagy Zólyom). Az, hogy a nádorok több megye ispánjai is voltak, később is előfordult, különösen krízishelyzetben, Garai Miklós 1406-ban például így lett egyszerre egy nagyobb megyecsoporthoz (Abaúj, Borsod, Sáros, Szepes, Szabolcs, Trencsén, Liptó, Árva) ispánja. Mátyás király nádora, gúti Ország Mihály pedig hivatalviselése idején Bars, Hont, Nógrád és Nyitra vármegyék ispáni tisztjét is viselte. Más méltóságviselők is megkaphatták egy vagy több megye ispáni tisztségét, míg az 1498. évi országgyűlés úgy rendelkezett, hogy csak a nádor, az országbíró és a dalmát-horvát-szlavón bán viselheti egyenél több megyének az ispáni címét. A Jagelló-korban erre hivatkozva több megye ispánját cserélték le a 15. század végén, a 16. század elején, különösen a temesi ispánhoz tartozó megyék esetében. Mátyás király híres törökverő kapitánya, Kinizsi Pál

még számos megye ispánságát viselte, 1494. novemberi halálát követően utódának (és addigi helyettesének), Somi Józsnak azonban ezek egy jó részéről le kellett mondania. Igaz, Csanád megye esetében ezt úgy oldották meg, hogy az új csanádi ispán Somi Józsa embere lett, lényegében ispánnak nevezett alispánként.

Az ispáni honor részét képző királyi várak magánkézbe kerülésével megszűnt a tisztség biztos anyagi háttere, ettől kezdve gyakran az adott megye legnagyobb birtokos családjai közül nevezte ki az uralkodó az ispánokat, akik magánvagyonukra támaszkodva tudták biztosítani a rendet és a pozíció súlyát. Az ispáni cím és egy vár kapcsolata is megmaradt olykor olyan esetben is, amikor az adott vár már magánkézre került. Voltak ugyanis olyan megyék, amelyek ispánsága továbbra is összekapcsolódott egy vár birtoklásával, például Liptó vármegyében Likava, Tornában Torna, Mosonban Óvár várának birtokosa kapott megyéispáni kinevezést. Az is többször megesett, hogy a király egy vármegye élére két ispánt is kinevezett, akik megosztva viselték tisztségüket, az ispánság felével rendelkeztek.

Szintén szót kell ejteni az örökös ispánságokról, amelyek először az egyháziak esetében jelentek meg. Az első ilyen, nem meglepő módon, Esztergom vármegye lett, ahol már 1270-től fogva az esztergomi érsekek lettek a megye ispánjai. Rövid kísérlet után tartósan a 15. században – főképp Zsigmond és Mátyás király alatt – szerezték meg a főpapok egy-egy vármegye örökös ispáni címét, így lett a veszprémi püspök Veszprém, a nyitrai Nyitra, a győri Győr, az egri Heves, a váradi Bihar, a pécsi pedig Baranya megye ispánja, míg a kalocsai érsekek Bács megye örökös ispáni tisztségét viselték. A főpapok mellett különféle világiak is részesülhettek örökös ispánságban, II. Ulászló király például Abaúj megye ispánságát adta örökre a Perényieknek. A király tetszése tartamára kinevezett és az átörökíthető ispáni tisztség mellett volt egy harmadik „típus” is, amikor az adott személy élete idejére kapta meg ispáni kinevezését. 1478-ban például Mátyás király élete végéig lendvai Bánfi Miklós pozsonyi ispánnak adományozta tisztségét. Perényi Imre örökös ispánsági adománylevele (6. kép) szerint ő is előbb a király tetszetése tartamára, majd élethossziglan kapta meg Abaúj megyét, amelynek ispáni címét 1504-et követően utódaira is örökíthetett. Tolna megyében bár a

6. kép. Perényi Imre örökös ispáni oklevele

Buzlaiak nem lettek örökös ispánok, Buzlai Mózes udvarmester fia, László, éppúgy megkapta élete tartamára a megye ispánságát, mint apja.

Ténylegesen ugyancsak megkaparinthatta egy család az egyes ispáni tisztségeket akkor is, ha megszerezte valamely ispánsághoz kapcsolt várat, vagy éppen elérte, hogy a várához kapcsolják a megye ispáni hivatalát. A fentebb említett Bánfi Miklóst 1471-ben Arad megye ispánjává nevezték ki, sőt Mátyás király a tisztséget Bánfi várához, Solymoshoz kapcsolta. 1487-ben azonban Mátyás hűtlenség vádjával elkobozta Solymost Bánfitól, és természetes fiának, Corvin Jánosnak adta az aradi ispánsággal együtt. Zaránd megyében a Bátori család tagjai 1464-től birtokolták Világosvár várát, s ettől kezdve a familiából kerültek ki a zarándi ispánok is. Utolsó példaként a Corvin-örökség sorsát érdemes említeni. Corvin János, illetve kiskorú fia, Kristóf halálával az örökség egy jelentős részét II. Ulászló 1506-ban Corvin özvegyének, Frangepán Beatrixnak, illetve lányának, Corvin Erzsébetnek adományozta. Varasd, Hunyad és Gyula vára is ennek részét képezte a hozzájuk kapcsolt Varasd, Hunyad és Békés megye ispáni tisztségével együtt, amelyet ekkor Frangepán Beatrix, illetve az általa kinevezett ispánok viseltek. Beatrix kezét végül Brandenburgi György örgróf nyerte el, aki szintén megkapta a várakat és az ispánságokat, igaz, mind Beatrix, mind György örgróf „hivatalosan” csak a király tetszése tartamára viselhette ezeknek a megyéknek az ispáni tisztségét.

Előfordult olyan is, amikor a királyok „megtartották maguknak” az adott megyét, illetve az ispáni honorhoz tartozó királyi várat, melyek irányításával valamely udvari lovagjukat bízták meg. 1343-ban például I. Lajos király korábbi nevelőjét és hercegi asztalnokmesterét, Poháros Pétert nevezte ki Abaúj megye ispánjává. Péter a megyei kiadványokban is hangsúlyozta, hogy Lajos király állította a vármegye élére, s emellett a király és az udvar bizalmasa maradt a továbbiakban is. Nemcsak az Anjouk idején találunk udvari embereket által irányított megyéket, hanem a későbbiekben is. Diósgyőr királyi várával például együtt járt Borsod megye ispáni tisztsége, melyet Mátyás király idején is udvari familiárisok irányítottak várnagyként és ispánként. A királyi udvar tagjai (apródok, familiárisok, kamarások), illetve a megyés-ispáni (illetve királyi várnagyi) tisztségek viselői és várományosai között Mátyás és a Jagelló királyok idején is szoros maradt a kapcsolat.

Miután Diósgyőr királynéi birtokká vált, onnantól Beatrix királyné emberei lettek egyben Borsod vármegye ispánjai. Nemcsak a legjelentősebb méltóságok kaptak meg ugyanis vármegyét, hanem például a királynék is: Zsigmond felesége, Cillei Borbála Verőce, Borsod, Zólyom, Trencsén és Liptó, Aragóniai Beatrix Borsod, Zólyom és Máramaros, míg II. Ulászló neje, Candale-i Anna utóbbiak mellett Bereg, II. Lajos felesége, Habsburg Mária pedig még Moson megyét is a kezén tartotta. E megyék ispánjait a királyné nevezte ki hívei köréből, férje egyetértésével. A királynék mellett a hercegekre bízott vármegyék kapcsán is hasonló a helyzet, akár Anjou István herceg (I. Nagy Lajos király öccse) Szepes és Sáros vármegyékre kiterjedő uralkodásakor, akár a Mátyás király által természetes fiának, Corvin János hercegnek juttatott megyék esetében. Ezek ispánjai udvari személyek lettek, akik a hercegek nevében irányították a rájuk bízott megyét. Corvin lipcsei hercegségének kormányzója, Cecei Kis Máté például nyolc megyében viselt ispáni tisztséget.

Az ispánoknak hivatalba lépésükkor esküt kellett tenniük. A 16. századi ispáni kinevezéssel kapcsolatos, megyéknek címzett levelekben már gyakran hangsúlyozták, hogy az ispán letette a hivatalhoz szükséges esküt a király és tanácsa előtt. Az ispánok esküjének kérdése különösen fontos téma volt a Mohács utáni néhány évtizedben. I. Ferdinánd király 1536. évi törvénye megerősítette, hogy az ispánoknak esküt kell tenniük a király kezébe, s hangsúlyozta, hogy az ezt elmulasztók hivatalukat is elveszthetik. A két király, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János polgárháborúja, valamint a főurak és nemesek különféle pártállása is akuttá tette a kérdést, hogy kinek tett esküt az ispán, ha tett egyáltalán. Az is előfordult, hogy két ispán is volt a megyében, mert mindkét király kinevezte a sajátját. Hont megye élére például Ferdinánd király 1533-ban Balassa Menyhártot nevezte ki, míg Szapolyai János fivérét, Balassa Imrét tekintette honti ispánnak. Később Menyhárt is János király pártjára állt, Ferdinánd pedig 1536-ban Nyáry Ferencet tette meg honti ispánná. Ettől kezdve mind Nyáry, mind Balassa honti ispánnak tartotta magát a későbbiekben is, ám egyikük sem tette le a szükséges esküt. A megye szabályosan kettészakadt, amin János király halála és Balassa Ferdinánd hűségére térése sem változtatott. Az 1542. évi országgyűlés kötelezte őket az eskütételre, illetve a megye újbóli

egységesítésére. Az országgyűlés az ispáni esküt általánosan is szabályozta, megengedve, hogy azt a nemesi közösség előtt is letehetik. Nemcsak Hontban volt ekkor két párhuzamos ispán, hanem például Zala megyében is, ahol 1538–1539-ben négy hivatalban lévő ispánról is tudunk, kettő Ferdinánd, kettő János kinevezettje volt.

V.1.2. Az ispán és megyéje

Az ispánok feladatait a 15. századi ispáni kinevezések formulaszerűen sorolják fel. Amikor 1459-ben Mátyás király Ung megye élére Pálóczi László országbíróként nevezte ki, az ispán következő feladatait írta elő: 1) a megyei birtokos társadalom szabadságainak és régi szokásainak megőrzése és megtartása, 2) éberrel őrködni, hogy a megyéből befolyó királyi jövedelmeket hűségesen kezeljék, 3) a királyi parancsok megismertetése és betartatása mindenkivel, 4) a királyi pénz, só és más dolgok szabad forgalmának védelmezése. Szinte ugyanezzel a formulával találkozunk néhány évvel később például gersei Pető Miklós és György Vas megyei ispáni kinevezése során is.

Az ispánná kinevezett bárók és udvari emberek természetesen általában nem a megyéjükben tartózkodtak, hanem a királyi udvarban vagy éppen valamelyik rezidenciájukon. A 14. században azonban az ispánok még gyakran felkeresték megyéjüket, amikor közgyűlést tartottak, ilyenformán elrendezve a vármegyében élő gonosztevők kérdését, illetve a megyebéli nemesek peres ügyeit. Az Anjou királyok korában az ispánok rendszeresen, akár évente – vagy még gyakrabban – is tarthattak efféle bírói fórumot megyéjüknek. Az ispánok azonban ezt a feladatot is átadhatták helyetteseiknek. A 14. század első felének nagy hatalmú bárója, Szécsényi Tamás erdélyi vajda és szolnoki ispán például 1345-ben két megyében is tartott közgyűlést megyéispánként. Amíg azonban „szülőföldjén”, Nógrád megyében ezt személyesen tette, addig Szolnok megyében már ottani „ispánjára”, Pál fia Jánosra hagyta a feladatot. Szécsényi néhány évvel később Krassó megyében is helyettesére bízta a közgyűlési elnöklést.

Nyilvánvalóan más volt az ispán és a megye közötti kapcsolat, hogyha az adott ispánnak csupán ez volt az egyetlen tisztsége, mint amikor a megye élén valamely országos főméltóság állt. Ugyancsak szorosabb kapcsolatot ápolhatott azzal a megyével, ahol rezidenciáját is tartotta. A 14. század első

felének Zala megyéjében például Alsólendvai Miklós volt az úr. Miklós karrierje során fontos országos tisztségeket is viselt, s emellett (két ízben) évtizedekig állt Zala vármegye élén, ahol jelentős magánvagyonnal bírt. Hosszú ispánsága alatt, bár a megyei törvényszéken (első éveit leszámítva) nem ő elnökölt, mégis rajta tartotta kezét a megyében folyó ügyeken. Hasonló figyelhető meg a déli végeken, Krassó megyében is, amikor a környékbéli előkelő, Szeri Pósa, illetve fiai töltötték be az ispáni tisztséget.

A vármegye rendszeres bírói fórumán, a megyei törvényszéken elméletben a megyésispán elnökölt, ám az ispánok ritkán vettek részt ezeken. Még akkor sem jelentek meg, ha épp az ispáni várban vagy az adott megyében fekvő magánbirtokukon tartózkodtak. A megyei törvényszéken valójában az alispán vezette az ítélezést. Ennek köszönhetően a vármegye hatósági iratai is általában az alispán nevében keltek, s ő látta el – a szolgabírákkal együtt – pecsétjével ezeket a dokumentumokat. Akadtak azonban kivételek. Domoszlói Gergely fia Miklós 1350-től több mint harminc évig állt Heves vármegye élén, előbb a Bebek helyetteseként, majd 1360-tól már ténylegesen is ő lett az ispán. Domoszlói nem tartozott a legelőkelőbb személyek közé, mégis 1372-től már három kelet-magyarországi megyét is irányított, Heves mellett Szabolcs és Bihar vármegyét is. Oklevelek ugyan csak Hevesből és Szabolcsból maradtak fenn ispánsága idejéből, azokban azt láthatjuk, hogy a megyék hatósági kiadványai ez időben általában az ispán és a szolgabírák – s nem a megszokott alispán és a szolgabírák – nevében keltek, ami arra utal, hogy részt vett mindkét megye törvényszékének ülésein. Hasonló jelenség Mátyás király diósgyőri várnagyai és egyben Borsod vármegye ispánjai esetében is kimutatható, az 1470-es években például gyakran ők szerepelnek a napi ügyekben keletkezett megyei oklevelek kiadóiként, és nem az alispánjaik. A Mohácsot követő zavaros időszakban pedig az is előfordult, hogy a király által kinevezett megyésispán lényegében alispánként működtette megyéjét. Az 1530-as években I. Ferdinánd sárosi és zalai ispánjai, harsági Farkas László, valamint Csoron András ténylegesen saját kezűleg, mintegy alispánként irányították a megyéjük hatóságát.

Az ispánok effajta jelentősebb részvétele a megyei törvényszék munkájában azonban a ritkább, rendhagyóbb esetek közé tartozott. Általában ezek a bíraskodási feladatok az alispánokra hárultak. Hasonló mondható el a ki-

rályi adó behajtásának biztosításáról is, leginkább csupán akkor fordultak az ispánokhoz, amikor az alispán ereje kevésnek bizonyult arra, hogy bevasalja az adókat egy-egy makacs birtokostól. A 15. században, és különösen a 16. század elején, a megyei katonai csapatot is leginkább „elméletben” vezették az ispánok, a tényleges mozgósítási és hadvezetési feladatra – miként a későbbiekben látni fogjuk – már Zsigmond király is többször egyéb megyei nemeseket nevezett ki.

V.2. AZ ALISPÁN

Az ispánok hatalmát és érdekeit a vármegyében leginkább az alispánok képviselték. Legfőbb feladatuk az volt, hogy a megyei törvényszéken elnökölve helyettesítsék a megyésispánt. Az alispánt már 1338-ban a megye bírójaként (*iustitiarius*) említik. Ő volt a megye tényleges irányítója, aki az ispán nevében sokrétű feladatot végzett mind a bírászkodás, a közigazgatás, mind az adószedés és a katonáskodás esetében. Feladatköre részben ítélezésből, részben bírságolásból és kényszerítésből állt, felelősséggel tartozott a megyei bírászkodás rendjéért és az adók behajtásáért is. Az alispán tisztségének alakulása lényegében a vármegye fejlődését, korszakait is leképezi, ami nem is meglepő, hiszen a szolgabírák mellett a legfontosabb megyei tisztségviselőről van szó. A királyi vármegye és a nemesi vármegye között az egyik fontos különbség, hogy a várszervezetből származó udvarispánt az ispán magánfamíliájába tartozó alispán váltotta fel, míg a nemesi vármegye önkormányzati fejlődésének egyik fontos tényezője az alispán nemesi közösség általi választásának kialakulása volt.

VI.2.1. Az ispán familiárisa

A 14. században, illetve a 15. század első kétharmadában az ispán bármely familiárisát megtehetette alispánjává, akár olyanokat is, akik az ország teljesen más vidékéről származtak, s egyáltalán nem rendelkeztek birtokokkal és helyismerettel szolgálati helyükön. A honorrendszer virágkorában gyakran váltogatták egyes előkelők ispánságait, az ország különböző pontjain viseltek hivatalt. Utóbbi esetben a kinevezett ispán nyilvánvalóan vitte magával új

*7. kép. Toldi Miklós szobra a Nemzeti Múzeumban
Arany János szobrának mellékalakjaként*

vármegyéjébe a saját kipróbált embereit, akiket vagy korábbi tisztségviselési helyén, vagy akár saját birtokai környékén fogadott szolgálatába.

Az Arany János által is megénekelte híres 14. századi magyar lovag és zsoldosvezér, a Bihar megyei Toldi Miklós (7. kép) karrierjét alispánként kezdte. Meggyesi Simon ispán familiárisaként előbb Sáros, majd Pozsony vármegyében szolgált – messze szülőföldjétől. Később maga is kapott ispáni kinevezést, 1366 és 1371 között Gömör, 1372–1373-ban Zala, míg 1382 és 1385 között Szabolcs megye élén állt. Toldi gömöri helyettesei közül az első saját megyéjéből, Biharból hozhatta, míg második alispánja már Gömör vármegye birtokosai közül került ki. Az ispáni famíliából származó alispánok általában addig viselték tisztségüket, amíg uruk az ispánságot, az ispán leváltásával emberei is távoztak. Az alispánok ráadásul gyakran az ispáni vagy más vár várnagyai is voltak egyúttal.

Az is előfordulhatott, hogy az alispán nem egy familiáris, hanem az ispán valamely családtagja, rokona volt, ekképp megosztozva a feladatokon. 1374–1375-ben például, amikor Himfi Benedek, az egykori bolgár bán, másodjára töltötte be Krassó vármegye ispáni tisztségét, fivére, Miklós helyettesítette. A Mátyás-kor végének nagy hatalmú politikusa, Nagylucsei Orbán püspök és kincstartó barsi ispánsága idején pedig nevében a megyét testvére, Balázs irányította alispánként. Az efféle munkamegosztás természetesen más jellegű volt, mint a hagyományos familiaritáson alapuló alispáni kinevezés.

Néhány esetben alispánok kijelölése kapcsán is fennmaradtak „kinevezőiratok”, pontosabban olyan levelek, melyeket az ispánok címeztek megyéiknek, hogy fogadják el kinevezettjüket. 1494-ben például Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, kincstartó, s nem mellesleg Baranya megye örökös ispánja, teremhegyi Bika Jánost és Gyulai Györgyöt nevezte ki alispánná, s erről tájékoztatta is a baranyaiakat. Ahogyan a király az ispánok zömét tetszése tartamára nevezte ki, ugyanúgy tett Zsigmond püspök is alispánjaival. 1461-ből fennmaradt Rozgonyi János és Rénold abaúji ispán megyéjükhöz címzett levele is, melyben megírták, hogy szolgálatait megfontolva, familiárisukat, Bárcai Andrást választották abaúji alispánjukká, s kérték a megye nemességét, hogy fogadják el őt az ispánok személyében és helyetteseként, és engedelmeskedjenek neki. Abban az esetben, ha a megye élén több ispán állt (különösen amikor azok nem közeli rokonok voltak), mindegyikük saját alispánt nevezhetett ki. 1467-ben az erdélyi Kolozs megye egyik ispánja, Rápolyi György például arról értesítette a vármegye nemességét, hogy az ispánság őt illető részében, tetszése tartamára Szucsáki Mátyást tette meg alispánná.

Az erdélyi megyékben a vajda által kinevezett ispánok a szűkebben vett Magyarország alispánjaihoz hasonlíthatók. Ahogy fentebb, az ispánok esetén láthattuk, az egyes megyék ispánságaival rendelkező királynék, hercegek ugyancsak ispánokat állítottak megyéik élére. Bizonyos főurak esetében is kimutatható, hogy az alispánjaikat esetenként vagy rendszeresen ispánnak címzik. Az 1350-es évek végén például a több megye élén álló Kont Miklós nádor Vas megyei helyettese, keszői Ravasz István magát is ispánnak titulálta. Kont Miklós 1349-ben még pohárnokmesterként és több más megye (Bars, Nyitra, Vas, Varasd) ispánjaként állt Sopron megye élén, ahol helyet-

tese bizonyos Szemere mester volt. Szemerét ez időben a győri káptalan soproni ispánnak titulálta, akinek személyében Egyed fia János alispán járt el a szolgabírókkal. Hasonlót figyelhetünk meg 1406-ban is, amikor Garai Miklós nádor egyszerre kilenc megye ispánja lett. Az egyes megyékbe állított alispánok olykor ispánnak nevezték magukat, mint a Szabolcs megyei helyettesei. Máshol, például Szepesben, a kinevezett hol ispánként, hol alispánként nevezte magát, míg a borsodi Kozári János következetesebben az alispáni tisztséget használta. Mindazonáltal többségük tartott saját „alispánokat”, s ténylegesen a Garai-helyettesek helyettesei vettek részt a megyei törvényszékek ülésein.

A Garai Miklós által alkalmazott háromszintű igazgatáshoz hasonlóra máskor is látunk példát, jellemzően „fontosabb” ispánok alatt. A 15. század második felének nádorai, például gúti Ország Mihály vagy Szapolyai István megyei esetében is előfordult, hogy alispánjaik ispánként irányították a rájuk bízott megyét, vagy legalábbis így címezték őket. 1478-ban Szapolyai István szédületes karriert befutó fivére, Imre szepesi gróf Sáros megye ispánsága felől rendelkezett, egyik felét elvette egyik familiárisától, és egy másiknak adta. A megye ispánja természetesen a nagy hatalmú szepesi gróf volt, helyettesei alispánként tevékenykedtek. Szintén gyakran kimutatható hasonló a zagorjei grófok irányította Varasd megyében. Zsigmond király 1399-ben adományozta a megye nyugati felének tíz királyi váruradalmát, az úgynevezett zagorjei grófságot Cillei Hermannak, s a Cilleiek ettől kezdve maguk nevezték ki a varasdi ispánokat familiárisaik köréből. A Cilleiek kihalását követően hatalmukat és a zagorjei grófságot Vítovec János szerezte meg, aki folytatta a hagyományt. Igaz, ezek a bárók által kinevezett ispánok ténylegesen alispánoknak tekinthetők.

Azt láthatjuk tehát, ahogyan az ispánok esetében sem lehet egyetlen sémára felhúzni a középkori vármegyék világát, ugyanúgy igaz ez az alispánokra is. Azokban a vármegyékben például, amelyekben több törvényszék alakult ki, általában külön alispánt neveztek ki az egyes székek élére. A több alispán kiválasztását azonban nem csupán a több törvényszék indokolhatta, az ispán az egyetlen törvényszékekkel bíró vármegyékben is kijelölhetett több alispánt, két-három személy is működhetett egyszerre. Amennyiben több alispán volt, bármelyikük teljes joggal ítélkezhetett a törvényszéken társa távollétében is.

1501-ben éppen ez a kérdés borzolta Zala megyében a kedélyeket, ám mind a vármegye, mind a királyi bíróság megerősítette, hogy egyetlen alispán és a szolgabírák ítélete is elegendő. Az alispánok a saját magukat, illetve hivatalukat érintő ügyekben természetesen nem ítéleztek, hiszen az már a korszakban is alapelvnek számított, hogy senki sem lehet egyazon perben peres fél és bíró is egyszerre. Éppen ezért ilyenkor – ha nem volt másik alispán – a szolgabírók bíraskodtak az ügyükben, vagy jelentősebb pereiket a kúriai bíróságokhoz vitték.

V.2.2. Az alispánválasztás kezdetei

A 15. században már egyre inkább megjelent az az igény, hogy az alispán – vagy legalábbis a két alispán egyike – a vármegye nemesi társadalmából származzon. Ez könnyebben megvalósulhatott akkor, amikor az adott megyében is birtokos bárót neveztek ki ispánná, ő értelemszerűen közelebbi kapcsolatot ápolt a helyi nemességgel, familiárisai között is több helybéli nemes szolgált. Ám ez ettől még nem számított következetes gyakorlatnak, az adott megyében is birtokos ispán is átdobhatta más helyről származó familiárisait „szolgálati” vármegyéjébe. A familiárisi kapcsolat ugyancsak változásokon ment keresztül a 14–16. század során. A korszak elején még hosszú, akár életre szóló úr-familiárisi viszonyokkal is találkozunk, sőt bevett gyakorlatnak számított, hogy lényegében család szolgált családnak, egy-egy familiárisi kapcsolat „atyafiságosan” működött. Később azonban – bár az élethossziglani, akár apáról fiúra átívelő familiaritási kapcsolat is sokáig megfigyelhető – ez a családias jelleg felhígult, ténylegesen személyek közötti szerződéses viszonyná vált. A 16. század elején gyakran a familiárisi szolgálat idejét is előre megszabták már, általában rövidebb, mondjuk egy-két éves időtartamra.

A megyei közösségtudat erősödése természetszerűleg ágyazott meg a helyi nemesség azon követelésnek, hogy legyen valamiféle beleszólása a megye legfontosabb hivatala, az alispáni tisztség viselőjének kiválasztásába. Mátyás király 1486. évi nagydekrétuma fontos lépés volt ennek megvalósulása felé. A törvény ugyanis előírta, hogy az ispánoknak az érintett megye jelentősebb nemesei közül kell kiválasztaniuk az alispánjaikat, akiknek esküt kell tenniük. Míg az ispán az uralkodó és a királyi tanács előtt tette le az esküjét,

addig az alispánnak hivatalviselése kezdetén a megye előtt kellett letennie. A törvénykönyv le is jegyezte különféle országos nagybírók, ítélőmesterek az ispán, az alispán, a szolgabírák és egyéb tisztségviselők esküszövegét:

„Én N. esküszöm az élő Istenre és az Isten szent anyjára, szűz Máriára és minden szentekre és az Isten kiválasztottjaira, hogy minden előttem perlekedőnek és minden ügyben, mely tisztemhez tartozik, minden személynek, tudniillik gazdagnak és szegénynek megválogatása nélkül, kérést, jutalmat, kedvezést, félelmet, gyűlölséget, szeretetet és barátságot távoltartva és félretéve, tehetségemhez képest minden dologban igaz és való törvényt és igazságot fogok tenni s végrehajtást eszközölni, a mint azt Isten és az ő igazsága szerint megtenni kötelességemnek ismerendem. Isten engem úgy segéljen és minden szentjei.”

1514-ben Ugocsa vármegye alispánjával, péterfalvi Nagy Alberttel szemben pont azt fogalmazták meg súlyos vádként, hogy hibásan tette le ezt az esküt, a szövegből ugyanis kihagyta a „félelmet” szót. Az ügyben kihallgatott tanúk szerint ezt azzal kommentálta, hogy „nagy dolog a félelem!”. Később azonban megismételte az esküszöveget, immár szabályosan.

Az 1486. évi törvénykönyv az alispán megyebéli tekintélyét azáltal is erősítette, hogy az ispán vagy alispán elleni lázadást és a nekik fegyverrel való ellenszegülést a hűtlenség bűnéhez sorolta. Ám, ahogy nem volt két egyforma vármegye, úgy az alispánok kijelölése is sok esetben helyi jellegzetességet hordozott. Egészen más lehetőségek adódtak például egy főpap vagy főúr örökös ispánsága alatt álló megyében, mint azokban, ahol az uralkodó szabadabban döntött az ispán kilétéről is. A nagydekrétum mindenestre komoly lépést jelentett a megyei közönség azon célja irányába, hogy beleszólhassanak az alispán kiválasztásába. Ahhoz azonban, hogy a megyei nemesség az alispánválasztással kapcsolatos vágyát érvényesítse, ekkor még külön engedélyre volt szükség a királytól és a megyésispántól.

A következő, az alispánokkal kapcsolatos fontos törvényi szabályozás már ezen is túlmutatott, lényegében a kora újkor, újkor önkormányzati vármegyéje irányába. 1504-ben – feltehetően két, főpapok által irányított megye,

Heves és Bihar nemeseinek szorgalmazására – törvényileg is előírták, hogy az alispán megválasztásához már nem elég az ispán döntése, hanem a megyei nemesi közösség egyetemének konszenzusa is szükséges. Feltehetően e rendelkezés is reflektál a már több vármegyében az 1486. évi törvényt követően fokozatosan – de minden bizonnyal nem általánosan – megjelenő gyakorlatra, hogy a megyei nemesség megválaszthatta az alispánt, vagy legalábbis az egyik alispánt. A törvényrészletet vélhetően szándékosan úgy fogalmazták meg, hogy többféleképpen is értelmezhető s alkalmazható legyen: akár úgy, hogy az ispán jelöltjét lehetett a megyének elfogadnia vagy elvetnie, vagy úgy, hogy a vármegye által választott alispánt kellett az ispánnal elfogadtatni. A ténylegesen megvalósuló gyakorlatra csupán elszórt példák akadnak, mindenestre valamilyen formában létrejött az ispán és a megye konszenzusa az alispánok megválasztásakor, általában a helyi szokások alapján. Zólyom vármegyében 1522-ben fogalmazták meg, hogy alispánt csak a nemesi közösség egyetértésével és akaratával lehet megválasztani.

Az alispánválasztás következő szabályozása a Magyar Királyságban 1548-ban történt, ám akkor is csupán annyit rendeltek el, hogy az ispán maga válassza ki az alispánt, hanem a vármegye beleegyezésével tegye ezt. Mindazonáltal az előző évi rendelkezés már komoly büntetést helyezett kilátásba az ispánok (vagy mások) ellen, ha az alispánt vagy a szolgabírókat becsmérelnék vagy megtámadnák. Erdélyben az alispánokat a lényegében magyarországi alispánokkal „egy szinten” lévő ispánok nevezték ki a korszakban, ám az 1540. évi tordai gyűlés már a megyei nemesség által választott tisztségviselőkké tette ezeket.

V.3. A SZOLGABÍRÁK

A középkori Magyar Királyság legtöbb megyéjében egységesen négy szolgabíróat választottak. Erdély hét vármegyéje ebből a szempontból eltért a szűkebben vett Magyarországtól, ott ugyanis csupán két-két szolgabíró volt. Mindazonáltal egyes magyarországi megyékben is csak két szolgabíróat választottak, a kisebb Pilis, Torna, Moson vagy Verőce megye mellett például olyan nagyobb kiterjedésű vármegyékben is, mint az északnyugati Trencsén

és Zólyom, vagy a dél-magyarországi Bodrog, Bács, Krassó és Szerém megyék (2. térkép). Egyes megyékben ezt az „anomáliát” – legalábbis a szolgabírói tisztség kialakulásakor, a 13. század végén – a jelentős súlyú királyi magánuradalmakkal, máshol pedig, mint Külső-Szolnok vagy Solt esetében, a kései önállósodással magyarázhatjuk.

A szolgabírák számát a nemesi közösség erősödésének idején, a 15. század végén, 16. század elején meg is növelhették, ahogy az Bács megyében történt. Fejér megyében a solti szék fokozatos önállósodása vezetett több szolgabíró választásához. A szétválást követően Solt két, Fejér viszont négy szolgabíró megye maradt, ráadásul már 1429-ben is összesen hat efféle tisztségviselőt említenek a megyében: a fejéri széken négyet, a soltin kettőt. Sőt, egy Veszprém megye 1531. évi adóösszeírásához fűzött kiadási jegyzék már ebben a vármegyében hat szolgabírót és azok helyetteseit említi. Mindazonáltal a regisztrum később már csupán négy veszprémi szolgabíróról szól, ahogy különben az 1536. évi összeírás is. Ez esetben talán valamiféle hibára, elírásra is gondolhatunk, vagy akár hasonló folyamat megindulására, mint a szintén két székkal bíró Fejérben.

V.3.1. A TÖRVÉNYSZÉK OSZLOPAI

Egy 1464. évi Pozsony megyei oklevélben az alispán a szolgabírót a vármegyei törvényszék oszlopának nevezte. A hasonlat mindenképpen helytálló: a négy szolgabíró volt a pillére a megye működésének, az alispán melletti legfontosabb tisztségviselőknek számítottak. Ahogy az alispán, úgy a szolgabírák legfontosabb feladata is az igazságszolgáltatásban rejlett, olyannyira, hogy a magyar nevük is innen ered: „az ispánok szolgálói”, azaz segítői voltak a bíráskodásban. Fő feladatuk tehát a *sedriá*hoz kötődött, ahol az ispán vagy még inkább az alispán bírótársaiként „szolgáltak”. Emellett azonban – az alispánhoz hasonlóan – a szolgabírák feladatköre is sokszínű volt, a bíráskodással kapcsolatos tevékenységeken felül kiterjedt az élet sok más színterére is, a királyi adószedő segítésétől és ellenőrzésétől kezdve a költözködni vágyó jobbágyok ügyeiig.

Bár a szolgabíróság eleinte, a 13. század végén még központilag kinevezett tisztséggént indult, a 14. század elejére már a megyei nemesség által választott hivatallá vált, az első ilyenre a vármegyék történetében. Hogyan is történt a szolgabírák megválasztása? Ezt először az 1415–1417 körül keletkezett, úgynevezett Javaslatok érintette, mely úgy határozott, hogy „derék nemeseket és lelkiismeretes férfiakat” kell ebbe a hivatalba beválasztani, még hozzá olyanokat, akik megfelelő hadi jelvényekkel (tehát címerekkel) rendelkeznek. Két évtizeddel később, Zsigmond király 1435. évi nagy törvénye már kézzelfoghatóbban határozta meg, hogy kik is számítanak „derék-nak”: rendelkezése szerint a szolgabírákat a jómódú, vagyonosabb nemesek közül kell megválasztaniuk. E személyek pedig nem bújhatnak ki a feladat terhe alól, hanem 25 márka bírság fejében el kellett vállalniuk azt. Csupán azok mentesültek a tisztség viselése alól, akik az uralkodói pár, a főurak, főpapok vagy más nemesek szolgálatában állnak, katonáskodnak, vagy egyéb „hivatalos” okból nem tartózkodnak a megyéjükben.

Zsigmond király törvénye a szolgabírák hivatali idejéről is rendelkezett, előírva, hogy a megválasztott személyek egy évig kötelesek hivatalban maradni, ezt követően lemondhatnak. Sőt, amennyiben leköszönnek a tisztségről, utána – amennyiben maguk nem kívántak ilyesmit – öt évig nem lehet újra rájuk kényszeríteni a szolgabírói feladatokat. Zsigmond rendelkezése csak félig-meddig váltotta be a reményeket, már amennyiben valójában a megyei elitet, a jómódú nemességet kívánták kapacitálni a tisztségre. Mátyás király 1486-ban, híres nagydekrétumában ugyancsak szabályozta a kérdést. Ezúttal is a birtokokkal jól ellátottak köréből kellett szolgabírákat választani, ráadásul felemelték a tisztséget visszautasítók bírságát is, 50 márkára. Hat évvel később II. Ulászló gyakorlatilag az 1435. évi törvényt ismételte meg a kérdésben.

A szolgabírák a 13. század végén, 14. század kezdetén még a megye befolyásosabb nemesei közül kerülhettek ki. Később azonban mindinkább a kis- és középbirtokos nemesség tagjai töltötték be e hivatalt, az adott megye birtokviszonyaitól és nemesi szerkezetétől is függően. E megyei kis- és olykor középbirtokos réteg számára nem csupán „terhes kötelezettség” volt a szolgabírói feladat, hanem presztízst is jelentett. Egyes megyékben (például Sáros, Tolna) egyértelműen kimutatható, hogy afféle hivatali „dinasztiák” is létrejöttek, azaz volt néhány olyan család, amely szinte magáénak tekin-

tette a szolgabíróságot. Évszázadokon át vissza-visszatértek a tisztségbe, gyermekek, unokák, unokaöcsők, dédunokák éppúgy megfigyelhetők szolgabírákként, mint őseik. Ezekbe a családokba is be lehetett házasodni, ami adott esetben az ifjú férjet is hivatalhoz segítette, akkor is, ha egy másik megyéből érkezett.

V.3.2. Választás és tisztségviselés

A szolgabíráknak a fent említett törvények szerint legalább egy évig kötelező volt hivatalban maradniuk, ám ez nem jelentette azt, hogy ennek lejártával mindenképp le kellett volna köszönniük. Sőt, az esetek többségében jóval hosszabb, többéves vagy akár évtizedes hivatalviseléssel is találkozhatunk. A középkori Tolna megyében például általában két-három évig viselte hivatalát egy szolgabíró, de olykor ennél jóval tovább is hivatalban maradhattak. Máshol – akár a kelet-magyarországi Beregben és Szabolcsban, akár a dunántúli Vas, Győr vagy Veszprém megyében – szintén megfigyelhető egyes személyek több mint tízéves hivatalviselése. Mindazonáltal azt is meg kell jegyezni, hogy nem minden esetben lehet egyértelműen megállapítani, hogy egy adott tisztségviselő folyamatosan viselte-e a hivatalát, ugyanis arra is volt lehetőség, hogy az előírt ötéves tiltás ellenére is újraválasztassa magát valaki. A korlátozás ugyanis a feladat rájuk kényszerítésére vonatkozott. Zemplén megyében példának okáért Ronyvai András 1410 és 1428 között, Kamonyai Mátyás pedig 1413-tól 1434-ig mutatható ki szolgabíróként, ám az adatsorokban tapasztalható nagyobb hiátusok alapján egyáltalán nem zárhatók ki az újraválasztások. A szomszédos Sáros megyében Ternyei Imre 1502 és 1522 között valószínűleg húsz éven keresztül folyamatosan betöltötte a szolgabírói tisztséget, míg kollégája, salgói Borsvai András háromszor újraválasztva dolgozott vele együtt. Mind Sárosban, mind Tolnában kimutatható, hogy a megyei nemesség óvatosan és fokozatosan cserélte le ezeket a tisztségviselőket.

A hosszú hivatalviselések és gyakori újraválasztások azonban nem mondtak ellent a törvények szövegének, s évente valóban tisztújítást tarthattak a vármegyék. Ezeken a szolgabírák többnyire letették a hivatalukat, majd – amennyiben továbbra is mutatkozott bennük szolgálatkészség – egy következő *sedrián* újra megerősítette őket tisztségükben a vármegye nemes-

sége. Valódi szolgabíró-választásról csupán akkor beszélhetünk, amikor az egyik korábbi tisztségviselő elhunyt vagy lemondott, vagy éppen a megye nemessége mondatott le egy alkalmatlannak bizonyuló személyt. Ilyenkor, a lemondott vagy leváltott személyek esetében kellett tiszteletben tartani a törvények által előírt ötéves felmentést.

A szolgabírák választásának módjáról, időpontjáról sajnos kevés adattal rendelkezünk a középkor századaiból. Pozsony vármegyéből 1464-ből maradt fenn az az unikális forrás, miszerint a megye egyik járásának szolgabíró-ját a járás nemességének kell megválasztania. Ez eltért a későbbi, 17. századi megyékben megfigyelt gyakorlattól, akkor ugyanis a megyék össznomessége választotta meg mind a négy szolgabírót. Zemplén megyében 1559-ben az esküdtek esetében maradt fenn adat járásonkénti választásra. A szűkszavú megyei jegyzőkönyvi bejegyzés szerint ekkor is az összes nemes döntött, ám a jelölteket járásokhoz kötődően, járasaik alapján választották meg. A kora újkori Zólyom megyében már csak az adott járás lakóját választhatták szolgabírónak, ilyen szabályt azonban a középkorból nem ismerünk. Zólyomban különben úgy tűnik, hogy a 16. században – például 1549-ben – a szolgabírákat együtt választották az alispánnal.

A középkori szolgabíró-választásokról más hasonló forrás híján leginkább az ismert szolgabíró-névsorokból vonhatunk le következtetéseket: hogy mennyiben származott az egy időben hivatalban lévő szolgabíró-garnitúra más-más járásokból. A 15. század elején Szabolcs megyében például nem volt mindig minden járásból szolgabíró, s hasonló tapasztalható Sáros megye szolgabírói névsorainak vizsgálata során is. Bár voltak olyan évek, amikor mind a négy szolgabíró külön-külön járásból származott, ez nem volt általános, gyakran egy-egy járás hiányzott. Ez mindkét megyében leginkább a helyi birtokviszonyokkal magyarázható, a megyéknek ugyanis akadtak olyan járasai, ahol kisszámú kisnemes, azaz „potenciális szolgabíró” lakott. Hozzá kell azonban tennünk, hogy még egy kisbirtokos nemest sem csupán a névadó birtoka köthetett egy járáshoz: lehettek a megyében máshol is birtokrészei, valamint a házasság útján szerzett rokonsága is szerepet kaphatott ismertségében, megválasztásában.

A hét erdélyi vármegyében csupán két-két szolgabíró és így két-két járás akadt, s itt úgy tűnik megyénként változott, hogy mennyire sikerült külön-

bőző járásokból tisztségviselőt választani. A Kis-Szamos által kettéosztott Doboka megyében például szabályszerűen kimutatható, hogy a két szolgabíró különféle járásokból származott, míg Belső-Szolnok megyében általában csupán a megye alsó járásából került ki mindkét tisztségviselő. Ez is a birtokviszonyokkal állt összefüggésben, itt laktak inkább a kisbirtokos nemesek. Egyelőre még kevés vármegyét dolgoztak fel hasonló részletességgel, ám úgy tűnik, hogy a megyék egy része ugyan törekedett arra, hogy abból a járásból származzon a szolgabíró, ahová adószedési feladatai kötötték, de ezt gyakorlati okokból nem mindig lehetett megvalósítani. Alkalmazkodniuk kellett a birtokviszonyok adta lehetőségekhez. A megyei közösség feltehetőleg igyekezett legalábbis némi helyismerettel bíró személyt választani, hogy el tudja kísérni az adószedőt munkája során. Erre azonban nemcsak a birtokainak elhelyezése, de a rokoni kapcsolatai vagy épp egy várnagyi, tiszttartói szolgálatvállalása is alkalmassá tehetette.

A legtöbb esetben a választás napja is nehezen meghatározható. Pozsony megyében az említett esetben Szent György napján kellett összeülniük a nemeseknek szolgabíróvá választani. Tolna megyében úgy tűnik, hogy jelentősebb, több szolgabíróvá érintő tisztviselőcserék ugyancsak Szent György napján (április 24-én) történtek. Bár Szent György napja kétségtávolan jelentős határnap volt a középkori emberek életében, a tolnai gyakorlat sem általánosítható: a 15. század második felének Sáros megyéjében például kimutathatóan változott a tisztviselőváltás ideje, tavaszi, nyári, téli vagy őszi időpontban is megtörténhetett. Feltehetően egy-egy halálesettől, vagy más hirtelen ok (például jövedelmezőbb várnagyi „állás” lehetősége) miatti lemondástól is függhetett az új tisztviselő megválasztásának időpontja.

Mindazonáltal az új tisztségviselők megválasztására nem mindig került sor azonnal, ilyenkor a leköszönő személyeknek még két hétig el kellett látniuk feladataikat, amíg a megye nemessége megtalálta utódjukat. Zólyom megyében a 16. század második felében az volt a szokás, hogy az alispánt és a szolgabírákat Szent Mihály ünnepét (szeptember 29.) követően, októberben, novemberben vagy decemberben választották meg. A régi alispán és szolgabírák azonban ekkor még nem adták át egyből a stafétát, hanem Pálfordulóig, január 25-éig viselték hivatalukat, akkor történt meg a tényleges váltás.

V.4. A MEGYEI JEGYZŐ

A nemesi vármegye tisztségviselői közül a jegyző kicsit eltér a többiektől, csak hosszú fejlődési folyamat során vált a megyei törvényszék írnokából az önkormányzati vármegye egyik legfontosabb hivatalává. A megyei jegyző legfőbb feladata természetesen a vármegyei írásbeliséghez kapcsolódott, a megye nevében kelt iratok megfogalmazása, lejegyzése volt. A megyei írásbeli feladatok gyarapodása a jegyzői munkát is egyre fontosabbá tette, a 15. század végére egyre több alkalommal találjuk meg a megyei jegyzőket egy-egy tanúkihallgatás kiküldötteiként, de például az adószedés terén is növekedett a szerepük.

Ahogy az alispánok és szolgabírák, úgy a megyei jegyző is a 14. században jelenik meg a forrásokban, ám róluk ritkán emlékeznek meg a megyei kiadványok, csupán a megyei iratok névtelen lejegyzőiként számolhatunk többségükkel. Név szerint először 1325-ből említenek megyei jegyzőt, még hozzá egy bizonyos Istvánt, aki ekkor Abaúj megyében ténykedett. A 14. század második feléből még Zemplén és Zala megyék egy-egy nótáriusáról tudunk. A 15. században már gyakrabban kerülnek elő jegyzők a forrásokban, de még a század végén, 16. század elején is esetleges a felbukkanásuk, több megyéből egyáltalán nem is ismerünk középkori megyei jegyzőket.

A megyei jegyzők származásának, társadalmi helyzetének megállapítását megnehezíti, hogy igen gyakran – különösen a 15. század első feléig, végéig – csak keresztnévvel említik őket. Szabolcs megye legkorábbi jegyzői, az 1420-as években valószínűleg jobbágyi származásúak voltak, míg 15. század végi nótáriusa, Máté deák saját oklevelében is megemlítette *rusticus*, azaz jobbágyi jogállását. A csak keresztnévvel szereplő jegyzők esetében feltételezhető jobbágyi származásuk, bár például 1521-ben Csanád megye nemes jegyzőjét is csupán Miklós deákként nevezték meg. 1463-ban szintén csak Miklós mester néven emlegették a Sopron megyei jegyzőt, bár néhány évvel korábban tudjuk, hogy Csepregi Miklósnak hívták. Feltehetően a címzett Sopron város a „Miklós mesterből” is megértette, hogy kiról van szó. A jobbágyok esetén olykor a mezővárosi polgárookra is gondolhatunk – Liptó megye jegyzője, Benedek deák nem mellesleg Szentmiklós mezőváros esküdt polgára is volt.

A jobbágyság mellett többnyire kisbirtokos nemesekkel találkozunk a 15. századi jegyzők között. 1445-ben Abaúj megye – számára kedvezőtlen – ítélete miatt Kornis János az országbíró előtt lényegében beperelte a megyei hatóságot. A perből számunkra az alperesek felsorolása az érdekes, a vétkes megyei hatóság tagjai között ugyanis az alispán és a szolgabírák mellett a jegyzőt, Léhi Istvánt is felsorolták. Léhi helyi kisbirtokos nemes lehetett, de más megyékből is ismerünk kisnemes jegyzőket. E kis- és középbirtokos rokonságok a megyei karrier letéteményesei voltak, szolgabírák és alispánok is kikerültek köreikből. A „kora újkori típusú” jegyzői karrier egyik jellegzetes alakja nyényei Mocskos György, aki 1502-ben Hont megyében látott el jegyzői feladatokat, majd néhány évvel később a szomszédos Nógrád megye alispánjaként szolgált. 1505-ben ráadásul Hont megye követének is megválasztották, tehát közösségének meghatározó, köztiszteletben álló tagjának számított.

A megye jegyzőjének természetesen tudnia kellett írni-olvasni, és megfelelő szinten el kellett sajátítania a latin nyelv ismeretét, hogy megfogalmazhassa a vármegyei okleveleket. Több ismert megyei jegyzőnél ott találjuk a *magister*, vagyis mester, illetve *litteratus*, azaz deák titulust, mely esetükben valamiféle műveltségre, elsősorban a fogalmazás mesterségében való jártasságra utalhat. Nem egyetemet végzett személyekre kell itt gondolnunk, a jobbági vagy kisnemesi sorból származó megyei jegyzők minden bizonnyal valamelyik káptalan iskolájában sajátították el a munkájukhoz szükséges tudást. Akadt persze egyetemet végzett személy is. Bereg megye 16. század eleji jegyzőjét, Balázst *baccalaureus*nak írják, tehát egyetemi fokozatot szerzett.

A 15. század második, 16. század első felének jegyzői esetében előfordult, hogy egy nótárius egyszerre több szomszédos megye jegyzői feladatait látta el, vagy a vármegye mellett valamely egyházi intézmény (káptalan vagy konvent) jegyzőjeként is tevékenykedett. A káptalani, konventi jegyző besegíthetett a megyének, vagy éppen az ügyes írástudó egyszerre mindkét intézmény írásbeli feladatait ellátta. 1521-ben például Hont megye jegyzője, Horváti Gergely egyben a premontrei rend (ipoly)sági konventjének jegyzője is volt, míg vidaföldi Oskó Mihály a turóci konventnél vállalt állást, mielőtt Liptó vármegye jegyzőjévé szegődött. Ez még nem jelenti azt,

8. kép. Borkimérés. Miniatúra
a *Tacuinum Sanitatis*ban

hogy maguk is egyházi emberek lettek volna, a konventek és káptalanok jegyzői feladatait világi értelmiségiek is elláthatták. Perleki István deák előbb Nyitra, majd Bars megye jegyzőjeként tűnik fel, míg hivatali utóda, Boronkai János deák bizonyosan egy időben volt a két szomszédos vármegye közös jegyzője. Hasonlóra máshol is akad példa: 1520-ban az erdélyi Belső-Szolnok és Doboka, míg 1524-ben Gömör és Heves megye tartott közös jegyzőt.

A jegyzők szempontjából is érdekes adatokat találunk az alispánoknál említett péterfalvi

Nagy Alberttel kapcsolatos vitákban. Egy 1500. évi incidens során, amikor az ugoc sai nemesség Nagy Albertet választotta országgyűlési követévé, a követválasztáson alulmaradt rozsályi Kun János bosszúból a megyei nemesség nevében készített vádiratot az ispán ellen, melyet először a megye jegyzőjével akart megíratni. A jegyző azonban ebből sikeresen kihátrált, arra hivatkozva, hogy a Kun János által összetrombitált megyei nemesség nem a törvényszék szokásos helyszínén és annak megbízásából gyűlt össze. A Nagy Albert ellen tizennégy évvel később megfogalmazott vádak során újra felmerült a jegyzői bűnrészség kérdése, miszerint az alispánnal gyanús időben pecsételte meg a megyei iratokat. A vizsgálat során erre is kitértek, a tanúvallomás szerint a törvényszék napján mindig az esti harangszó idején, még világosban szoktak pecsételni, s Nagy Albert és a jegyző is így tett. Egyszer ugyan valóban gyertyát is kellett gyújtaniuk, de erre a kódos idő miatt volt csupán szükség, „a nótárius pedig be lévén rúgva, nem látott olvasni”. Más megyei vagy városi jegyző is dolgozhatott olykor-olykor it-tasan; egy I. Lajos korabeli formuláskönyvben is olvasható, hogy a jegyzők

ne a kocsmákban írják meg az okleveleket (8. kép). Az írni-olvasni tudás tehát ugyan nélkülözhetetlen volt a jegyző számára, ám ezt olykor a bódult állapot is nehezítette.

V.5. AZ ESKÜDTEK ÉS A MEGYEI EMBEREK

A középkori, „nemesi vármegye” egyik fontos jellegzetessége a nagyfokú esetiesség. Az állandó tisztségviselők segítése, illetve az egyéb felmerülő feladatok elvégzése általában esetileg választott személyekre hárult, bírótársra, kiküldöttre, esküdt nemesre. A szolgabírák munkáját olykor a megyei *sedrián* esetileg kiválasztott egyéb személyek, úgynevezett megyei emberek segítették, akik a szolgabíró helyett, de akár velük együtt is kiszállhattak egy-egy idézés vagy eltiltás foganatosítására vagy vizsgálat lefolytatására. Ők nem váltak a tisztkar tagjaivá, megbízásuk csupán egy-egy konkrét feladatra szólt. Ugyancsak ilyen alkalmi feladatot láttak el a nádor vagy az ispán által a megyében élő gonosztevők felkutatását szolgáló közgyűlések esküdtjei, az ő tevékenységük is véget ért a közgyűléssel. Ezeken az eseti esküdt nemeseken kívül azonban megkülönböztethetjük azokat az esküdteket, akiket már a megyei hatóság állandó tagjaiként választottak meg. Bár I. Ulászló és Mátyás király is próbálkozott efféle intézmény felállításával, valójában az állandó esküdtek csak a kora újkorban váltak a megyei tisztviselői kar elengedhetlen tagjaivá.

V.5.1. Egy közülünk

A megyei törvényszék „mindennapos” munkájában a bírótársak, illetve a kiküldöttekként eljáró megyei emberek segédkeztek. Ez az elnevezés hasonló ahhoz, ahogy a királyi, nádori, báni parancsra különféle helyszíni feladatokat (iktatást, tanúk kihallgatását, perbe idézést) végző személyeket királyi embereknek, nádori embereknek, báni embereknek nevezzük. Így is tesznek maguk a parancslevelek is, hiszen leginkább a *homo noster*, azaz a „mi emberünk” kifejezést használják, még akkor is, ha ezek a személyek valójában az adománynyerők vagy a panaszosok emberei voltak, akik kérésére kiállították a királyi parancsot. A rendszer ugyanis a következőképp

működött: a birtokszerző kérte az uralkodót, illetve valamelyik nagybíróját (nádort, országbíró) parancslevél kiállítására, megnevezve azokat a királyi embereket (helyi nemeseket), akik egyike ezt a parancsot végrehajtotta. Természetesen gyakran saját familiárisaik, ismerőseik közül válogattak ilyenkor. A birtoknyerő vagy panaszos embere ezzel a parancssal felkereste valamelyik hiteleshelyként szolgáló egyházi intézményt (káptalant, konventet), amelynek egy tagja elkíserte a királyi embert, és tanúskodott az ügyről. A királyi embereket feladatuk tette „királyivá” – vagy pontosabban a „királyévá” –, hiszen az uralkodó megbízásából hajtották végre azt. A megyei ember hozzájuk hasonlóan, a megyei hatóságot képviselve látta el eseti feladatát. A megyei emberek azonban nemcsak a királyi emberrel, hanem az őket elkísérő, tevékenységükről tanúskodó hiteleshelyi küldöttekkel is összevethetők: a megyei ember valamilyen szinten a megye tanúbizonyosságaként is szolgált, különösen, ha a szolgabíró elkísérve képviselte a közösséget.

A megye saját kiküldöttjét leggyakrabban a „mi emberünknek” nevezte. A 14. századi Abaúj megyében ezeket a személyeket sokszor a megye, a *provincia* embereiként nevezték meg, míg a 15. századi Tolna megyében egyszerűen csak „nemes férfiként” utaltak rájuk. Ugyancsak gyakran találkozunk azzal, hogy a megyei kiküldöttre az „egy közülünk” kifejezéssel éltek, ám többnyire ugyanígy fogalmaznak a szolgabírák kiküldése esetében is. A megyei ember ugyanis a hatóság képviselőjeként járt el, s hasonló feladatot is végzett, mint a szolgabírák. A különbség abban rejlett, hogy míg a szolgabírák állandó tisztségviselők, addig a megyei emberek eseti megbízottak voltak.

A megyei emberek tevékenységére szinte mindig a „vidéki kiszállás”, a helyszíni feladatok kapcsán van adatunk. Egy-egy kisebb volumenű ügyben ők végezték el az idézést, esetleg vizsgálatot folytattak le a megyei hatóság nevében, eltiltásokat foganatosítottak, de még a jobbágyköltözési ügyekben is kiszállhattak. Ezekben az ügyekben eljárhattak a szolgabírák helyett, de velük együtt is, társként kísérve el egy-egy ügy kivizsgálása során valamelyik szolgabíró. A megyék általában igénybe vették az eseti segítőket, a Felső-Tisza-vidéken éppúgy, ahogy a Dunántúlon vagy épp Temesben. Mindazonáltal az egyes megyék helyi eljárásai nagyon változatos képet festenek, melyek évtizedek, évszázadok során is változtak. Szabolcsban

például a megyei emberek a szolgabírákkal váltakozva jártak el az egyes ügyekben, míg például Gömör megyében a 15. század első felében szinte minden helyszíni kiszállással járó feladatot rájuk testáltak. A gömöriek ráadásul azzal kompenzálták, hogy szolgabíráik ritkán hagyták el otthonukat, illetve a *sedria* székhelyét, hogy egyszerre két vagy gyakran három megyei embert is kiküldtek egyetlen ügyben. Máshol, például Győr vagy Sopron megyében ez nem volt gyakori, ott általában egyetlen megyei emberre bízta a feladatot, amennyiben nem vállalkozott rá a szolgabíró. Ha valamilyen munkamegosztást kellene keresnünk az állandó tisztviselők és az eseti megbízottak között, nagy általánosságban azt mondhatnánk, hogy a megyei emberek inkább a megye saját hatásköréből elrendelt vizsgálatokban jártak el, míg a szolgabírák végezték a királyi vagy nagybírói parancsok által előírtakat. Ám míg ez például Bereg, Szatmár vagy Zala megyében meg is állja a helyét, addig máshol, mint az említett Gömörben vagy Ugocsában, Tolnában már nem váltak el ilyen élesen az efféle feladatok.

A megyei emberi tevékenység kapcsán páratlan forrás az 1540. évi tordai országgyűlés végzése, mely Erdély vármegyei esetében erről is rendelkezett. Bár ez vizsgált korszakunk végéhez köthető, de tanulságos a korábbi évek gyakorlatára is. Megtudjuk ugyanis, hogy a megyei embert is a panaszos fél választotta ki, miként a királyi embereket. Az is kiderül, hogy akkor volt szükség ilyen személyek kijelölésére, amikor a szolgabíróat tehermentesíteni kellett, vagy olyan ügyben, ahol a vizsgálati helyszín messze esett mindegyik szolgabíró lakóhelyétől. A földrajzi okok és a panaszossal való kapcsolat olykor a szűkebben vett Magyar Királyság megyei emberei esetében is kimutatható. 1433-ban például az Abaúj megyei Szend faluba az ottani lakos Szendi Jakabot rendelték ki, s természetesen a panaszos fél döntése sem lehetett mellékes, Szendi a rokonsága panaszára szállt ki. Gömör megyében 1416-ban Szentkirályi László fia Ferenc panaszára velezdi Kövér Györgyöt Szentkirályi László fia Benedek – valószínűleg Ferenc édestestvére – idézte perbe megyei emberként, míg Zalában 1421-ben Apáti Sandrin kérésére ellenfelét, Apáti Vitális intette meg megyei emberként. Ha nem is mindig rokon járt el, arra úgy tűnik, gyakran ügyeltek, hogy a megyei emberek a peres felek vagy vitás birtok közelében lakók közül kerüljenek ki. 1414-ben például a gömöri Szuhafej település határainak megállapításához

Tornaljai Miklós megyei ember az érintett birtok határosaként vizsgálódott a szomszédok körében.

A szolgabíró tehermentesítése azonban a megyei emberi feladatoknak csak egy része volt. Bár a tordai végzés a szolgabírák helyettesítéséről ír, az erdélyi Fehér megyéből arra is akad példa, hogy az ispán nevében küldtek ki „megyei embert”, akit talán helyesebb ispáni embernek tekinteni. A Magyar Királyság más megyéiből is vannak adatok az ispán vagy alispán személyében kiküldött, a szolgabírói munkát felügyelő megyei emberekre. 1333-ban például, amikor Losonci István egyszerre volt Vas és Sopron megye ispánja, vasi alispánja, András mester ura másik megyéjében ispáni emberként járt el. Tanulságos egy 1341-ből származó Zemplén megyei eset is, ahol a két megyei ember egyike az ispánt, a másik pedig a szolgabírót képviselte, leképezve a hatóságot. A 15. század második felében egyes megyékben még inkább elterjedt a kifejezetten az ispán vagy az alispán nevében eljáró megyei emberek kiküldése. Ezek a személyek az alispán pecsétjét vitték magukkal, az ő személyében vettek részt a vizsgálat lefolytatásában, egy vagy több szolgabíró társaiként. Ehhez hasonlóan, a szolgabírák helyett kiküldött megyei emberek a szolgabírák pecsétjeivel jártak el, bár több megyében, például a Felső-Tisza-vidéken, csupán a „hatóság pecsétjét” említik. A megyei emberi feladatkör több későbbi, a vármegyék önkormányzati szakaszában megszilárduló tisztség (alszolgabíró, alispánhelyettes, esküdt) csíráját is magában hordozta.

A megyei ember ráadásul nemcsak a megyei hatóság különböző tagjait képviselhette egy-egy ügyben, hanem tanúbizonyságul is szolgálhatott ezek mellett. Abaúj megyében a 14. század folyamán egy különös gyakorlat figyelhető meg: sok esetben két embert küldtek ki egy-egy vizsgálat lefolytatására, ráadásul e párosok tagjait másképpen nevezték meg. Az egyik megyei ember volt, a másikat azonban a „megye tanúbizonyságának” nevezték. Nemcsak a megnevezés mutatja, hogy két, jól elkülöníthető csoporttal van dolgunk, hanem az eljáró személyek társadalmi helyzete is. A 14. századi abaúji megyei emberek ugyanis még várjobbágyok voltak, az ispánhoz kötődtek. Társaik, a megyei tanúbizonyságok ellenben a megye vagyonosabb, középbirtokos nemesei körül kerültek ki. Feltételezhető, hogy amíg a várszervezetből származó megyei embert az ispán „jelölte ki”, addig a megyei

tanúbizonyosság kiválasztása már a panaszos félhez köthető. Zala megyéből arra is van adat, hogy két szolgabíró, egy ispáni ember és két megyei tanúbizonyosság együtt vett részt egy birtok határainak megállapításában 1342-ben. Így mindenki képviselve volt. Baranya, Győr, Pozsony, Somogy, Sopron, Vas és Zala megyében az 1460-as évekig bevett gyakorlat volt az is, hogy a megye hatósága a saját vizsgálataihoz hiteleshelyi tanúbizonyosságot kért valamelyik közeli egyházi intézménytől. Ez az eljárás még inkább az uralkodói vagy nagybírói parancsra, királyi ember által végzett vizsgálatokra hasonlított, már csak abból a szempontból is, hogy nemcsak egy vagy két megyei embert neveztek meg, hanem három-négy vagy még több személyt is, akik közül a panaszos fél választhatott.

A megyei emberi megbízás – pláne, ha egyedül kellett teljesíteni – alalomadtán egyáltalán nem volt veszélytelen vállalkozás. 1312-ben Abaúj megyében Miklós fia Kelemen azért kérte egy megyei ember segítségét, hogy törvényesen feltartóztassa három ökrét Fancsal faluban. Az állatok talán átcsatangoltak (önként vagy egy kis rásegítéssel) az ekkor Aladár mester kezén lévő településre. A megyei ember meg is próbálta kötelességét teljesíteni, ám ekkor Aladár mester jól elverte. Olykor az sem segített, ha többen szálltak ki. 1501-ben a Heves megyei Istenmezei János a megyének járó adó behajtásában segédkezett a megyei adószedőnek és az egyik szolgabírónak. Pásztó parasztpolgárai azonban rátámadtak erre a csapatra, s jól ellátták a baját az adószedőnek és a megyei embernek. A szolgabíró járt a legrosszabbul, ő életét is veszítette az összecsapásban, a megyei ember néhány sérüléssel megúszta.

V.5.2. Választott nemesi esküdtek

Az „esküdt” és az „ülnök” kifejezés alatt többféle feladatkört értettek a középkori megyékben. Az egyik speciális eset a 14. század eleji Tolna megyéhez kötődik, ott ugyanis már 1319-ből maradt fenn egy olyan adat, mely megemlíti a vármegye nyolc esküdtjét. Ekkor I. Károly király címezte parancsát a megye négy szolgabírájának és nyolc esküdtjének egy ispánt érintő ügy kivizsgálására. A nyolc tolnai esküdt kilétére azonban nincs más adatunk, és később ez az intézmény el is tűnt a megyei oklevelek címzéséből, illetve a hatóság tagjainak megnevezéséből. A 14–15. századi források „esküdt ülnök”

kifejezése alatt leginkább már egy egészen más típusú feladatkört értettek, olyan személyeket, akik eseti feladatot láttak el a nádorok vagy a megyésispánok által megrendezett közgyűlések bírótársaiként. Feladatuk csak a közgyűlés idejére szólt, tehát semmiképp sem sorolhatók a megyei tisztikar állandó tagjai közé. Feltehetően nemcsak a közgyűlések, de a megyei törvényszékek alkalmával is választhattak ülnököket a bíráskodás segítésére, ám ők ekkor még nem voltak állandó tisztségviselők. A megyei ülnökök alkalmi megbízottak lehettek, és meglehetősen ritkán bukkannak fel az oklevelekben. Szabolcs megyében például a 15. század első felében jelennek meg a megyével kapcsolatos iratokban, akkor is csupán öt alkalommal.

A klasszikus értelemben vett megyei esküdti tisztséget központilag próbálták meg életre hívni az uralkodóink, ám ez kifejezetten hosszú folyamatnak bizonyult. Az első ilyen rendelkezés a 15. század közepi polgárháború idején történt, az ifjú I. Ulászló 1444. évi törvényében. A X. törvénycikk úgy határozott, hogy minden megyében a nemesi társadalom tagjainak sorából négy becsületes embert kell választani, akik segítik majd az ispánt és a szolgabírákat a bíráskodásban, és megfelelő oklevelet tudnak kiadni. E rendelkezés tehát újabb állandó tisztségviselőket hozott létre a megyékben, és úgy tűnik, több megyében valóban meg is történt az esküdtválasztás. Az új intézkedés azonban kérészéletűnek bizonyult, alig élte túl a Várnánál hősi halált halt ifjú uralkodót. 1445 után már nem is említeneek esküdteteket a megyei iratok, s nem is történik hivatkozás efféle állandó tisztségviselőkre. Nehezítette persze az új tisztség meghonosítását, hogy már évek óta polgárháború dúlt a királyságban, aminek következtében az ország több megyéjének a működése is szünetelt, s csupán ekkor kezdett újra megindulni.

Az esküdti intézmény rövid életének is köszönhetően alig néhány megyei esküdt nevét ismerjük ebből az időszakból, Abaújból egyet, Zalából kettőt, Szatmárból viszont ötöt is. Szatmár megyében talán „túlteljesítették a feladatot”, és négynél több esküdtet választottak, vagy az egyik esküdtet hamar lecserélték. Ebből a néhány adatból úgy tűnik, hogy a „négy becsületes nemes” tevékenysége korántsem merült ki abban, hogy bírótársként segítsék a megyei törvényszék munkáját, a helyszíni vizsgálatok, tanúkihallgatások során is szerepet kaptak. Az esküdtet a szórványos adatok alapján inkább a megyei emberi feladatokat vették át. Helyi sajátosságok azonban már eb-

9. kép. Mátyás király arképe
(16. sz. eleje)

ben a néhány esetben is megfigyelhetők. Míg a Szatmár megyei esküdtek egy-egy szolgabíró társaként jártak el, addig Zala megyében két esküdtet magukban rendeltek ki, az abaúji pedig egyedül végezte el a rábízott vizsgálatot.

Az 1444. évi kísérletet követően legközelebb több mint negyven évvel később, Mátyás király (9. kép) írta elő újra a megyéknek az esküdtek választását. Az 1486. évi nagydekrétum úgy rendelkezett, hogy a megyék minden évben válasszanak 8–12 tehetősebb nemest erre a feladatra. Ezeket az állandó tisztségviselőket „választott esküdt nemesként” említik a források, feladatuk pedig valóban kibővítette a

megyei hatóság tevékenységét és tekintélyét. A választott esküdt nemesek bírótársaként is tevékenykedtek a *sedrián*, illetve az 1444. évi esküdtekhez hasonlóan kiküldöttként is részt vettek a helyszíni feladatokban. 1488-ban például Győr megye hatósága bár Fülöp János panaszának kivizsgálására egy szolgabíró és egy esküdt párosát rendelte ki. Hosszú jelentésük az eljárásról is tanúskodik: az 1486. évi nagydekrétumnak megfelelően a kereszt jele alatt elkülönítve és titkosan hallgatták ki a tanúkat, akik nevét, jogállását és vallomását is feljegyezték.

Mindemellett azonban az esküdtek kötelezően átvették a királyi emberek feladatait is. Nekik kellett foganatosítaniuk a megyékben a birtokosoknak szóló, királyi parancssal elrendelt birtokba iktatásokat, tanúkihallgatásokat, valamint perbe idézéseket is. Ennek természetesen voltak bizonyos előzményei, királyi parancsra a megyék is folytattak le vizsgálatokat, melyeket szolgabírák és megyei emberek végeztek. Az 1486. évi törvény azonban a megyétől független királyi, nádori, báni emberek feladatát is átadta az esküdteknek. A változást leginkább egy példával szemléltethetjük. Szapolyai

Imre nádor 1486 májusában felszólította a vasvári káptalant, hogy küldje ki tanúbizonyságát, akinek jelenlétében „Vas megye választott nemeseinek és esküdtjeinek egyike” mint királyi ember vezesse be új birtokaiba Kanizsai László soproni kapitányt. Az esküdt Szarka Miklós lett, aki Körmendi Lázár vasvári kanonok társaságában el is végezte a feladatot. Két évvel korábban, tehát az esküdtállítás előtt, egy hasonló ügyben a vasvári káptalannak Bátori István országbíró utasítására Egervári Mihályt kellett egy zálogbirtokba bevezetnie. Pontosabban a káptalan feladata ezúttal is tanúbizonyság adása volt a feladattal megbízott, felsorolt három királyi ember valamelyike mellé. Egervári jelen esetben csupán három személyt nevezett meg, de jóval hosszabb listákat is ismerünk a választható királyi emberek kapcsán. Az új esküdtek tehát a birtokszerző vagy panaszos által kiállított személyek feladatát vették át: az addig esetileg, a panaszosok híveiből, jóakaróiból jelölt nemeseket a hatósághoz köthető személyek váltották fel. Ez az eljárás szakszerűbbé tételéhez vezetett, bár jóval nagyobb terhet rótt a hatóságra.

Az esküdti pozícióra, úgy tűnik, valóban törekedtek a megyei közelet befolyásosabb személyeit megválasztani. Nyitra megye esküdtjei például a helyi tehetősebb középbirtokosság tagjai közül kerültek ki. Sáros megyében eleinte ugyancsak a megye előkelőbb nemeseit választották esküdtté, ám a következő választáskor már megjelentek a korábbi szolgabírák is a tisztségben. Mindamellet az is kimutatható – például Bars, Pozsony, Turóc, Ung vagy Valkó vagy épp Veszprém megyében is –, hogy az esküdti tisztség megszüntetése után a korábbi esküdtekből később szolgabírák vagy alispánok lettek. Ugyancsak több esküdt esetében megfigyelhető, hogy a megye később országgyűlési követé is megválasztotta őket (például Arad, Bars vagy Zemplén megyében is van erre példa). Az esküdtek tehát élvezték megyéjük bizalmát, sőt bizonyos Hermáni Jánost Vas és Zala megye egyaránt esküdtté választotta. Az esküdtek megválasztásában a lokális presztízs, illetve a közösség bizalma is döntő szerepet játszott, s az sem volt utolsó, hogy olyan személyeket válasszanak, akikre rábízható ez a terhes feladat. Az esküdteknek a megyében kellett tartózkodniuk, ezért vagy olyanokat választottak, akik „otthon” látnak el familiárisi szolgálatot, vagy egyáltalán nem vállaltak ekkor familiárisi feladatokat (akár éltesebb korukból adódóan, akár egyéb okból).

A törvény sikere azonban egyben a kudarca is volt, 1492-ben ugyanis II. Ulászló arra hivatkozva törölte el a választott esküdt nemesi tisztséget, hogy e feladat ellátása túl sok költséget és fáradságot okoz a nemesek számára. A Mátyás-féle esküdti intézmény tehát nem tudott igazán megszilárdulni, annyit mindenesetre elérhetett, hogy a későbbiekben a panaszosok és adománynyerők gyakrabban nevezték meg a megyei hatóság hivatalban lévő, illetve leköszönt tisztségviselőit királyi embereiként. Valamennyire tehát sikerült szorosabbá fűzni a vármegyék és a királyi emberi feladatkör kapcsolatát. Az esküdti tisztség sem bukott meg teljesen, sokféle előzményt követően a 16. század első felében már itt-ott felbukkannak esküdtek a megyei kiadványokban, hogy majd I. Ferdinánd ismét állandó megyei hivatalként szabályozza a szerepüket. Ezt a fejlődést azonban helyesebb egy későbbi fejezetben, a megye önkormányzati szakaszában megerősödő új tisztségek között tárgyalni.

VI. IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS A VÁRMEGYÉBEN

A középkori vármegyék legfontosabb és legjobban dokumentált tevékenysége a bírászkodás, a helyi szintű igazságszolgáltatás volt. A vármegye a bírói hatalmát elsősorban a megyei törvényszéken, a *sedrián* gyakorolta, amelyen az ispán – illetve valójában inkább az alispán –, valamint a szolgabírák ítélkeztek. A megyéhez kötődött egy másik bírászkodási forma, a közgyűlés is, mely a tömeges ítélkezés fórumának számított. A vármegyei bírászkodás természetesen kisebb-nagyobb változásokon is átesett a vizsgált hosszú időszakban, de lényegében jól elkülöníthetjük a megyei törvényszéken tárgyalt ügyeket, valamint a megyében ismert gonosztevők összeírására és kiirtására rendezett gyűléseket vagy egyéb eljárásokat. A „közgyűlés” kifejezés mindazonáltal már a középkori forrásokban is többféle intézményt, eljárást takart, vagy pontosabban a megye nemességének különböző célú és funkciójú összegyűlésére is egyszerűen ekképpen utaltak. Pest megyében emellett a középkorban egy sajátos altörvényszék is kialakult, az úgynevezett szolgabírói szék. E megyében ugyanis a *sedrián* megjelenők kérhették, hogy ügyüket a szolgabírói széken, azaz egy kiküldött szolgabíró, valamint néhány nemesi bírótárs előtt tárgyalják. Mindenesetre az itt végzett vizsgálatról, döntésről vagy peren kívüli egyezségről a szolgabírónak be kellett számolnia a következő *sedrián*, s ott foglalták ezt írásba.

VI.1. A MEGYEI TÖRVÉNYSZÉK

A megye legfőbb bírói fórumának a megyei törvényszék számított. A legtöbb megyében egyetlen *sedria* működött, ez volt a nemesi vármegye központja. Azokban a kivételes megyékben, ahol két törvényszék is akadt, ott gyakran

a hatóság is „kettévált” egy-egy alispánra, jegyzőre és két-két szolgabíróra. A *sedria* ugyan költözködhetett az idők folyamán, de hosszabb-rövidebb időre egy meghatározott helyszínen ülésezett a megye. Az 1447. évi törvény rendelkezései tiltották, hogy bárhol máshol, mint a törvényszék helyén ítéletet tartsanak.

A megyei törvényszék nem ülésezett folyamatosan, kéthetente vagy hetente tartották. A kéthetente tartott törvényszékre utalnak azok az esetek, amikor a be nem fejezett ügyeket általában a tizenötödik napra (az aznapot is beleszámítva), azaz két hét múlva halasztották. Amennyiben azonban túl sok ügyet kellett elintézni, akkor alkalmasint sűrűbben, akár hetente is rendezhettek törvényszéket. Ez nem csupán a középkor utolsó évtizedeiben fordulhatott elő, Szabolcs vármegyében például már I. Károly idején, 1340-ben is tartottak egymástól egy hét különbségre két *sedriát*, s gyakran halasztották pereiket a következő hétre, vagyis nyolcadnapra. 1411-től azonban ebben a megyében a kéthetente összeülő bírói szék lett általános – feltehetően a középkor végéig így üléseztek. A Zsigmond uralma idején hetente tartott törvényszékre például Biharban is akad nyom, de nyolcadnapos perhalasztás – és így heti *sedria* – Gömör vármegyében is kimutatható a 14. század második felében. A jobb forrásadottságú Sáros vármegye a 14–15. században és a 16. század elején gyakran tartott hetente törvényszéket, s az erre vonatkozó adatok a 16. század elejére a források számának növekedésével együtt sűrűsödnek.

A *sedriának* rendszerint kitűztek egy meghatározott napot, amely közzismert volt a vármegye lakói számára. Ez a vasárnapot leszámítva a hét bármely napja lehetett. A *sedria* napja gyakran egybeesett a törvényszéknek otthont adó település vásárának napjával – a törvényszékre látogatók összeköthették a kellemest a hasznossal. A *sedria* elköltözésével olykor a napja is megváltozott, alkalmazkodva az új otthon vásárnapjához, mint például Szabolcs vagy Zala megyében. Máshol viszont stabilabbnak számított a törvénykezési nap, például Tolnában a hétfő, Biharban pedig a kedd volt a bíraskodás „köbevésett” napja. A *sedria* napján a törvénykezésre „alkalmas” időben került sor, ez lényegében naplementéig, sötétedésig tartott. Ekkor befejezték a munkát, sőt tilalmas volt folytatni. Péterfalvi Nagy Albert perében ezt is szóvá tették az alispán és a jegyző ellenében, tudniillik, hogy tilalmas

időben, már az esti harangszót követően pecsételték meg a hatósági okleveleket. A 16. század közepére már több napig is tarthatott egy-egy *sedria*, Zala megye például 1555-ben úgy határozott, hogy három napon át tartson egy-egy törvényszék.

A *sedria* joghatósága korlátozott volt. A jobbágyság egy jó része felett csupán kevésbé érvényesült a megye hatalma, s a szabadispánságok elterjedésével az egyes földesurak a birtokaikon élő vagy ott elfogott bűnözőket is maguk ítélték el, végezheték ki. A nemesek feletti ítélkezés esetén még inkább korlátozott volt a megyei törvényszék hatásköre, a megye hivatalosan nem ítéltetett birtokjoggal vagy kiváltságokkal kapcsolatos ügyekben. Emiatt a 15. századra a *sedrián* tárgyalt perek általában kisebb fajsúlyúak voltak, ma azt mondanánk rájuk, hogy „tyúkperek”. Leginkább jobbágyköltözési viták, adósságok és tartozások kérdése, illetve kisebb értékű, úgynevezett kisebb hatalmaskodási ügyek (például néhány állat elhajtása vagy „tilosban”, más birtokán való legeltetés, fakivágás) tárgyalása zajlott a megyei törvényszéken. Néha egyéb ügyekben is kérhették a felek a megye ítéletét. Szatmár megyében például 1507-ben arról döntött a hatóság, hogy melyik nemes nevelje fel a megárvult Dengelegi Katalint. A *sedria* hatásköre a kisebb hatalmaskodások kapcsán csupán a 100 forint alatti perekre terjedt ki. E téren a Jagelló-korban történt némi előrelépés, 1504-ben már törvény is engedélyezte, hogy a megyék tíz hold nagyságú földterületig ítélkezessenek birtokfoglalással kapcsolatos ügyekben, míg az említett 100 forint értékig zálogügyek kapcsán is. I. Ferdinánd király 1528. évi törvénye pedig már a mohácsi tragédiát követő polgárháború során elszenvedett károk és fosztogatások esetében a 100 forint feletti ügyekben is jogot adott a megyének.

Az egy-egy *sedrián* tárgyalt ügyek száma változatos volt, ahogy a részvétel is. Akár el is halaszthatták az ülést, mert túl kevesen jelentek meg rajta, de olyan is előfordult, hogy tömegesen tettek panaszt. A törvényszéken nem volt olyan szigorú ugyanis a részvételi kötelezettség, mint egy közgyűlésen, ám mivel a törvényszéken hirdették ki a királyi parancsokat is, így illő volt megjelenni. A jelen lévő nemesek közül választották ki a *sedria* eseti bírótársait – legalábbis a békésebbek közül. Előfordult ugyanis, hogy egy-egy ügy tárgyalása erőszakba torkollott, mely a bírakat sem kímélte. A királyok természetesen igyekeztek bírságokkal elejét venni a hasonló incidenseknek,

Mátyás király 1486. évi dekrétuma pedig azt is elrendelte, hogy a törvényszékre csak fegyvertelenül lehet belépni. Az 1447. évi törvény rendelkezései azt is tiltották, hogy nemesektől vagy jobbágyaiktól élelmiszert követeljen ilyenkor az ispán és az alispán. Tehát a gyakorlatban eddig (és feltehetően ezt követően is) az ilyesmi is bevettnek számított.

A *sedria* működését bizonyos esetekben szüneteltethették. A pereket királyi hadjárat idején elhalasztották a hadoszlás utáni időszakra. A belső feszültség, polgárháborús helyzet ugyancsak megzavarta a törvényszék működését. 1403-ban például Szabolcs megyében kérték egy per elhalasztását, amíg helyre nem áll a béke a Zsigmond király elleni lázadás után. Az Albert király 1439. évi halálát követő polgárháborús időszakban pedig, úgy tűnik, évekig is szünetelhetett a megyék – vagy legalábbis bizonyos megyék – működése. Szabolcs, Bereg, Abaúj, Zemplén, Sáros és Vas megyékben például 1444-ig, Tolnában 1446-ig, míg Győr megyéből egészen 1451-ig nem maradt fenn megyei kiadvány. Ez persze részben a források szeszélyes fennmaradásának is betudható, de a dolog mögött általánosabb jelenség tapintható ki: valóban beszüntették a megyék törvényszékek tartását a zavarosabb időkben. Ez azért is történhetett, mert ekkor a polgárháború miatt a királyi kúria bíróságai sem működtek rendesen, ahová a megyék fellebbezhettek volna.

A *sedria* működését helyi események hatására is felfüggeszthették. Sáros megyében például nemcsak 1444 előtt tarthattak ítélezési szünetet, hanem 1457 és 1461 között is, nyilvánvalóan az ekkori cseh–morva zsoldos- és rablócsapatok elleni hadjáratok miatt, amelyek a megye területét és nemességét is érintették. A 16. század első felének a 15. század közepi hosszú zavaros időszakhoz hasonló viszonyai is okozhatták egyes megyék hatóságának hosszabb-rövidebb ideig történő szüneteltetését. Egyes megyei törvényszékek működésének felfüggesztése azonban még a század végén is előfordult. Liptó megye jegyzőkönyvébe 1587-ben be is vezették, hogy az előző évben a megyei közösség döntéséből szünetelt egy évre a lipitói *sedria* az országbírói hivatal betöltetlensége miatt. Az átmeneti időben, ha szükség volt egy-egy vita rendezésére, a szolgabírák akár alkalmi (fogott) bíróként peren kívüli egyezséget is lebonyolíthattak.

VI.2. A GONOSZTEVŐK KIIRTÁSA

VI.2.1. A bírói közgyűlések virágkora

A szolgabírói hivatal mellett a szabad birtokosok feletti ítélkezés másik, még az Árpád-korban megjelenő intézményének a bírói közgyűlések számítottak. A közgyűlés legismertebb változatát nádori közgyűlésnek nevezzük, amely ugyan nem megyei fórum volt, de szervesen kötődött a megyék életéhez. Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy ilyen közgyűlést nemcsak a nádor tarthatott a megyék számára, hanem az ország más nagybírói, egyéb bárók vagy akár megyésispánok is. A lényeg az volt, hogy ilyenkor a király nevében, a király parancsára ítélkezett meghatározott megye vagy megyék közössége ügyeiben egy ezzel megbízott személy. A közgyűlések legfőbb és különleges feladata a megyében élő bűnözők összeírása és kiirtása volt.

A „nádori” közgyűlés virágkorát elsősorban I. (Nagy) Lajos idején élte, ekkor kifejezetten gyakran, 2–5 évente is tartottak egy-egy megye számára ilyesmit. Egy-egy közgyűlést többnyire nem egyetlen megye számára rendeztek, hanem megyepároknak. 1347-ben például Zsámboki (Gilétfi) Miklós nádor Győrnek és Komáromnak, Pozsonynak és Mosonnak, Nyitrának és Trencsénnek, Borsodnak és Hevesnek, Gömörnek és Tornának, Abaújnak és Sárosnak, Zemplénnek és Ungnak, Szabolcsnak és Beregnek, Szatmárnak és Ugocsának, Békésnek és Zarándnak, illetve Kevének és Torontálnak tartott közösen, párban közgyűlést. Valójában persze nem mindig maga a nádor járta végig az ország minden olyan megyéjét, ahol abban az évben közgyűlést tartottak, hanem gyakran alnádoruk vagy ítélőmesterük járt el nevükben. A közgyűlésen a megye hatósága is segédkezett, valamint esküdteket is választottak az esemény időtartamára, a részvétel pedig mindenki számára kötelező volt. A megyéknek ráadásul ilyenkor szállást és ellátást is kellett biztosítaniuk a nádornak, illetve küldöttjének. Sáros megyében a 14. század elején 36 márkát kellett költeni az arra járó nádor élelmezésére, míg Valkóban 1330-ban 60 márkát is erre a célra fordítottak.

A nádor vagy más, arra királyi paranccsal felhatalmazott bíró közgyűlése mellett az Anjou-korban az is bevett szokásnak számított, hogy a megyésispán tartott közgyűlést saját megyéjében, királyi felhatalmazással. A megyésispán ugyanis a királyi paranccsal immár a megye minden lakosának

ügyes-bajos ügyeiben is ítélezhetett. Ez a gyakorlat kifejezetten népszerűnek számított az Anjou királyok idején, az ispán akár évente több közgyűlést is rendezhetett, s még olyan esztendőkből is tarthattak ilyesmit, amikor különben nádori közgyűlés is volt a vármegyében. Zala megyében például 1328 és 1350 között tizenkét megyésispán által összehívott közgyűlést ismerünk, ebből 1337 és 1340 között évenként egy gyűlést biztosan tartottak, míg 1335-ben, 1348-ban és 1349-ben ugyanazon évben ispáni és nádori közgyűlés is volt Zalában. Az ispán vezette közgyűlés is hasonlóképp zajlott, mint amikor a nádor vagy képviselője elnökölt: esküdteket választottak, s a gyűlés legfőbb feladata a vármegye közismert bűnözőinek összeírása volt.

A közismert bűnözők általában tolvajok, rablók, haramiák és hasonlók voltak, akiket a közgyűlés levelesített. Ez azt jelentette, hogy az ebbe az oklevélbe belefoglalt személyeket bárki elfoghatta, ha rátalált, s végrehajthatta a halálos ítéletet is. Valójában az a bárki, akinek érdekében állt elfogni és kivégezni a bűnözőt, többnyire a megkárosított, illetve rokonsága volt. 1355-ben Pozsony megyében Meggyesi Simon ispán tartott közgyűlést, melynek levelesítő jegyzéke is fennmaradt. A pozsonyi gyűlésen összeírt személyek többnyire egyszerű tolvajok voltak, némelyikről azt is megállapították, hogy csavargók, másoknál pedig lakhelyüket is feltüntették nevük és jogállásuk mellett. Kont Miklós nádor 1366. évi levelesítő jegyzékeiben szintén főképp a tolvajok és rablók szerepelnek, de már a Gömör megyei bűnözők között gyűjtogató és hamisító is akadt.

A büntények terén változatosabb képet fest például Garai Miklós nádor 1409. évi ítéletlevele, mely a Vas megyének tartott közgyűlésen levelesített 192 személy nevét és bűnét tartalmazza. Természetesen a többség ezúttal is közönséges tolvaj, illetve rabló volt, de akad, akiről megtudjuk, hogy zsebmetszőként tevékenykedett (vagyis valójában erszénymetszőként, hiszen a középkori emberek pénzüket övükre akasztott erszényükben hordták) (10. kép), vagy házakat gyújtott fel, és olyan is, aki álkulcsokat készített, vagy hamis pénzt vert és hozott forgalomba. Egy személyt eretnekség vádjával ítélték el, míg négy nőt is a bűnösök között találunk, akiket bűbájosnak, látóasszonynak, illetve ráolvasónak tituláltak. Utóbbi „varázslónőket” 1435-ben egy Bereg megyei gonosztevőket levelesítő jegyzékben magyarul *nézők*nek nevezték. Azt is meg kell jegyezni, hogy az így felsorolt számtalan

10. kép. Erszénymetsző tolvaj a 14. században

gonosztevő egy jó része feltehetően megúszta a bitófát, a nemesek többsége kegyelmet nyert, a bűnös jobbágyok vérdíját pedig kifizethették uraik.

A közgyűlés ugyancsak fontos feladatának számított „a lappangó királyi jogok”, vagyis az uralkodói birtokjogok felderítése, a birtokosok jogainak megvizsgálása. 1391-ben Bebek Imre országbíró és liptói ispán például azért tartott közgyűléseket Liptó és Turóc megyében, hogy a korábban máglyára ítélt hírhedt oklevél-hamisító, „átkos emlékű” János deák ténykedését követően kivizsgálja Liptó, Turóc és Árva megyék birtokviszonyait, az ottani birtokosok jogbiztosító iratait. A hosszú ideig tartó közgyűléseket azonban elsősorban nem a levelesítések vagy a birtokvizsgálatok nyújtották el, hanem az, hogy a helybéli nemesek egyéb ügyeik intézése során is kihasználták a nádor vagy valamely királyi jogon bíraskodó más báró jelenlétét. Így az üléseken sokszor birtokpereket tárgyaltak. Ahogy a megyei törvényszéken, úgy

a közgyűlésen is előállhatott valamely megyebéli nemes, előadva a panaszát társa ellenében. A panaszt a megye szolgabírói és esküdtjei megerősíthették vagy elvethették. A közgyűléseken mindenféle ügyet tárgyalhattak, amit vagy be is fejeztek, vagy a nádor vagy más kúriai bíróságok elé utaltak. A megyésispán által tartott közgyűlésen szintén szóba hozhattak más ügyeket is, egyéb bajaikkal is megkereshették az ispánt.

Akár a nádor, akár a megye ispánja, akár más bíró, illetve megbízottja vezette a közgyűlést, a munkáját a megye szolgabírói, valamint alkalmi bírótársak, a közgyűlés idejére választott esküdtek segítették. Nevük is abból fakadt, hogy a közgyűlésen a feszületet megérintve esküt tettek hitükre, valamint a Szent Korona és a király iránti hűségükre a gonosztevők összeírásakor és a vitás ügyekben. Ha több megyének tartottak egyszerre közgyűlést, akkor azon az adott ügyben az érintett megye ülnökei tettek esküt. Az egyes megyék képviselőinek eskütételére valószínűleg a közgyűlés kezdetén kerítették sort. A közgyűlés munkájában a hiteleshelyek kiküldöttjei mellett királyi emberek is részt vettek, akár – mint például Biharban – többen is. Bár, ahogy arról korábban szó esett, a királyi emberek a vizsgálatok, idézések, birtokba iktatások esetében az adott megye nemesi társadalmából kerültek ki, s a panaszos, illetve megadományozott képviselői voltak, a közgyűléseken gyakran más típusú királyi embereket találunk, a királyi kúria tényleges küldöttjeit.

A közgyűlések helyszíne legtöbbször – vagy mondhatni, általában – nem esett egybe a megyei törvényszékkal. Ténylegesen nem is a megnevezett településen tartották őket, hanem inkább mellette, egy nagy tömeg befogadására alkalmas helyszínen, mezőn rendezték. Időtartamuk sem csupán egy napot ölelt fel, sőt, a későbbiekben egyre hosszabbakká váltak: a Zsigmond-korban egy közgyűlésen – természetesen a megyei nemesség és az ügyek számától függően – átlagosan húsz napon keresztül ülészttek a résztvevők. Az ispánok által tartott közgyűlések lényegében I. Károly és I. (Nagy) Lajos korában számítottak gyakorinak, később elenyésztek. Zsigmond idején, az 1410-es évektől a nádor vagy más erre felhatalmazott nagybíró által tartott közgyűlések is megritkultak, hogy az Albert királyt követő zavaros időkben egészen Mátyás király 1464. évi koronázásáig (pontosabban 1466–1467-ig) ne is tartsanak ilyeneket.

VI.2.2. A közgyűlések hanyatlása

Bár az Albert király halála és Mátyás koronázása közötti időszakban nem rendeztek nádori közgyűléseket, bűnözők attól még ekkor is voltak, a gonosztevők problémáját pedig valahogy rendezni kellett. Egy Albert idején vagy utána keletkezett tanácsi határozat a szolgabírákkal együtt tizenkét esküdt nemes választásáról rendelkezett a hatalmaskodások és a bűntettek kivizsgálására. Az 1447. évi törvény pedig úgy határozott, hogy ha valakiről kiderül, hogy tolvajt, rablót vagy más közismert bűnözőt bűntat, akkor azt a megyei nemesség gyűlésén bárki feljelenthet, és az ispán vagy alispán, illetve a szolgabírák oklevelével levelesíthették. Ezt követően a megyei törvényszék kérhette Hunyadi János kormányzót vagy más olyan személyt, aki megfelelő katonai erővel bír, hogy foglalja le a gonosztevőt bűntatónak (illetve ha nemes, akkor magának a bűnözőnek is) a birtokait, s tartsa addig lefoglalva, amíg az illető kegyelmet kérhet. Ezt lényegében az 1458. évi pesti országgyűlés is átvette, aminek értelmében a következő évben Baranya vármegyében a nemesi közösség nagyfalui gyűlésén levelesítették is egy társukat, meghagyva az ispánnak, alispánnak és szolgabírának, hogy a bűnöst fogják el és javait vegyék el, amíg a kúriai bíróságokban fel nem mentik.

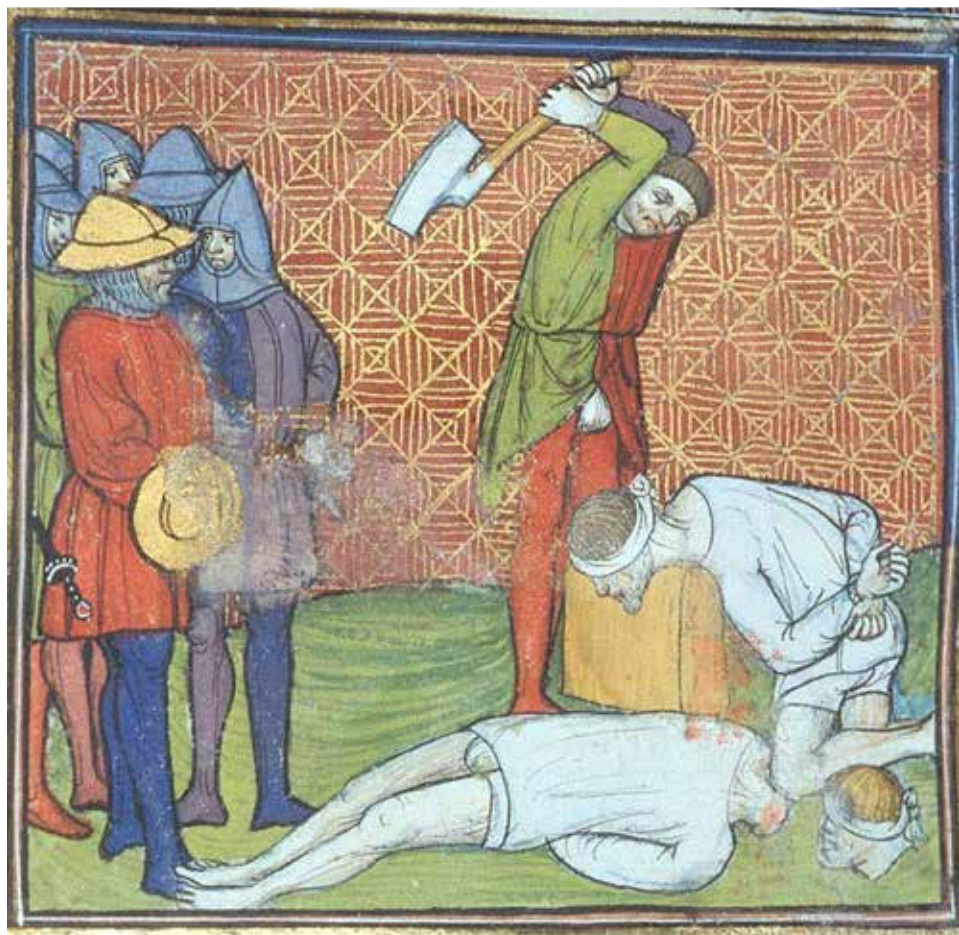
Mátyás király a koronázását követő reformjai közepette a bírói közgyűlések intézményét is feltámasztotta tetszhalott állapotából. 1467-ben hivatalosan, személyesen tartott közgyűlést – vagy, ahogy immár nevezték, általános törvényszéket – Pest és Pilis vármegye számára. Valójában azonban a király helyett az udvarmester és a tárnokmester vezették az ülést (ám ők sem ülték azt végig), s alig hoztak ítéletet a nemesek ügyeiben. A nádor, gúti Ország Mihály eközben maga is több megyének tartott általános törvényszéket, míg Komáromban, Esztergomban és Győrben Zrednai (Vitéz) János esztergomi érsek, valamint Újlaki Miklós vezették le a bírói fórumot. A Mátyás kori közgyűlések adóval megválthatók voltak, már 1467-ben is több megye így tett. A megyék általában később is éltek ezzel a lehetőséggel, a nádor vagy más báró megbízottjának többnapos ott-tartózkodása drága mulatság volt, s ekkor már nem is volt alkalmas ügyük elintézésére.

Az 1478. évi országgyűlés úgy rendelkezett, hogy a következő öt évben ne tartsanak a vármegyék lakói számára közgyűléseket, a déli Pozsega, Valgó, Szerém, Csanád, Temes, Zaránd és Arad megye, valamint a Dráván túli

baranyai részek kivételével. Ezekben a megyékben is csak és kifejezetten a gonosztevők kiirtására lehetett efféle rendezvényt tartani. A következő évben Zarándban valóban rendeztek efféle közgyűlést, még hozzá a felsorolásban nem szereplő Békés megyével együtt. A közgyűlést Simánd mellett gúti Ország Mihály nádor (illetve megbízottja) tartotta, s Békés megye levelesítéséről az oklevél is fennmaradt. A békési nemesek tizenkét esküdtet választottak, illetve az alispán és három szolgabíró is részt vett az eljárásban – azért csak három, mert a negyedik nem ment el. Az elítéltek között gyilkost, rablót, útonállót, tolvajt, állatok elhajtóit és egyéb bűnözőket találunk.

A bírói közgyűlés azonban ekkorra már költséges és idejélmúlt intézménynek számított. 1486-ban végül Mátyás király nagydekrétuma megszüntette ezeket. Lehetőséget adott azonban az ispánoknak, hogy alkalmasint királyi engedéllyel tarthassanak efféle gyűléseket megyéikben a gonosztevők levelesítésére és kiirtására. Erre Bodrog vármegyében már nem sokkal a törvényt követően sor is került, a megye kérésére. II. Ulászló 1492. évi nagydekrétuma elődje rendelkezését azzal egészítette ki, hogy a megye kérésére megrendezett közgyűlések levezetésére a nádot vagy az országbírót kell kijelölni.

1512-ben Zala megye nemesi közössége kérte II. Ulászló királyt, hogy a megyében elszaporodott bűnözők miatt közgyűlést hívhassanak össze. Ezt nem a nádor, országbíró vagy a megyésispán vezette le, hanem Marócsai Ferenc személynöki és szlavón báni ítélmester, tehát egy képzett jogi szakember. Az ítélmester azonban nem egyedül végezte feladatát, hanem az alispánok és a szolgabírák társaságában. A megyei hatóság immár bírótársként vett részt a folyamatban, munkáját – ahogy a korábbi közgyűlések alkalmával is – esküdtek segítették, még hozzá nagyon sokan, összesen ötvenhat fő. Az új idők szelei azonban nemcsak e különbségeken érhetők tetten: a hatóság, s azon belül is a szolgabírák feladatköre is gyarapodott, szakszerűsödött. A zalai gonosztevőket ezúttal is egy jegyzékbe írták össze, ám míg a korábbi közgyűléseknél az így megnevezett bűnözőket elméletileg bárki kézre keríthette és kivégezhette, addig 1512-ben ez már a hatóság feladata lett. A zalai közgyűlés szakított ugyanis a több évszázados szokással, a szolgabírák feladatává tette mind a bűnözők elfogását, mind a halálos ítélet végrehajtását (*11. kép*).

11. kép. Lefejezés ábrázolása egy francia krónikában

A jegyzék Zala megye ekkori gonosztevőiről is képet ad: jobbágyok, nemesek, férfiak, nők egyaránt felkerültek rá, többségükben azonban jobbágy férfiak voltak. Ahogy a korábbi időszak levelesítő jegyzékein, úgy ezen is a tolvajok közé tartozott a bűnözők zöme, ahogyan sok rablót, házak feldúlóit, illetve gyilkost is találunk. Rajtuk kívül elvéve gyerekgyilkosok, vérfertőzők, erőszaktevők, mérgekeverők is akadtak Zalában, illetve egy látóasszony és egy szodomita is. Később, az 1518. évi bácsi országgyűlés ismét rendelkezett arról, hogy a gonosztevők kiirtására közgyűléseket rendezhetnek a megyékben, az ispán, vagy ha ő azt elhanyagolná, valamely kúriai küldött

vezetésével. Az 1524-ben Zala és Vas megye számára tartott közgyűlést a későbbi I. János király Mohácsnál elesett fivére, Szapolyai György vezette le kiküldött bíróként, míg 1525-ben II. Lajos király Abaúj megyét utasította közgyűlés tartására.

VI.2.3. A megyei cirkálók

A közgyűlés azonban ekkor már csupán az egyik lehetőség volt, amivel a megyék élhettek, ha elszaporodtak a területükön a bűnözők. Olykor azonban már a *sedria* vette át ezt a feladatot is – aminek előzményei az említett 1440-es évekbeli eljárásokban is tetten érhetők –, valamint a Jagellók idején megjelent egy újabb, már a kora újkorban nagy karriert befutó eljárás, az úgynevezett cirkálás. A cirkálás lényegében azt jelentette, hogy a megyék esküdteket – a 16. század első felében általában tizenkettőt – választottak a gonosztevők felkutatására és összeírására. Az új eljárás első nyomai a kutatás legfrissebb eredményei alapján II. Ulászló korára mutatnak. 1502-ben a király Vas megyéhez címzett parancsa szerint ugyanis ez időben minden megyében – így Vasban is – tizenkét esküdtet választottak a gonosztevők kiirtására. A Dózsa-féle parasztháborút követő törvény szintén rendelkezett a rablók, tolvajok, gyújtogatók felkutatásáról és kiirtásáról, mely feladat ezúttal is az egyes megyék hatóságára és a megyénként választott tizenkét esküdtre hárult. 1527-ben I. Ferdinánd király is hasonlóképp rendelkezett.

A cirkálás során az esküdtek felderítették és regisztrumba foglalták a közismert bűnözőket, míg a büntetés-végrehajtásban az ispánnak jutott fontos szerep. Ez későbbi példák alapján azt jelentette, hogy a nemesi származású bűnözőket a megyei törvényszékre idézték, a bűnös jobbágyok földesurával az ispán tudatta a levelesítést. A földesúrnak természetesen végre kellett hajtania az ítéletet, aminek elmulasztásakor azonban az ispánra maradt a büntetés kiszabása. A jobbágyok földesuruk általi megbüntetésénél, az 1527. évi törvény rendelkezései szerint, egy vagy két esküdt is jelen volt. A Magyar Királyság területén a későbbiekben már az lett a bevett gyakorlat, hogy a vétkes nemesek *sedriára* idézése mellett a jobbágyokat is a megyei törvényszékre kellett előállítania a földesúrnak.

Az 1540-es évekből Erdélyből több szabályozás is fennmaradt a cirkálás leírásáról, ezekben ugyancsak tizenkét esküdt választását írták elő, akiknek

titokban kellett kinyomozniuk a gonosztevőket, és regisztrumba foglaltani az így megtudott neveket. Ferdinánd király ország részében az 1548. évi törvény pedig elrendelte, hogy az ispánok vagy alispánok, a szolgabírák, illetve az esküdtek minden megyében negyedévente tartsanak vizsgálatot a gonosztevők felderítésére, és büntessék meg azokat. 1555-ben Zala megyében, úgy tűnik, ennél ritkábban, évente vették regisztrumba a bűnözőket, s ezeket a listákat alispánváltáskor az új tisztviselő kezébe adták át. Három évvel később a zalaiak a gonosztevők felderítését kétféleképpen bonyolították le, egyrészt a szolgabírák minden településről egy-egy becsületes jobbágyot elküldtek a *sedriára*, ahol azok megnevezhették falvaik bűnözőit, másrészt az esküdteket is kiküldték cirkálni.

VI.3. A PANASZOK BIZONYÍTÁSA

A megye lakossága, illetve elsősorban a nemessége ügyes-bajos dolgaival tehát a megyei törvényszék üléseit, de akár az éppen a megyében közgyűlést tartó ispánt vagy országos nagybíró is felkereshette. A megyei törvényszéken történő megjelenés azonban gyakran csupán az első lépcsőfok volt, ami ahhoz kellett, hogy a panaszos nemes egyáltalán meg tudja indítani a perét. A középkorban ugyanis ha valakinek problémája akadt a másikkal szemben, mielőtt perbe fogta, bizonyítania kellett panaszát. Erre az ügynevezett előzetes bizonyítások szolgáltak. A megyei törvényszéket sokan éppen azért keresték fel, hogy előzetes bizonyítást kérjenek távollévő ellenfeleikkel szemben. Ez olyan, a megye saját hatásköréből elrendelt vizsgálat volt, melynek pozitív eredményével a panaszos mehetett valamely kúriai bírósághoz, hogy ott megkezdhesse tényleges perét. E fórumok közé a nádori jelenlét, a királyi jelenlét – ahol az országbíró elnökkölt –, valamint a királyi különös és a királyi személyes jelenlét bírósága tartozott. A királyi jelenléti bíróságok fokozatosan alakultak ki és váltak függetlenné az uralkodó tényleges bíráskodásától, Mátyás király a különös és személyes jelenlétet egyesítette, élén a személynökkel. A kúrián tett panasz esetén a király, a nádor és az országbíró is parancsba adhatta a megyéknek előzetes vizsgálatok lefolytatását.

A perbe lépés előtt kétféle előzetes bizonyítást végezhettek: vizsgálatot, vagy másképp „egyoldalú” vizsgálatot, valamint – Zsigmond királyi idejétől – az úgynevezett kikiáltott közgyűlést. A két eljárás a tanúk kihallgatásának különböző módszereit jelölte. A vizsgálatokat latinul *inquisitió*nak nevezték, amely „tudakolozást” jelent, magyarul tudományvételként is ismert. Ha több vizsgálat történt egyazon ügyben, az erősítette a keresetet. A 15. századra egyre általánosabbá vált az a gyakorlat, hogy ugyanazokban az ügyekben egyszerre utasították egyoldalú vizsgálatra az illetékes megyét, valamint a közeli hiteleshelyeket is, három egybehangzó vizsgálati jelentés jelentett ugyanis biztos alapot a panaszosnak a keresetéhez. Zsigmond 1435. évi nagy törvénykönyve szerint a panaszosnak először a megyét kellett megkeresnie keresetével.

A megyék a vizsgálat lefolytatására általában egy-két szolgabíró vagy megyei embereket küldtek ki, a hatóság valamely tagjának pecsétjével. Olykor akár az alispán is kiszállhatott a helyszínre vizsgálgatni, 1352-ben például egy Pozsony vármegyei ügyben maga Toldi Miklós, a megye akkori alispánja járt el ispáni emberként. Általában azonban az alispánok nem vettek részt személyesen a vizsgálatokban vagy más helyszíni feladatokban, legfeljebb megyei emberek, másodalispánok által képviseltették magukat. A kiküldöttek – akár szolgabírák, akár megyei emberek voltak – a *sedria* felhatalmazásából végezték feladatukat, s a törvényszékre visszatérve eskü alatt jelenteniük kellett róla. Erre a beszámolóra általában a vizsgálatot követő következő *sedria* alkalmával, tehát egy vagy két hét elteltével került sor. A jelentést a megye jegyzője foglalta írásba.

VI.3.1. Az egyoldalú vizsgálat

Hogyan is nézett ki egy ilyen *inquisito*? Ez elsősorban tanúk kihallgatását jelentette, lényegében kérdezősködést arról, hogy úgy történt-e a dolog, ahogy a panaszos állítja. A tanúk kihallgatását az oklevelek szövege szerint nyilvánosan és bizalmasan is végrehajthatták. A vizsgálati jelentések szövegei meglehetősen formulásak, azaz állandó, bevett frázisokat használnak. Ebből azt tudjuk meg, hogy a kihallgatott tanúk lehettek nemesek és jobbágyok egyaránt, méghozzá azok, akik az ügyben „illőnek és hasznosnak” számítottak. Hogy kik voltak illő és hasznos tanúk, az természetesen ügyenként is

12. kép. Kapi vára

változhatott, de többnyire az érintett birtok szomszédjai jöhettek szóba. Ezt akár a parancslevél is meghatározta, de sokszor a kiküldöttek döntése volt. 1435-ben Tolna megye hatósága két megyei embert küldött ki vizsgálódni, akik hazatérve a kereszt jelére esküt téve beszámoltak eredményéről. Beszámolójuk szerint végigjárták a megyét, és mindenkitől, akikre tartozott, figyelmesen kérdezősködtek, megtudva az igazságot. Valójában azonban ilyenkor nem az egész megyét kérdezték végig, hanem csupán az ügyben érintett helyszínen vizsgáloúdtak.

Az említett Tolna megyei emberek például költözködni szándékozó jobbágyok uruk általi kifosztása ügyében „nyomoztak”. A vizsgálatot azok a nemesek kérvényezték, akik egy házas öcsényi birtokrészére a kárvallott jobbágyok költözni szándékoztak. Valószínűleg maguk kísérték el a megyei embereket Öcsényre, ahol a sértett jobbágyok és más helybéliek panasúát vették fel. 1425-ben Sáros megye szolgabíróját bártfai esküdték vitték magukkal Kisszeben városába, egy onnan Bártfára tartó, ám útközben a tölgyszéki vámszedők által elfogott és elpáholt polgár ügyében. A szolgabíró a városból a vámhelyre ment, ott megvizsgálta magát az áldozatot is. Ezt a szemlét követően az útja Kapi várához (12. kép) vezetett, a tölgyszéki

vámhely birtokosaihoz, akiktől megkérdezte, hogy ők adtak-e parancsot a polgár elfogására. A kutakodó szolgabíró azonban azt a választ kapta, hogy a vámosok jogszerűen jártak el. A szokásjog valóban megengedte a vámosoknak, hogy fogságba vessék és három napon át fogva tartsák azokat a kereskedőket, akik megpróbálták megkerülni a vámfizetést. A szolgabíró tehát lényegében valóban mindenkitől kérdezősködött, akitől „illő és hasznos” volt az ügy szempontjából.

A vizsgálathoz olykor helyszíni szemle is tartozott, már a 14. századtól előfordult, hogy a megyei kiküldött megvizsgálja a tetthelyet. 1324-ben például, amikor Valkó vármegye megyei emberei egy hatalmaskodási ügyben vizsgálódtak, jelentésük szerint saját szemükkel is látták az elpusztított két falut és a feldúlásuk közben megsebesített személyt. 1344-ben Sárosban egy szolgabíró és megyei ember párosa Szinyefőre szállt ki egy olyan panasz kivizsgálására, miszerint a vádlott eltulajdonította a panaszos lovait és szekerét is, amivel fát szállított. Ez esetben az is egyértelmű, hogy azért éppen Usz fia János szolgabírót küldték ki Szinyefőre, mert az ő javai is a közelben feküdtek. János és társa Szinyefőn a vádlott házához mentek, ahol meg is találták a lopott szekeret, még hozzá nem is üresen, hanem egy nagy fával megrakva! Ez után következett az igazi szemle: megmérték a kivágott fát, és visszakövették a szekér nyomvonalát egészen a fa csonkjáig. A vizsgálódó Usz fia János nagyon meglepődhetett nyomozása során, ugyanis kiderült, hogy a csonk nem máshol állt, mint az ő saját erdejében. Ilyen volt, amikor a „nyomozót” is meglopta a vádlott.

Sok esetben azonban a fennmaradt iratok jóval kevesebbet árulnak el a vizsgálat mikéntjéről, különösen azok, amelyeket a megye királyi parancsra végzett. 1360-ban például I. Lajos király Szatmár megye hatóságát utasította, hogy vizsgálja ki Kállói István panaszát. A parancslevél szerint a vádlottak megtámadták Kállói ménesét, öt lovat lenyilazva megöltek, a többi pedig súlyosan megsebesítették. A megye teljesítette a parancsot, ám vizsgálati jelentésük csupán annyit tartalmaz, hogy minden úgy történt, ahogy a panaszos állította. Itt azonban máris egy fontos megjegyzést kell tennünk. A vizsgálatot Kállói kérte, s valószínűleg a tanúkat is ő állította elő hozzá, így természetesen az ő igazát támasztották alá. Ez azért kellett Kállóinak, hogy a vizsgálat eredményével megindíthassa perét. Ám itt csupán a vita

egyik felét látjuk, az nem derül ki, hogy a vádlott miért is támadta meg Kállói lovait. Csak nem tilosban legeltek, például épp a vádlott rétjében, kertjében kárt téve? Ha igen, akkor feltehetően ő is panaszt tett Kállói „hatalmaskodása” ellen, elégtételt követelve s okosan hallgatva a lovak lenyilazásáról. Ez esetben a vizsgálók kérdése is csak a panasz állítására terjedt volna ki, neki is igazat adva. Sokszor sajnos csak az egyik oldal véleményét ismerjük, csak az ő panasza maradt fenn, ám voltak olyan esetek is, amikor mindkét peres fél érdekében végzett vizsgálat megmaradt. Ekkor előfordult, hogy mindkét panasz valóságtartalmát igazolta a vizsgálat.

Az *inquisitio* eljárásában a szakszerűsödés szempontjából fontos változást jelentett Mátyás király 1486. évi nagydekrétuma. A törvénykönyv ugyanis sok más jelentős rendelkezés mellett azt is előírta, hogy a hiteleshelyi vizsgálatok során fel kell jegyezni a kihallgatott tanúk nevét, jogállását, valamint a vallomásukat is. Ezt a megyék is átvették, ám még hosszabb út vezetett a későbbi korok aprólékosan részletes tanúvallomásaihoz. A legtöbb esetben ugyanis a megyék ekkor még úgy tettek eleget a törvénynek, hogy felsorolták a tanúkat, majd utána összesítették a vallomást. Az is bevett gyakorlat volt, hogy a vizsgálati jelentésben csupán a legelső tanú beszámolóját rögzítették, majd megjegyezték, hogy a többiek is hasonlóképp vallottak. A tanúk lehettek jobbágyok és nemesek is, a kisebb ügyekben leginkább a jobbágnép tanúskodott.

1490-ben Bereg megye rendelt el vizsgálatot Csarnavodai János vádjára, aki a korszak egyik legbefolyásosabb nemese, Cécei Kis Máté ellenében fogalmazta meg panaszát. Természetesen nem maga Cécei, Corvin János lipthói hercegségének kormányzója jelent meg Csarnavodán gaztetteket végrehajtva. Gelénesi tiszttartója és jobbágyai voltak azok, akik rátámadtak a panaszos csarnavodai házára, s összesen hat jobbágyot költöztettek el erőszakosan Gelénesre. Mindemellett egy további jobbágyot alaposan elnászpángoltak, egy ökröt levágtak, míg tizennyolc disznót is elvittek. A megye a panasztételt követően egy szolgabíró és egy esküdtet küldött ki vizsgálandni. A kiküldöttek „alkalmas helyeken” kérdezték ki a tanúkat, akik a fészületre tettek esküt. Kifejezetten sok személyt hallgattak meg: öt megnevezett tákosi jobbágyot, akik Csarnavoda határosai, birtokszomszédai voltak, míg nyolc további személyt Fejércsén kérdeztek ki, akik nevét viszont már nem

jegyezték fel. Szintén a szomszédban feküdt Hete is, ahonnan hét ottani nemesembert kérdeztek meg. A tákosi, fejjércsei jobbágyok és a hetei nemesek vallomása esetében a vizsgálati jelentés csak annyit tartalmaz, hogy minden úgy történt, ahogy a panaszos állította.

Ez esetben azonban még nem ért véget a „nyomozás”. További nemeseiket és jobbágyokat is megkérdezett a szolgabíró és az esküdt, akik az ügy egyéb részleteit is megvilágították. Ezek ugyanis úgy tudták, hogy a csarnavodai támadásért bizonyos Mikai Pányi Illés volt a felelős, aki jobbágy cinkostársaival a panaszost rabló módjára meg is akarta gyilkolni, míg egy familiárisát nyíllal halálosan meg is sebesítették. A két kiküldött ezt követően tért vissza a megyei törvényszékre, ahol ugyancsak eskü alatt beszámoltak a vallomásokról. A megye ezt meghallgatván úgy döntött, hogy a durva tettet – talán már csak azért is, mert a király hűséges udvari embere, Cécei is érintett volt benne – megírja Mátyás királynak is, könyörögve az ehhez hasonló cselekedetek orvoslásáért.

VI.3.2. A kikiáltott közgyűlés

Zsigmond király (13. kép) idején született meg az előzetes bizonyítások új fajtája, a kikiáltott közgyűlés módján végzett vizsgálat, melyet kifejezetten az egy évnél nem régebbi hatalmaskodási panaszok esetében alkalmaztak. Már az 1397. évi temesvári országgyűlésen akképp rendelkeztek, hogy a hatalmaskodási ügyekben a megyék folytassák le a vizsgálatokat, míg 1411-ben ennek lebonyolításával is foglalkozhatott egy törvény. A hatalmaskodás kifejezés alatt a szándékos károkozás különféle fajtáit értjük, méghozzá olyan kártételeket, amelyeket erőszakkal, vagy legalábbis azzal való fenyegetéssel követtek el. Ez azonban a korszakban szorosan összefüggött a magántulajdon, a birtokjog védelmével, s az annak okán jogosan elkövetett erőszakkal. A középkor emberében élesen elkülönült a bűnözés (például rablás, tolvajlás, rablógyilkosság, pénzhamisítás), illetve a hatalmaskodás. Hiába került sor egy-egy vitatott földterület fegyveres elfoglalására, peres erdőben fakivágásra, legelőn a legeltetés erőszakos megakadályozása során súlyos testi sérülésre vagy akár emberölésre is, ezek hatalmaskodásnak számítottak, hiszen a nemesi joghoz, birtokjoghoz kötődtek. A kérdés kulcsának ez esetben a birtok tulajdonjoga számított, annak függvényében dőlt el, hogy valaki jog-

13. kép. Luxemburgi Zsigmond magyar és cseh király, német-római császár
(Albrecht Dürer festménye, 1509 körül)

talanságot követett el, vagy épp ellenkezőleg: saját érdekében, törvényesen alkalmazott jogos erőszakot.

A kikiáltott közgyűlés nem önálló bírói fórum volt, nem a megyésispán által tartott közgyűlés folytatása, hanem egy speciális ügyben tartott előzetes bizonyítási eljárás, hasonlóan az egyoldalú vizsgálathoz. Egyetlen konkrét panasz kivizsgálása, egy tanúkihallgatás lebonyolítása volt a cél. Ezt is a per megkezdése előtt végezték a panaszos fél érdekében, s a megyei hatóság bonyolította le királyi parancsra. A megyei hatóság a kijelölt időpont előtt egy héttel megyei emberek révén megidézte a feleket a meghatározott helyszínre, valamint

tudomására hozták, „kikiáltották” ezt a szomszédok és más megyebéliek számára is. A szomszédoknak – bírság terhe mellett – kötelezően meg kellett jelenniük a kikiáltott közgyűlésen. A helyszín lehetett a hatalmaskodásban érintett birtokrész vagy akár a *sedria* szokásos színhelye is.

A vizsgálat során a megyei hatóság tagjai eskü alatt kihallgatták a megjelent szomszédokat és más megyebéli nemeseket, arra is rákérdezve, hogy „tudomásból” vagy „hallomásból” származik-e információjuk. A tanúkat – különösen 1435-öt követően – név szerint is felsorolták. A tanúk kihallgatása azonban az új eljárás születésekor egy további elemmel is kiegészült: amennyiben a vizsgálat sikeres volt, úgy a megyének a panaszosnak rögvest elégtételt is kellett adnia, tehát vissza kellett iktatnia a panaszost a vitás birtokba. Ilyen vizsgálatot csak az egy évnél frissebb hatalmaskodási ügyekben

végeztek, már csak azért is, mert a szokásjog ilyenkor megengedte, hogy a panaszos per nélkül elzavarhassa birtokából annak jogtalan elfoglalóját. Az új eljárás ezt a feladatot a királyi hatalomra terelte, amelynek nevében a megyei hatóság járt el. A per akkor vette kezdetét, amikor a birtokfoglalók nem fogadták el ellenfelük kikiáltott közgyűlés utáni visszaiktatását.

Zsigmond király 1435. évi nagydekrétuma az eljárást is szabályozta, melynek előzménye egy 1411 márciusa előtt keletkezett, mára fenn nem maradt törvény lehetett. Eszerint a megyei hatóság mellett egy közeli hiteleshely tanúbizonyosságának is feltétlenül részt kellett vennie a közgyűlésen, s erről a megyei beszámolóval párhuzamosan jelentést írnia. 1427-ben Zsigmond király az alföldi Bodrog megye ispánjait, alispánjait és szolgabíróit szólította fel, hogy tartsanak kikiáltott közgyűlést Töttös János és Garázda Jakab perében. A vád szerint Töttös rabláson érte Garázda familiárisait, s ítéletet tartott felettük: kerékbe törette őket. Garázda Tolna megye előtt panaszolta be ezért Töttöst – emberei ártatlansága mellett kardoskodva –, s a tolnai hatóság meg is bírságolta a vádlottat. Az ügyben azonban nem Tolna, hanem a Duna túlsó partján fekvő Bodrog lett volna az illetékes. Töttös a királyi kúriához fordult, az uralkodó pedig utasította Bodrogot a vizsgálatra. A megyének a szomszédok, határosok és más megyebéli nemesek körében, a kalocsai káptalan tanúbizonyossága mellett kellett lefolytatnia a vizsgálatot. A gyűlésre Bodrog településen, a megyei törvényszék színhelyén került sor, ide küldte ki a káptalan Balázs kanonokot tanúbizonyoságnak. Az eseményen a megye ispánja, Lévai Cseh Péter macsói bán is megjelent, ám a tanúkihallgatást alispánjai, valamint a szolgabírák végezték. A megye nemességének kihallgatása rendben lezajlott, a tanúk eskü alatt megerősítették, hogy Töttös törvényesen végezte ki ellenfele familiárisait. A vizsgálat eredményéről egyrészt a megye is beszámolt a királynak, másrészt Kalocsára visszatérve Balázs kanonok is jelentést tett, melynek értelmében a káptalan is megküldte a maga levelét Zsigmondnak. A káptalani jelentés a tanúk többségének neveit is felsorolja, s ebből kiderül, hogy nagyon sok személyt hallgattak ki. Az azonban ezeknek a vizsgálatoknak az esetében is elmondható, hogy a tanúkat a panaszosok hozták.

Az 1435. évi nagydekrétum rendelkezésének lényeges eleme volt, hogy összekötötte a pert megelőző vizsgálatot és az azt követő pert. A közgyűlé-

sen már királyi emberek is megjelentek, akiknek az volt a feladatuk, hogy a vizsgálatot követően idézzék perbe a vádlottat (a megye ugyanis nem idézett a királyi bíróságok elé). 1449-ben Hunyadi János kormányzó Győr megye hatóságát utasította, hogy a pannonthalmi apátság kormányzójának panaszában – miszerint a győri káptalan Győr városában lakó jobbágysai az apátság csanaki birtokát jogtalanul beszántották és bevetették az apátságot onnan kizárva – végezzen el kikiáltott közgyűlés módjára vizsgálatot. Az ügyben két megyebéli egyházi intézmény is érintett volt, így Sopron megyéből a csornai premontrei konvent küldött ki hiteleshelyi tanúbizonyságot, míg Hunyadi parancslevele nyolc választható királyi – vagy pontosabban kormányzói – embert is felsorolt. A vizsgálatra ezúttal nem a *sedria* helyszínén, hanem a vitás birtokon, Csanakon került sor, ide hívták össze és itt hallgatták ki a szomszédokat és határosokat. A vizsgálatot ezúttal is a megyei hatóság folytatta le, a hiteleshelyi kiküldött mellett azonban már az egyik felsorolt kormányzói ember is részt vett. A vizsgálaton megjelent a felperes pannonthalmi kormányzó, illetve az alperes káptalan két kanonokja is. Az ő jelenlétükben folyt le a tanúkihallgatás, és került sor a pannonthalmi apátságnak a birtokba való visszahelyezésére is.

A kikiáltott közgyűlés a panaszos állítását igazolta, s erős bizonyításnak számított. Amíg az egyszerű vizsgálatok esetén háromra volt szükség a teljes körű bizonyításból, kikiáltott közgyűlésből egy is elég volt. Ha pedig per lett az ügyből, akkor utána általában a panaszos tehetett esküt ellenfele bűnösségét igazolva. A kikiáltott közgyűlés módján tartott vizsgálat a hatalmaskodással kapcsolatos ügyek intézésének meggyorsítását célozta meg. Az eljárás azonban jóval drágábbnak számított az egyszerű, egyoldalú vizsgálatoknál, ezért nem lett igazán népszerű, ráadásul a nemesek tömeges felvonultatása még egyéb veszélyeket is rejthetett magában. Ezek is közrejátszottak abban, hogy Mátyás király 1486. évi nagydekrétuma a kikiáltott közgyűlést is eltörölte. II. Lajos azonban 1523-ban lényegében visszaállította a régi intézményt.

VI.4. A MEGYE ÉS A PERFOLYAMAT

VI.4.1. A per megkezdése és a per közbeni bizonyítás

Az előzetes bizonyítást követően a panaszos vagy ügyvédje a vizsgálati jelentésekkel felkereste a bíróságot, és bemutatta azokat, ezzel megindította a pert. Perbéli képviselő, ügyvéd ebben a korban a peres fél bármely rokona, familiárisa lehetett, a lényeg az volt, hogy jogilag cselekvőképesnek számítson, bár nem volt hátrány a szokásjog valamilyen fokú ismerete sem. A prókátorok bírták a képviseltek felhatalmazását, ehhez a nemesnek előtte fel kellett keresnie valamely hiteleshelyként működő egyházi intézményt, kúriai bíróságot vagy akár a megyei törvényszéket, és ott meg kellett neveznie ügyvédjeit, s erről pecsétes oklevelet, úgynevezett ügyvédvalló levelet kiállíttatnia.

A panasztételt követően, ha jelen volt a vádlott, akkor az természetesen tiltakozott, másolatot kérhetett a felperes vizsgálati jelentéseiről, vagy saját vádját fogalmazta meg a panaszos ellen. 1425-ben például Szabolcs megyében egy súlyos vád során az ügyvéd „hazaszaladt” urához, aki e vádakát meghallva személyesen is megjelent a törvényszéken. Ilyen esetekben a megye vagy a résztvevő nemesi bírótársakkal döntötte el azt, hogy melyik fél köteles esküt tenni, vagy kiküldött egy-két szolgabíró és/vagy megyei embert, hogy további vizsgálatot végezzenek. Ha a vádlott nem vett részt az ülésen, akkor a felperes kérhette távollévő peres ellenfelének megintését, jogtalan birtokhasználatról való eltiltását, vagy megidézését egy későbbi törvényszékre. A szolgabírónak vagy megyei embereknek ilyenkor is ki kellett szállniuk „vidékre”, fel kellett keresniük az alperes birtokát, otthonát. A nemeseket ugyanis megillette az a jog, hogy csak szabályosan idézhették őket perbe, perbe hívó parancsal, és csak saját birtokukról. Az idézést a birtokon élő jobbágyoknak adták át; amennyiben a nemesnek nem voltak jobbágysai, személyesen, az udvarházban idéztek. Az idézést követően a kúriai bíróságok általában hosszabb időt hagytak a beidézeteknek a törvényszék előtti megjelenésre, felkészülésre, a megyei törvényszék viszont gyakran a következő *sedriára* idézett.

Ha az idézésre sem jelent meg a nemes, akkor azt többször is megismételték. Természetesen, ahányszor nem jelent meg, annyiszor kapott

pénzbírságot az illető, mely minden alkalommal duplázódott. A 13. század második felében, 14. század elején az ötödik sikertelen idézést követően hatodjára ezt már úgy tették meg, hogy a panaszost két hétre bevezették a bíróság előtt meg nem jelenő ellenfele birtokába, s ha ez sem járt sikerrel, akkor jöhetett az úgynevezett háromvásáros kikiáltás. Ez azt jelentette, hogy a megyében három egymást követő vásáron közhírré tették, hogy jelenjen meg a vádlott a bíróságon. Ez volt az utolsó lehetőség, utána pervesztesként marasztalták el. Később, az 1330-as években a kúriában már hétről ötre csökkentették az idézést. A kétheti birtokba vezetés a 14. század végéig, a háromvásáros kikiáltás pedig Mátyás 1486. évi törvénykönyvéig volt érvényben. A megyei törvényszékek azonban saját gyakorlatot követtek, mely korszakonként, vármegyénként is változhatott. Somogyban például 1397-ben nyolcszor idéztek (a nyolcadik volt a vásári kikiáltás), míg Gömörben például 1506-ban a serkei Lórántfiakat ötször idézték meg, felváltva szolgabírák és megyei emberek.

A per során akár további vizsgálatokat, tudományvételt is elrendelhettek. Per közbeni bizonyítás a közös vizsgálat – vagy 16. századi magyar nevén a „köztudomány” – volt. Azért volt közös, mert ilyenkor mindkét fél számára közösen hallgattak ki tanúkat és „ellentanúkat” hiteleshelyi tanúbizonyság jelenlétében. Ezt mindig a felek együttes beleegyezésével rendelték el, a panasz és a viszontvádak alapján összeállított kérdéseket feltéve a tanúknak. Ez esetben is megkülönböztették, hogy a tanú szomszéd volt-e, vagy csupán megyebéli, és hogy hallomásból vagy saját tudásából értesült-e a dologról. Ezeket a vizsgálatokat az országos nagybírák rendelheték el, vagy a bírói közgyűléseken is kérhettek a felek közös tanúkihallgatást. Mátyás király 1486. évi törvénykönyve ezt egyrészt szakszerűbbé tette, másrészt a megyék szerepét is erősítette a köztudományban. A törvény előírta, hogy ilyen tanúkihallgatást mindkét fél számára azonos napon, a megyei törvényszék helyszínén kell tartani hiteleshelyi megbízott és királyi ember jelenlétében, akik mindkét fél számára azonosak. Mivel Mátyás nagydekrétuma a királyi emberek munkáját a megyei esküdtekre testálta, így a köztudományvételt az esküdtek végezték. Az esküdti hivatal megszűntetésével azonban visszaállt a régi rend. A 16. században már a megyék is elrendelhettek saját hatáskörből köztudományt, ilyenkor a *sedria* a két fél számára kiküldött egy-egy szol-

14. kép. Eskü eskütársakkal a szász tükörben

gabíró és megyei embert, hogy a helyszínen hallgassák ki előbb a felperes, majd az alperes tanúit. Ezt már nem közös vizsgálatnak, hanem egyszerűen „tanúságtételnek” nevezték, s a kora újkor fő bizonyítási eljárása lett.

VI.4.2. Perdöntő bizonyítások: eskü, baj, oklevelek

A perdöntő bizonyítás a késő középkorban főképp esküvel történt. Az eskü komoly dolog volt, akár a felperes tett esküt vádja igazáról, akár az alperes ártatlanságáról, a lelki üdvükre, sőt utódaik lelki üdvére is esküdtek. A per során, illetve azt megelőzően elrendelt vizsgálatok eredménye segítette a bíróságot abban, hogy melyik félnek ítéljen eskütételt, illetve hány eskütársal. Az esküt ugyanis általában nem egyedül tették le (14. kép). A társak az esküre ítélt hitelére esküdtek, saját lelkük és utódaik lelki üdvét kockáztatva álltak ki a fő eskütevő igaza mellett. Ráadásul mindenkinek pontosan kellett elmondani az esküszöveget, mert ha valaki hibázott, abba az ellenfél könnyen beleköthetett. Éppen ezért az eskü elrendelése akár a felek peren kívüli egyezségét is szorgalmazhatta. A per értékétől és a vizsgálatok számától is függhetett, hogy hány eskütársra volt szükség. Kevésbé megalapozott, kisebb értékű ügyben elég volt akár három társ is, míg máskor akár huszonöt vagy ötven további személyt kellett szerezni eskütársul. A nemesek vérdíja alapján ötven eskütárs volt szükséges a teljes eskühöz, de az előzetes és per

közbeni bizonyítások alapján ezt a számot csökkenthették. Az eskünek több típusa létezett. A legfontosabb közülük az úgynevezett tisztítóeskü volt, melynek során az alperes esküdött meg ártatlanságáról, de ítélhettek főesküt is, amelyet a felperes tett le, az alperes fejére téve a kezét, arra esküdve, hogy az bűnös.

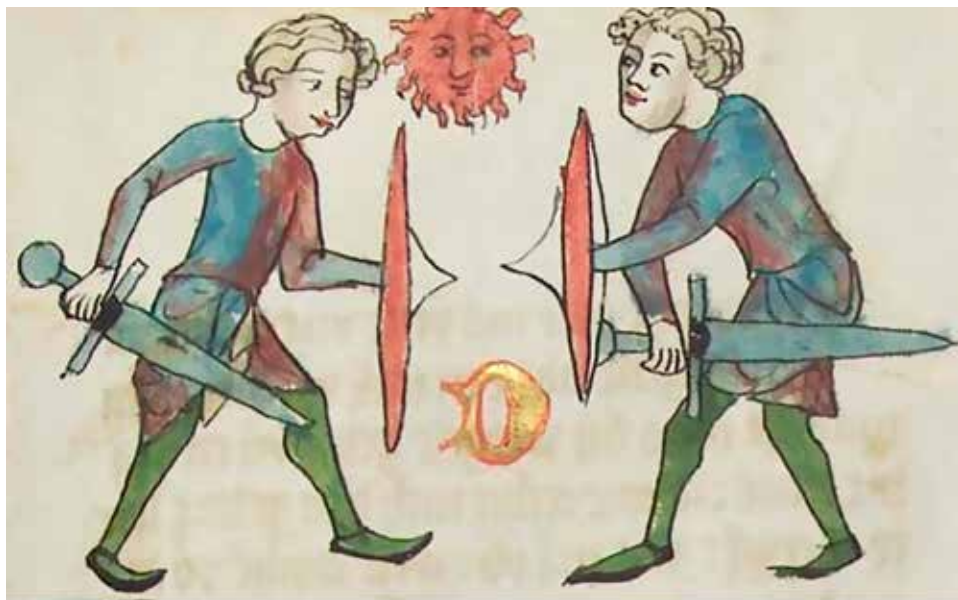
Nézzünk két példát! 1329-ben Szabolcs megye ítélte esküre három jobbágyot: Donkot, rokonát, Istvánt, valamint peres ellenfelüket, Mihály fia Imrét. Donknak ötven társsal kellett esküt tennie arra, hogy nem gyilkolta meg ellenfele atyját, Mihályt, valamint tizenhat társsal arra is, hogy nem ejtett rajta két sebet sem. Rokonának, Istvánnak arra kellett esküt tennie, hogy nem ütötte meg kétszer Imre fivérét bottal, mindezt nyolcadmagával. Imrének ugyanakkor szintén esküt kellett tennie huszonöt társsal arra, hogy nem támadt ellenfele házára, s nem szúrta meg törével, öt sebet ejtve rajta. Ez a pontos megfogalmazás arról, hogy mit nem tett a vádlott, mai szemmel olvasva megmosolyogtató, ám azért írták ekképpen, mert az eskü szövegének tartalmát a panaszos vádjai alapján fogalmazták meg. Donk és a többiek, maguk is jobbágyok lévén, kereshettek jobbágyi eskütársakat, ám egy nemes hasonló ügyben már más környékbéli nemesek segítségére szorítkozott.

Nem csupán gyilkosság vagy egyéb tettelegesség esetén ítélték meg esküt, hanem bármiféle egyéb ügyben is. Tolna megyében 1420-ban az alispán, Gadányi Gergely állt a vádlottak padján, akit rokona, Gadányi Lukács vádolt meg azzal, hogy a birtokára tartva Lukács feleségét tiszteletlen szóval illette, rossz nőnek, szajhának nevezte. Gergely természetesen tagadta, hogy bármi ilyen illetlenség elhagyta volna a száját. Mivel az alispán volt az egyik peres fél, így csupán a négy szolgabíró ítélte az ügyben – méghozzá úgy, hogy az asszonynak kellett esküvel igazolnia az alispán bűnösségét, azaz főesküvel alátámasztania a gyalázkodás megtörténtét. E kis becsületsértési ügyben a sértett nő egy Tolna megyei ember előtt tette le az esküt, melyet otthonában vagy a helyi plébánián is elmondhatott. Az eskünek ugyanis egyértelműen szakrális jellege volt, általában egy templomban kellett letenni, valamely ereklyét, keresztet megérintve. Különleges eskütípus volt a „holtak esküje”, a földeskü, elsősorban birtokper esetén, ezt ugyanis nem egy templomban mondták el, hanem a helyszínen, ahol az alperes – majd őt követően az összes

eskütárs sorban – mezítláb beállt egy gödörbe, megoldotta nadrágja övét, s fedetlen feje fölött egy marék földet tartva tette le esküjét.

Fontos azt is megjegyezni, hogy sok esetben, például a hatalmaskodáshoz köthető vitákban mást jelentett az „ártatlanság”, mint napjaink pereiben. A támadások, állatelhajtások, termények elhordása, a megsebzések és a gyilkosságok megtörténtek. Az esküt tevők ezekben az esetekben arra mondták el a lelki üdvüket kockáztatva az esküszöveget, hogy ők jogszerűen alkalmaztak erőszakot, birtokaik védelmében és nem hatalmasul. Az eskü mindenestre kötelezettségvállalás, a békés megegyezés és a per lezárásának záloga is lehetett.

Az Árpádok idején az eskü mellett a másik bevett módszer az alperes tisztázására az istenítélet volt (például a tüzesvas- vagy a vízpróba). Ezek az istenítéletek az Anjouk idejére már az egyház tiltása miatt eltűntek, egyetlen formájuk maradt még meg: a bajvívás (15. kép). Ez különösen ekkor, I. Károly, illetve lovagkirály fia, I. (Nagy) Lajos idején volt gyakori bizonyítási mód, melyet nemcsak a királyi kúria bíróságai, de korlátozottabb formában a vármegyék is megítélhettek. A bajvívás az eskühöz hasonlóan perdöntő

15. kép. Bajvívás a szász tükörben

erejű volt, egyes esetekben (például pénzhamisítás, gyűjtogatás, felségsértés) a bírák hivatalból is elrendelhették, ám általában a felek választottak az eskü és a párbaj között. A bírák háromszor kérdezték meg az alperest, hogy esküt vagy párbajt választ-e a perdöntő bizonyításra. Szatmár megyében 1429-ben a Gencsiek panaszt tettek, miszerint a Károlyaik jogtalanul használnak bizonyos szántóföldeket. A Gencsiek öt oklevelet mutattak be bizonyítékul – három egyoldalú bizonyítást, illetve két iratot egyazon kikiáltott közgyűlésről –, kérve, hogy a földeket iktassák vissza nekik. A visszaiktatás után keletkezett perben a Károlyiak perdöntő bizonyítékként a bajvívást javasolták, amit a megye – a Gencsiek ügyvédjének tiltakozása ellenére – meg is ítelt, méghozzá bajnokok útján.

Ha a felek egyike még a bíró kérdése előtt párbajra hívta ki ellenfelét, azt egy facövek átnyújtásával jelezte. Az ellenfél a bajvívást vissza is utasíthatta, ám ezzel akkor az esküje terhét növelte. A bajvívást lebonyolíthatták személyesen, vagy bajnokok által is, előre meghatározott feltételek szerint. A párbaj esetében is számítottak az előzetes és per közbeni bizonyítások, a bíró ezek fényében rendelhette el, hogy melyik fél állítson tapasztalt, és melyik gyakorlatlan bajnokot. A megye által megítélt bajvívás leginkább gyalogosan, botokkal történt – ha a megye lovas viadalt ítelt meg, akkor arra az udvarban kerítették sort. 1328-ban például egy Zala megyei közgyűlésen döntöttek efféle lovas viadal mellett, míg 1465-ben Sopron megyéből egy korábbi gyalogos bajvívásról tudunk, ahol a feleknek egy erre a célra kialakított küzdőkörben kellett vívniuk botokkal. Aki a bajvívást elbukta – akár úgy, hogy legyőzetett, akár úgy, hogy meg sem jelent –, az a pert is elvesztette. Mátyás király 1486. évi nagydekrétuma megtiltotta a bajvívás alkalmazását birtokpereken, így még inkább visszaszorult ez az eljárás. A király leginkább olyan esetekben engedélyezte ezt a módszert, amikor nem volt semmiféle tanú vagy más bizonyíték, és csak a lovagi becsületbíróság dönthetett. 1489-ben Heves megyében egy tolvajlással vádolt személy próbálta bajvívással tisztázni ártatlanságát, ám tőle a megye már megtagadta ezt a lehetőséget.

A korszakban természetesen létezett – és az igazságszolgáltatás fejlődésével erősödött – az okleveles bizonyítás is. Ez volt a harmadik perdöntő bizonyítási mód az eskü és a párbaj mellett, már a 14. század elején is.

A felperes és az alperes is hivatkozhatott arra, hogy neki valamely királytól kapott kiváltságai, a király vagy valamely nagybírója pecsétjével megerősített egyéb irata vagy más, közhitelű pecséttel kiállított oklevele van. Utóbbi alatt többnyire a hiteleshelyek által kiállított iratokat találjuk, ezek a jelentősebb káptalanok és konventek (1351-et követően körülbelül negyven egyházi intézmény) ugyanis közhitelű pecséttel rendelkeztek, s a Magyar Királyság nemesei közjegyzők helyett ezeket az intézményeket keresték fel ügyeik írásba foglalására. A bíróság előtt bemutatott okleveleket felolvasták, szükség esetén megmagyarázták őket, illetve másolatot is kiállítottak róluk. Gyanú esetén megvizsgálták a hitelességüket, a valódiságukat és az érvényességüket.

A középkorban az esküt vagy bajvívást elrendelő ítélet volt a lényeges. Ezt követte a végítélet, amennyiben sor került rá. A köztudományt, illetve a perdöntő bizonyítást elrendelő bírói rendelkezést közbenszóló ítéletnek nevezték. Ezt követhette a döntő ítélet.

Térjünk vissza a korábban, az egyoldalú vizsgálatok bemutatása során említett Bereg megyei vitához, amikor Csarnavodai János Corvin János lipcsei kormányzója, Cécei Kis Máté ellen emelt panaszt. Az ügy azon másodlagos vádpontjait bizonyosan letárgyalták a *sedrián*, amelyek a panaszost rabló módján megtámadó Mikai Pányi Illés gáztetteire vonatkoztak. A megye előbb esküt ítélt meg, Csarnavodainak hat eskütárral kellett főesküt tennie Mikai fejére, tehát a bűnösségére. Ebből tudjuk meg, hogy Mikai Pányi Illés a pert már nem élte meg, sőt már az általa vezetett csarnavodai támadásról sem jutott haza, még azon az éjszakán mint rablót ölték meg. Ennek ellenére az esküt a felperes letette, melyet követően a megye a néhai Illést, bűnének megfelelően, kerékbe törésre ítélte.

VI.4.3. Perhalasztás, egyezség, ítélet

Végleges és végrehajtott megyei ítélettel azonban ritkán találkozunk a középkori forrásainkban. Az ügyek gyakran nem is a törvényszéken értek véget, hanem a királyi udvari bíróságokon, a megye ítélete ellen az alulmaradt fél ugyanis fellebbezhetett a kúriába, s többnyire így is tettek. Az ügyek mindemellett gyakran ennél jóval lassabban folytak a gyakori perhalasztások miatt. A pert maga a bíróság is elhalaszthatta, ha a peres felek, illetve

ügyvédjeik közösen kérték, vagy ha az alperes valamilyen oknál fogva nem tudott megjelenni a törvényszéken. A perhalasztást persze magától is elrendelhetette a törvényszék – például ha nem jelent meg kellő számú nemes –, vagy a király is, elsősorban hadjáratok idejére. Előfordult persze olyan is, hogy valamelyik peres fél – gyakran az alperes – szándékosan késleltette a pert, például azzal, hogy nem jelent meg a törvényszék előtt. Ilyenkor a megye bírságot szabott ki rá, melynek egyharmada a felperest, kétharmada az ispánt (alispánt) és a szolgabírákat illette. Amennyiben az alperes egyáltalán nem jelent meg a bíróság előtt, az perdöntő volt, ilyenkor nem volt szükség esküre vagy párbajra, hanem egyből az ítélethez vezetett.

Máskor egy perhalasztás éppen a peren kívüli megegyezés lehetőségét kínálta. A középkori bíráskodás más logika szerint működött, mint a mai, ez nemcsak az eskütételben mutatkozik meg, hanem abban is, hogy sok ügy záródott peren kívüli egyezséggel, melyet gyakran alkalmi bírók, úgynevezett fogott bírák előtt kötöttek. A középkori magyar jog kifejezetten szorgalmazta a peren kívüli egyezéseket, sok esetben ez volt az elérendő cél. Ilyen egyezséget a felek a per bármelyik szakaszában tehettek. A „fogott bíró” kifejezés a két panaszos fél által választott bírókra utal, akik lényegében békebírakként simították el az ügyet. Sőt, akár a rendes bírák is „átalakulhattak” fogott bírálká egy peren kívüli egyezés megkötéséhez. Zsigmond idejétől már bírói engedély és bírság terhe nélkül is meg lehetett kötni ezeket a per közbeni egyezéseket, efféle pluszkiadások sem korlátozták tehát a feleket. A megyék egy-két szolgabíró ki is küldhettek a fogott bírói döntés meghallgatására.

Egy klasszikus középkori vita megoldási lehetőségeinek számos elemét megmutatja Vajai Tamás 1416-ban Szatmár megye hatósága előtt indított pere. Vajai vádja szerint egy három évvel korábbi incidens során jobbágyság ellenfelei úgy megverték, hogy az belehalt, neki ezzel 100 forint kárt okozva (tehát még a megye tárgyalhatta az ügyet). Vajai panasza alátámasztására bemutatta arról az előzetes vizsgálatról készült jelentést is, melyet a megye végzett királyi parancsra. A vádlottak azonban tiltakoztak az ellen, hogy a jobbágyság az ő akciójukba halt bele. Vajai a megyebéli nemesek tanúságára, közös tudományvételre bízta volna az ügyet, majd felmerült az a lehetőség

is, hogy az elhunytat meggyóntató pap döntsön peren kívül. Ám a pap személyében sem sikerült megegyezniük, így végül a megyei hatóságra maradt a döntés. A megye a vádlottak számára tisztítóesküt ítélt meg, mindegyiküknek huszonötöd magával kellett megesküdnie arra, hogy nem ő okozta a jobbágy halálát. Az alperesek azonban ezt nem fogadták el, és a királyi kúriához fellebbeztek.

Nemcsak a perfolymat alatt, hanem az elítélt letartóztatása, illetve az ítélet végrehajtása előtt is lehetőség volt egyezkedni. Sokszor tehát az ítélettel sem értek véget a perek, ezt követhették az egyezségek és a kegyelem. A hatalmaskodások esetében például fő- és jószágvesztést ítélték, ez azonban valójában vagylagos volt, a halálos ítélet esetleges végrehajtását pedig kizárólag a per győztesére bízták, aki ellenfelét bárhol elfoghatta és kivégezhette, ha akarta. Neki pedig inkább érdekében állt kárai megtérítése, mintsem ellenfele halála. Először is, a halálos ítélet végrehajtásához előbb el kellett fognia ellenfelét, amire – amennyiben nem sikerült birtokait lefoglaltatni – csak egy év állt rendelkezésre. Ha elfogta, akkor is lehetőséget adtak a bírónak a feleknek – az elítéltet három napig fogva tartva –, hogy kiegyezzenek egymással. Amennyiben az elítéltet a peres fél végül mégis kivégezte, akkor anyagilag mind ő, mind a bíró rosszabbul járt. A kivégzett birtokai ugyanis ez esetben az örökösre szálltak, tehát sem a bíró, sem a pernyertes nem részesült belőlük, csupán a vétkesnél lévő ingóságokból. Valójában tehát a vagylagos ítéletből mindenkinek a birtok elkobzása, azaz a jószágvesztés állt érdekében. Ebben az esetben a bíró és a pernyertes is jobban járt: az elítélt birtokainak kétharmad része a bírónak lett, egyharmada pedig a pernyertesé. A pernyertes a maga részét ráadásul akkor is megkapta a birtokokból, ha a király kegyelmet adott az elítéltnak. Lényegében tehát maga a súlyos, fő- és jószágvesztési ítélet is ösztönzés volt, hogy rászorítsa a feleket a kiegyezésre vagy legalábbis a kivégzés elkerülésére.

A kúrián hozott ítélet esetén királyi emberek végezték az elítélt birtokainak lefoglalását. Pozsony megyében 1346-ban, miután Treutel Miklós ispán fő- és jószágvesztésre ítélte Gombai Miklóst, az alispán küldött ki egy szolgabíró és egy alispáni embert, hogy a pozsonyi káptalan tanúbizonyosságának jelenlétében lefoglalják az elítélt birtokait – egyharmad részét a sértett,

kétharmadát pedig az alispán számára. A megyei törvényszéken azonban leginkább kisebb hatalmaskodásban ítélték, amelyekben a pernyertes és a bíró, azaz a megyei hatóság fele-fele arányban részesülhetett a büntetésből származó javakból. A hatóság és a pernyertes osztoztak meg a pénzbírságokból eredő összegen is. Amennyiben valaki a bírságot nem tudta megfizetni, akkor az ő birtokait is lefoglalhatta a megye, bár ezeket később kiválthatta.

A korszak nagy részében tehát az elítéltek kézre kerítése és az ítélet végrehajtása – amennyiben erre tényleg sor került – a sértett fél és nem a hatóság feladata volt. A megyék csak bizonyos fokig vettek részt a végrehajtásban, amit nyugtával igazoltak. Verböci István Hármaskönyve szerint a tolvajokat felakasztották, míg az útonállók, rablók büntetése kerékbe törés vagy karóba húzás volt, másoké pedig lefejezés. Egyes bűnökért – például pénz- vagy oklevél-hamisításért – akár máglyahalál is járhatott. Nézzünk két, meglehetősen szemléletes esetet Szabolcs megyéből. 1340-ben a megye törvényszékét azért kereste fel az egyik nemes, mert tetten ért egy rablót, miközben négy vakot próbált kirabolni. A nemes foglyul ejtette a bűnözőt, majd bemutatta az ispánnak és a szolgabírának, akik előtt az esküt is letette. Az esküt követően a megye elítélte a rablót, majd átadta a megkárosított vakoknak, hogy hajtsák végre az ítéletet: akasszák fel a vétkest.

A másik példa már a középkor végéről származik. Ez a korábbi megyei kapitány, Apagyi Tamás meggyilkolása volt, melyet felesége felbujtására két familiárisa követett el. A hatóság királyi parancsra végzett vizsgálatára Apagyi rokonai már hozták magukkal a vádlottakat, akiket ők maguk fogtak el. A két familiáris be is ismerte tettét, ennek ellenére szükség volt eskütételre. A meggyilkolt személy rokonai ötven-ötven eskütárral tettek főesküt a felbujtó feleség és a cinkos szolgájára fejére, hét-hét társsal pedig a két familiárisára. Ezzel az esküvel erősítették meg a vádlottak bűnösségét. Az eskü után a nőket fővesztésre, a familiárisokat pedig máglyára és lefejezésre ítélték. Ezt követően a megye az elítélteket átadta a meggyilkolt kapitány rokonainak, akik a feleséget és az egyik familiárist elengedték, a cinkosnőn és a másik familiárison viszont végrehajtották az ítéletet. Az ítélet végrehajtására feltehetően már a hatóság egy kiküldöttjének jelenlétében került sor.

Szlavóniában, Körös vármegyében 1475-ben a megyei nemesi közösség az Ervenciek kérésére halálra, méghozzá kerékbe törésre ítélt három gonosz-

16. kép. Kerékbe törés Diebold Schilling krónikájában (1513)

tevőt (16. kép). Az ítélet végrehajtása ezúttal is a panaszosra maradt, ám a birtokukra kiszállt az egyik szolgabíró, s az ő jelenlétében bonyolították le a kivégzést. A középkor végén már egyre inkább a szolgabírák jogává vált az elítéltek elfogása és kivégzése is. Nógrád megye középkor végi szokása szerint az elfogott gonosztevők törvényszékre vezetésekor az adott járás szolgabírója szükség esetén még arra is felszólíthatta a nemeseket, hogy biztosítsanak számára kíséretet.

VII. ADÓSZEDÉS A VÁRMEGYÉBEN

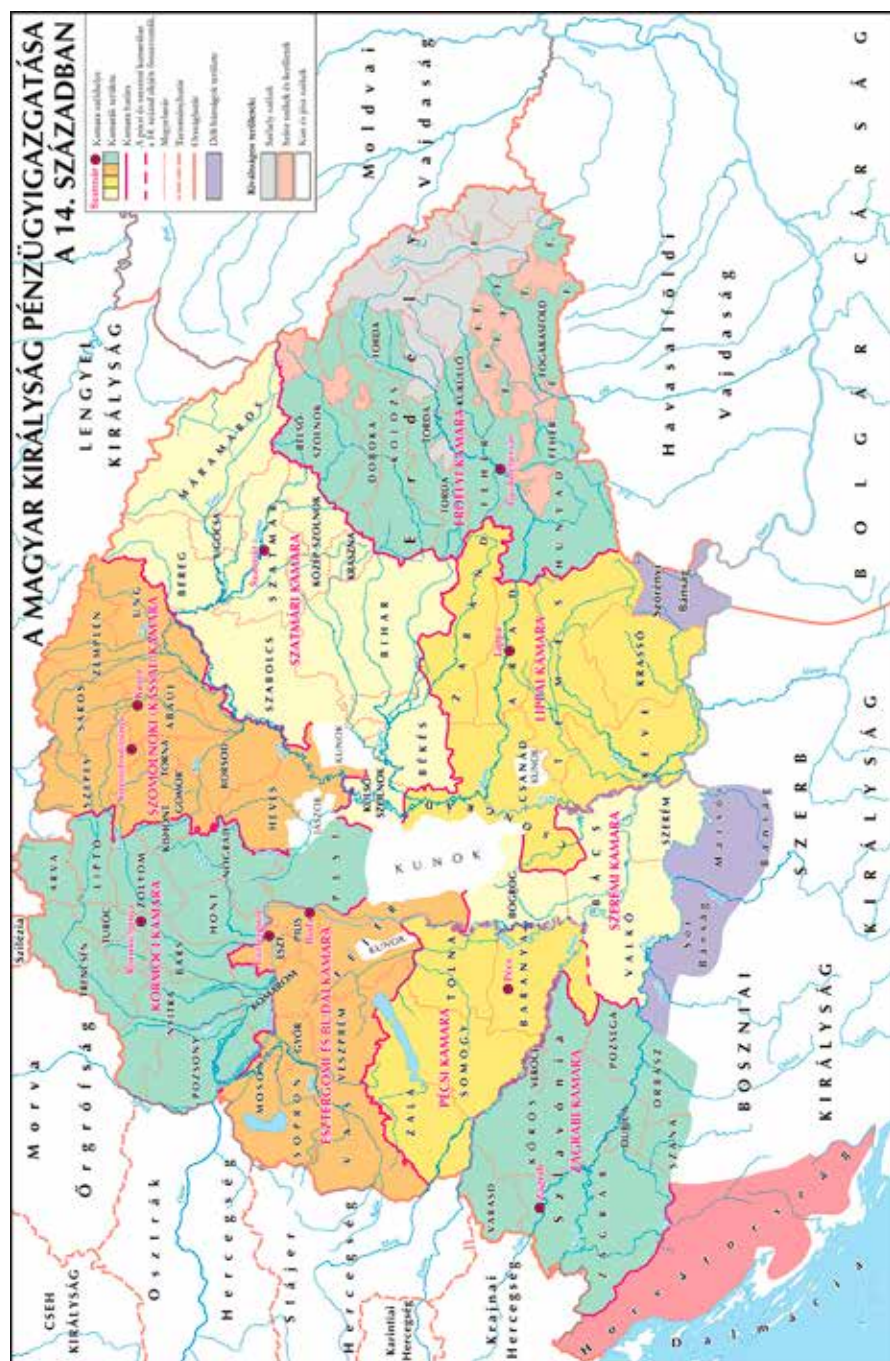
A bíraskodás mellett a megyék egyéb tevékenységeket is elláttak, lényegében a központi hatalom végrehajtóiként. Ezek közül a legfontosabbaknak az adószedésben való segédkezést, a katonáskodással kapcsolatos feladatokat, illetve a királyi törvények és rendeletek kihirdetését, betartatását tekinthetjük. Az adószedés esetében különösen a megyei szolgabírákra hárult jelentős feladat: elkísérték a királyi adószedőket járásaikba, felügyelték, hogy az adószedők ne kövessenek el visszaéléseket, valamint megbírságotlák azokat, akik nem akartak adót fizetni, vagy nem engedték be birtokukra az adószedőt. Szolgabírák nélkül nem lehetett adót kiróni: ha a megye nemessége nem értett egyet az adószedés új feltételeivel, a szolgabírák megtagadhatták részvételüket, jogtalanná téve a folyamatot. Az alispán szintén fontos szerepet töltött be: ő ellenőrizte a királyi adószedő munkáját, és leginkább rá és saját magánfamiliárisaira maradt az adótartozások behajtása is. A királyi adó mellett ráadásul a megye – különösen a 15. század végétől – saját házipénztárral is rendelkezett, a megyei költségek fedezésére különadókat kivette. A megye mindazonáltal nemcsak az adó behajtásában segédkezett, hanem a nádor vagy országbíró által kiszabott bírságok beszedésében is. Ezeket az adott nagybíró bírságszedői kezelték, a kiszabott bírságokat regisztrumba vezették, melynek egyik példánya a megyéhez került. A megyei hatóság ezt egy közgyűlés vagy *sedria* keretében felolvasta, a befizetési határidő kihirdetésével, és segédkezett a behajtásban is.

VII.1. A KIRÁLYI ADÓSZEDŐ SEGÍTÉSE, ELLENŐRZÉSE

VII.1.1. A királyi rendes és rendkívüli adók

A korszakban a királyság rendes évi adója az úgynevezett kamara haszna volt. Ezt az ország jobbágylakossága fizette a királyi kincstár számára, függetlenül attól, hogy a király, egy nemes vagy éppen egy egyházi intézmény birtokán lakott. Az adó bevezetését hagyományosan I. Károly királyhoz kötjük. Károly 1336-ban megszüntette az addig jelentős királyi bevételi forrásnak számító rendszeres pénzrontást és az azzal járó kötelező pénzbeváltást. Az ebből származó királyi jövedelem helyett elrendelte az évente kivetett 3 garas nagyságú adót, melyet a királyság jobbágyaitól hajtottak be. Ennek már az Árpád-korban is megvoltak az előzményei, ugyanis amikor a király nem vert új pénzt, akkor az elmaradt pénzbeváltás helyett a kamara hasznát adó formájában hajtotta be. Ezt az esetenként kivetett adót a megye szedte be, I. Károly intézkedése nyomán azonban a kamara haszna behajtása a kamaraispánok feladata lett.

A kamara haszna adót az eredetileg a pénzverésre is kiterjedő kamarák, illetve az azokat irányító kamaraispánok adminisztrálták, az egyes kamarák illetékességébe meghatározott megyék tartoztak. Ebben az időszakban kilenc kamara fedte le a királyság területét: 1) az esztergom-budai, 2) a pécsi, 3) a szerémi, 4) a körmöcbányai, 5) a szomolnoki, 6) a szatmári, 7) a lippai, 8) a zágrábi és 9) az erdélyi (*4. térkép*). Ezek közül a pécsit és a szerémit már az 1330-as évek környékén összevonták, míg a szomolnoki kamara központja később Kassára került. Ezeknek a kamaráknak a feladata volt, hogy az adott területeken az új pénzt forgalomba hozzák, illetve behajtsák a királyság minden jobbágjától az éves kamara haszna adót. 1375 és 1383 között az utóbbi feladatért már az önálló kamarahaszna-ispánságok feleltek, amelyek körzete lényegében megfelelt a korábbi egységes kamarák kerületeinek. Ezeket a kamarahaszna-ispáni kerületeket a korban késeknek is nevezték. Az elnevezésben az adó kirovásához használt kis szerszám érhető tetten. Arról, hogy mégis mi közülük a késeknek és bicskáknak az adószedéshez, a későbbiekben még lesz szó. A zágrábi kamara Szlavóniára, valamint Varasd, Verőce és talán Pozsega megyékre, míg az erdélyi természetesen Erdély hét vármegyéjére terjedt ki. Az esztergom-budai kamarához lényegében az Észak-Dunántúl

4. térkép

tartozott, míg a pécs-szerémihez a déli vármegyék, a Duna mindkét oldalán. A keleti országrészben északon, a Felső-Tisza vidékét és a Tiszántúl nagyját a szatmári kamara kerülete fedte le, míg a Maros vidéke, illetve a délkeleti megyék a lippai kamarához tartoztak. A felső-magyarországi megyéken a körmöci és a kassai kamara osztozott, előbbi az északnyugatiakat, valamint Pest vármegyét, míg utóbbi az északkeletieket foglalta magában.

A kamara haszna adó a középkor folyamán végig megmaradt, mértéke a 15. században általában egyötöd forint (20 dénár) volt telkenként, azaz kapunként. Általában az év elején hajtották be, előbb a Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén (február 2.) kezdődő pénzügyi, majd a 15. század közepén már a naptári évhez alkalmazkodva. A pénzügyigazgatás és adószedés rendszere változott a korszakban, a legjelentősebb reformokat Mátyás király hajtotta végre 1467-ben. Mátyás még az adó nevét is megváltoztatta, átnevezte „királyi kincstár adójává”, mellyel a régi adó alól szerzett mentességeket igyekezett megnyirbálni. Ez az új, kissé nyakatekert megnevezés azonban nem volt időtálló, hamarosan visszatértek a régi, jól bevált kamara haszna névhez, ahogyan a király új mentességeket is osztogatni kezdett. Tartósabbnak bizonyult azonban Mátyásnak, illetve kincstartóinak az az intézkedése, hogy a kamara hasznát 1468-at követően lényegében összevonták a rendkívüli adóval. A gyakran kivetett rendkívüli adóba belefoglalták a 20 dénáros rendes adót, így tett ki együtt 1 forintot. Mátyás uralma alatt a kamarahaszna-kések is háttérbe szorultak, a királyi adószedés legfőbb kerete a vármegye lett, ahová előbb a kancellária, majd a kincstartó hivatala küldte ki az adószedőket.

Nem Hunyadi Mátyás volt az első király, aki a kamara haszna adón felül már gyakorta kivetett rendkívüli adókat is. Luxemburgi Zsigmond például kifejezetten kreatívnak bizonyult e téren. A török fenyegetés, a huszita háborúk, majd az Albert király halálát követő polgárháború, illetve az ország északi felébe beköltöző cseh–morva rablóbandák mind-mind olyan ügyeknek számítottak, amelyek miatt az uralkodók rendkívüli adókat kérhettek. Ezeknek az adóknak a nagysága, behajtási időpontja, illetve felhasználási célja is változatos volt, kivetésükhöz az országgyűlés vagy a királyi tanács hozzájárulására volt szükség. A rendkívüli adókat nevezhetjük hadiadóknak is, néhány kivételtől eltekintve (például Mátyás király a Szent Korona visz-

szaváltására követelt 80 ezer forint előteremtése) katonai célokat szolgáltak, lényegében lehetőséget teremtve a hadakozni vonakodó nemeseknek, hogy kötelező fegyverbe vonulásuk helyett jobbágyaik adóforintjaival vegyék ki részüket a honvédelemben. Mátyás a nemesi katonai kötelezettség rendszeres, adóval történő megváltása mellett a nádori közgyűléseket is pénzen megválthatóvá tette, amivel újabb adóforrásokat teremtett.

A Jagellók korában fontos változás volt, hogy a rendkívüli adó kezelésére megjelent a nemesség köréből az országgyűléseken (1511, 1518, 1521) egy évre választott országos kincstartók intézménye. Az 1518-as bácsi országgyűlésen két ilyen rendi kincstartónak a választását rendelték el, illetékességi körüket a Duna választotta ketté. 1522-ben már négy országos kincstartó járt el: egy bárót és egy köznemest választottak a Dunától keletre fekvő területekre, egy másik bárót és nemest pedig a Dunántúlra. A két-két kincstartó, úgy tűnik, szintén felosztotta a területeit. A nyugati országrészben a Dél-Dunántúl és a Duna túlsó partján fekvő Solt megye került a báróhoz, Kanizsai Lászlóhoz, az Észak-Dunántúl pedig a nemesek közül választott kincstartóhoz tartozott. A keleti részekben a bárói kincstartó az északi Bars, Árva, Liptó, Szepes, Sáros, Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megye adójáért felelt, míg az összes többi megye rendkívüli adóját a híres jogász, a köznemesi politika vezéralakja, Verbőci István kezelte. Ez ekkor egy meglehetősen sajátos adóadminisztrációs felosztása volt az ország megyéinek, mely nem mutat semmiféle folytonosságot a korábbi kamara-haszná-kerületekkel.

A 16. század elejétől az a gyakorlat is megjelent, miszerint két részletben szedték be a királyi adót, akár több hónapos eltéréssel. II. Ulászló király 1500-ban Bereg megye számára írta meg, hogy az adó első felét nyáron, Keresztelő Szent János ünnepén (június 24.), míg a másik felét télen, január 1-jén kell behajtani. 1513-ban az első részletet Szent György (április 24.), a másodikat Szent Márton (november 11.) napján szedték, de más példák is említhetők. A Mohács utáni gyakorlat alapján az első terminusban történt meg az adó kirovása, a második terminus előtt pedig a megyék „rektifikációt” tartottak, azaz a közben történt változások tükrében kiigazították az adófizetők jegyzékét. A rendes és rendkívüli adók fontos szerepet játszottak az egyes hadjáratok résztvevőinek, vezetőinek elő-, illetve utófinanszírozá-

17. kép. Az adószedőnél (Jan Massys festménye, 1539)

sában is, egyes megyék adójának kiutalása révén. Ilyenkor az utalványos csupán egy konkrét összeget vett át a királyi adószedőtől, vagy rá hárult az adott megye évi adószedésének teljes lebonyolítása is. Utóbbi esetben a megyékbe nem a királyi adószedő járt el, hanem az utalványos báró familiárisi köre. A megye ezeknek a személyeknek éppúgy segítséget nyújtott, ahogyan a királyi adószedőknek.

VII.1.2. A megyei hatóság és helyi adószedők tevékenysége

A megyék szerepe a kamara haszna adó bevezetését követően is jelentős maradt az adószedési folyamatban, olykor már az adófizetők körének megállapítása során is (17. kép). Az adó a köztudatban kapuadóként is ismert, ugyanis jobbágytelkenként, azaz kapuként szedték – minden olyan portának fizetnie kellett, amelynek a kapuján befért egy gabonával vagy szénával megpakolt szekér. Ahol azonban nem volt kapu, ott az adófizetők körét öt személy vizsgálta meg: a tárnokmester embere, az esztergomi érsek embere –

akinek tized járt az adóbevételből –, egy hiteleshely embere, egy szolgabíró, valamint az ispán embere. A megye szükség esetén összeülhetett az adó ügyében. Az ispán – illetve inkább az alispán –, valamint a szolgabírák a kamara haszna kiadásában és behajtásában is segédkeztek, továbbá ellenőrizték az adószedők munkáját. A megye szolgabírái elkísérték a kamarahaszna-ispán embereit – később a királyi központból küldött adószedőket – a falvakba, és szükség esetén bírságot róttak ki azokra, akik nem akartak fizetni. E bírság összege általában 3 márka volt, aminek egyharmada a megyét illette. Az adótartozások és bírságok behajtása szintén a megyékre maradt, különösen az ispánra és alispánra. A járások kialakulását is az adószedés tette szükségessé és indokoltá, s a középkori és 16. század eleji járások még – kevés kivételtől eltekintve – egy-egy szolgabíró nevét viselték, azét, aki elkísérte az adószedőt az adott járásba.

A hatóság tagjai elsősorban az adókerülők lefűléseért és megbüntetésért feleltek, igaz, eközben – összejátszva az adószedővel – visszaélést is elkövethettek. 1395-ben például az Abaúj megyei Csirke Péter azért emelt panaszt, mert egy évvel korábban az adószedésért felelős kamarahaszna-ispáni ember és a szolgabíró nem hajtották be egyik faluja adóját, hanem helyette tartozást vetettek ki a birtokra. Csirke még parancsot is kieszközölt Mária királynőtől, hogy falujában a szokásos módon végezzék el az adóbehajtást, ennek ellenére a megyei hatóság a tartozás és bírság erőszakos bevasalásának útjára lépett. Az alispán, egy szolgabíró, valamint a kamarahaszna-ispán emberei megjelentek Csirke egy másik falujánál, s lefoglalták jószágait. A szolgabírák persze nem mindig társultak cinkosul az adószedő mellé, olykor éppen ők fogták vissza az adószedőket, hogy olyanoktól is adót követeljenek, akiktől szerintük nem lenne szabad. Ez a megyei közösségtudat erősödésével még inkább kitapintható. 1534-ben például Somogy megye, míg 1536-ban Győr megye adószedője panaszkodott amiatt, hogy nem térhet el a megye saját – akár a királyi parancssal ellentétes – előírásaitól, mert akkor fogják magukat, és otthagyják őket a szolgabírák.

A megyei közösség ellenőrző szerepe egyre erősödött a késő középkorban. Azt is hozzá kell tennünk, hogy olykor a királyi udvar is törekedett arra, hogy helyismerettel és lokális tekintéllyel bíró személyeket kérjen fel a központból küldött adószedő mellé. 1467-ben például Mátyás király levelet írt az Ung

megyei nemesi társadalom egyik legbefolyásosabb tagjának, az adószedésben korábban is jeleskedő Csicseri Zsigmondnak, hogy segítse a kincstár által a megyébe küldött királyi adószedő munkáját. Az sem okozott gondot, hogy Csicserit korábban azzal vádolták meg, hogy a zavaros időkben Pan Bradač (Szakállas úr) néven az egyik cseh zsoldoskapitány szolgálatában sanyargatta a környéket. A pénz bevasalásához biztosan értett.

Máskor egyes rendkívüli adók esetében a király az adószedők kiválasztását teljesen átengedte a megyéknek. Zsigmond király 1434-ben a csehországi husziták elleni harcok finanszírozása végett elrendelte, hogy minden világi személy fizesse be adóként éves jövedelmének ötvenedrészét, illetve vagyonának (készpénz, kincsek, kölcsönök) ezredrészét. Ez a vagyondézsm a különben adómentességet élvező nemességre is kiterjedt, akik természetesen vonakodtak megfizetni. Zsigmond amellett, hogy ígéretet tett, hogy ez csupán egyszeri alkalomra szolt, az adó adminisztrálását is átengedte az egyes megyék nemessége által választott helyi adószedőknek.

A megyék egy része azonban lassan vette rá magát, hogy adószedőt válasszon, és megkezdje ennek a rendkívüli adónak a behajtását. A királynak 1435 decemberében például Vas megye hatóságát kellett felszólítania az adószedők munkájának segítésére. Zemplén megyében még rosszabb volt a helyzet, ott ugyanis még 1436 januárjára sem választották meg adószedőiket. Zsigmond király ezért a megye teljes nemességét, illetve egyéb birtokosait felszólította, hogy megfelelő, alkalmas és megbízható nemest válasszanak ki a feladatra. Végül Zemplénben rögtön három illet is megválasztottak, míg más megyékből (Abaúj, Szepes, Kőrös, Vas) kettő választott adószedőt ismerünk. Ezek a személyek többnyire a megyei közélet vagyonosabb és befolyásosabb tagjai közül kerültek ki, míg Pest megye adószedőjét, Lórándfi Lászlót szoros szálak kötötték Buda város elitjéhez is. A nemesi előkelők szerepvállalása annak is köszönhető, hogy nemcsak az adó behajtása hárult ezekre a személyekre, hanem a pénz felhasználása is: nekik kellett felfogniuk a szükséges katonákat belőle.

Kevéssé ismert, de Zsigmond unokája, V. László király – illetve tanácsadói – is megpróbálkoztak a nemesi jövedelmek megadóztatásával. 1454–1455-ben – tehát a nándorfehérvári diadalt megelőző években – tervben volt ugyanis egy nagyobb nemzetközi összefogás, egy keresztes hadjárat a török

ellen. Ennek az 1455 nyarára tervezett – ám végül meg nem valósult – katonai akciónak a finanszírozására az 1455 elején tartott országgyűlés egyrészt szokásos, félforintos rendkívüli adót szavazott meg, másrészt előírta, hogy az elmúlt esztendő királyi jövedelmeinek a tizedét, sőt a főpapok, bárók, nemesek és klerikusok előző évi jövedelmeinek tizedét is be kell szolgáltatni erre a célra. E jelentős hozzájárulás behajtása kapcsán is komolyan számítottak a vármegyékre, az egyes megyékbe rendelt két adószedő egyikét a nádor és az esztergomi érsek küldte, a másikat viszont a helyi nemességnek kellett megválasztania.

A megyék kezébe tehát rendkívüli körülmények között átcsúszhatott a királyi adó középszintű adminisztrációja is. Erre Mátyás és II. Ulászló idejéből is akad példa, a megyei nemesi közösség által megválasztott személyek kezelték a királyi adót, amivel később a királyi tanács vagy a kincstartó előtt elszámoltak. 1522-ben a megyei választott adószedők az általuk behajtott pénzekből a rendkívüli adórészt a fentebb említett országos kincstartóknak, illetve embereiknek adták át. Megjegyzendő, hogy a királyi és a megyei adószedő között olykor el is mosódott a határ, ugyanis a feladataik révén a megye által választott személy is királyi adószedőnek minősült. 1491-ben például II. Ulászló király Nyitra megye „királyi adószedőivé” két helyi nemeset, mi több két korábbi megyei alispánt jelölt ki, míg Liptó megyének megírta, hogy válasszanak maguk közül két tehetősebb nemeset, akik a király embereiként végzik feladatukat.

A megyei adószedő-választás a helyi, lokális politika szempontjából is jelentős dolog lehetett. 1474-ben például a török fenyegetés miatt megajánlott rendkívüli adó kirovására és behajtására minden megyében két tehetősebb nemeset kellett megválasztani, akik költségeit ráadásul a kincstartó állta. Szatmár megyében be is indultak a „lobbitevékenység” informális csatornái. Fennmaradt ugyanis Bátori András ispán magánlevele, melyet a megye egyik tehetősebb nemesének küldött. Bátori e levélben lényegében igyekezett arra rávenni társát – vagy, mondhatni, utasítani őt –, hogy jelöltjeit, Kállói Pétert és Magyi Barnabást válasszák meg adószedőknek, mert, amint írja: „az említetteknek azt hagyjuk csinálni, ami nekünk tetszik”. Ám ez arra is vonatkozhatott, hogy mint ispán olyan megbízható embereket javasolt, akik a megye érdekében végzik a munkájukat.

A megyék azonban akkor is választhattak egy saját „adószedőtársat”, amikor a hivatalos adószedőt a kincstartó küldte ki. A 15. századra már elterjedt az a gyakorlat, hogy a megyei tisztikar tagjai, az alispán és a szolgabírók mellett, egy további személyt is választottak – egy eseti esküdt nemest – a királyi adószedők ellenőrzésére. 1478-tól kezdve a törvényekben is egyre többször felbukkan a királyi adószedő munkájának segítésére és ellenőrzésére megválasztott megyebéli esküdt nemes. A közösség által választott nemes még inkább azt a célt szolgálta, hogy a királyi adószedőt szemmel tartsák. Az ő feladatuk volt az adószedői visszaélések lefűlése, esetleg a korábbi adótartozások felkutatása is. Az általában inkább vagyonosabb, a nemesi elithez tartozó esküdtet minden bizonnyal kevésbé lehetett néhány forinttal elnézésre bírni, mint a kisbirtokos szolgabíró. 1546-ban Somogy megyében *perlustrator*nak, azaz „átvizsgálónak” nevezték az efféle feladatra megválasztott Derecskei Pált. A középkori forrásokban azonban ezek a személyek többnyire csupán esküdt nemesként szerepelnek.

VII.2. A MEGYEI HÁZIPÉNZTÁR

A megyék nem csupán a királyi adó behajtásában segédkeztek, hanem nemesi közösségük olykor saját hatáskörből is adót vetett ki egy-egy helyi szükséglet fedezésére. Ilyen volt például az, amikor követeket küldtek a királyhoz. A követek utazását ugyanis valamiből fizetni kellett. Mátyás király már 1458-ban arra szólította fel Veszprém megye vásárhelyi székének nemesiségét, hogy fizessék ki a követeik költségeire régi szokás szerint kivetett segélyt, azaz adót. A megyék tehát az ilyen kiadások fedezetét saját adóból teremtették elő. Erdélyben ezt az adótípust „udvarnokpénznek” nevezték, s szedése már 1435-től kimutatható.

VII.2.1. A megyei pénztár kezelése

Mátyás király 1486. évi nagydekrétuma a követküldésre kivetett különadó kérdésében is rendelkezett. Eszerint az országgyűlésre küldött követek költségeihez hozzá kellett járulnia mindenkinek, aki nem kapott személyes meghívót a diétára, míg a megye saját ügyben küldött követeinek fizetésében

minden helyi birtokosnak részt kellett vennie. Leginkább az alispán adminisztrálhatta és őrizhette ezeket az eseti különadókból a vármegyei követek fizetésére összeszedett pénzeket. Az Erdély megyéiben szedett udvarnokpénzt az (al)ispánok és szolgabírák hajthatták be, s többnyire így történhetett a szűkebben vett Magyarország megyéiben is. 1487-ben Pozsony megyében például várkonyi Amadé Lénárt alispán irányíthatta a követek fizetésére szolgáló adóval kapcsolatos teendőket, míg a pénz beszedésére az egyik alszolgabíró és az egyik esküdtet küldte ki familiárisok társaságában.

Ha a szükség úgy hozta, a megyei nemesség vagy több szomszédos megye nemessége a saját régiójuk védelmére is megajánlhattak különadót, miként arra a 15. század közepén többször is sor került. Az efféle esetek közül különösen érdekes adalékkal szolgál a Felső Részek főpapjainak, főurainak és nemeseinek 1454. évi, a Zemplén megyei Terebesen tartott gyűlése. Ezen ugyanis nemcsak arról rendelkeztek, hogy a megyék nemesei adót vetnek ki saját jobbágyaikra a Felső Részek főkapitányának zsoldosai fizetésére, hanem arról is, hogy a kapitány kifizetését követően a „maradványpénzekkel” a megyei nemesi közösség maga rendelkezhetett, különféle szükségleteikre. Talán nem tévedünk nagyot, ha általában inkább üres kasszával számolunk, pontosabban egy olyan rendszerrel, amelyben csak akkor vetették ki az adót, amikor ki kellett fizetni a követet (vagy másokat), azt is leginkább utólag tették.

A megyei házipénztár fejlődésében az egyik legfontosabb pillanatot II. Ulászló 1498 és 1500 közötti adózási-katonai reformjai jelentették (18. kép), melyek révén a vármegye megkapta a nemesek és kisebb egyházi intézmények birtokairól befolyó királyi adó felét, hogy abból katonákat tartson fenn. Az 1498–1500 közötti reformok rendszeres bevételi forrást biztosítottak a vármegyéknek, akkor is, ha a pénzt hivatalosan a megyei katonák zsoldjára kellett fordítani. Ez a bevétel az általában 1 forintos hadiadó felét jelentette, de ezt nem feltétlenül szó szerint értették, az összeg nem mindig tett ki 50 dénárt évente. Nógrád megyében az 1505 és 1508 közötti négy évből, az elsőben és az utolsóban kapott valóban 50 dénárt a vármegye, míg 1506-ban és 1507-ben ez csupán 40 dénár volt, a többi a királyi kincstárba folyt. 1500-ban Nyitra megye viszont több pénzből gazdálkodhatott, akkor 60 dénár illette meg a megyét. Még jelentősebb részt kaphattak a megyék 1518 elején,

18. kép. II. Ulászló magyar és cseh király
ábrázolása a prágai
Szent Vitus-székesegyházban (1509)

amikor – legalábbis Sáros és Liptó megyei adatok alapján – 80 dénár is a megyei pénztárba folyt be, a király része pedig csupán 20 dénár (tehát lényegében a kamara haszna) volt. Sőt Liptó pénztárnoka még az egytelkes nemesektől behajtott 50 dénáros adóval is a megye előtt számolt el.

A megyei házipénztár működéséhez nem csupán az adó behajtására, hanem annak adminisztrálására és az abból történő kifizetések nyilvántartására is szükség volt. Miként arról a későbbiekben még lesz szó, a házipénztár létrejötte új tisztség születéséhez vezetett, a megyei pénztárnokéhoz. Ezek a személyek általában a megyei elitből származtak. Ők kezelték a megye költségeire behajtott adókat, folyósítottak kifizetéseket, és regisztrálták a bevételeket, kiadásokat. A megyei pénztár kezelése mindazonáltal megyénként is változó gyakorlatot eredményezhetett. A 16. század elején ugyan megjelentek a

megyei pénztárnokok, ám ez korántsem jelentette az alispán és a szolgabírák szerepének visszaszorulását. Sőt, Nógrád megyében az alispán, Szántói Osvát maga lett a pénztárnok. Szántói hadipénzszámadása ráadásul azt is megmutatja, hogy a tényleges adószedési munkát nem is ő végezte, hanem egy-egy szolgabíró.

Nógrádban az egyik szolgabíró bízta meg azzal, hogy a megye egész területén, annak összes járásában beszedje a hadipénzt. Ezzel szemben például Borsod megyében, úgy tűnik, mindegyik szolgabíró részt vett ebben a munkában, ki-ki a saját járását végigjárva. Ezek az adószedő szolgabírák

(vagy más, ezzel megbízott kisbirtokos nemes) a pénz behajtását követően számadást tettek munkájukról a megyei nemesek közössége előtt. 1512-ben Máramaros megyéből maradt fenn adat arra, hogy Perényi Gábor ispán a megyei közösség által a hadipénz kicsikarására elrendelt alispánt küldte ki fegyveresen egy szolgabíró kíséretében az egyik, vélhetőleg a fizetéstől vonakodó birtok megszállására és felprédálására. Az eset már az erőszakos hátralékbehajtásról tanúskodik, de elképzelhető, hogy a két megyei tisztségviselő az adó tényleges adminisztrációjában is szerepet játszott. 1529-ben Zólyom megyében az alispán és a megyei jegyző számolt el az előző évi megyei adóval. Úgy tűnik, hogy a 16. század első harmadában – vagy akár első felében – egy megyénként és esetenként is változó gyakorlattal állunk szemben. A megyei adószedői feladatokat az alispán vagy más, kifejezetten erre a célra választott nemes, egy akár több évig hivatalban lévő megyei pénztáros is elláthatta.

VII.2.2. Bevételek és kiadások

Miként a királyi adó esetében, úgy a hadipénz – a „megyei adó” – behajtásakor is valószínűleg készültek regisztrumok, számadások. Ezek azonban többnyire nem maradtak fenn korunkra, holott például Pozsony megye esetében tudjuk, hogy 1521-ben a megyei adó regisztrumát a négy szolgabíró esküje alatt állították ki. Éppen ezért unikális forrás Szántói Osvát Nógrád megyei alispán és pénztárnok említett, 1505–1508 közötti hadipénzszámadása. Ebből tudjuk, hogy a hadipénz nem volt elégséges a kiadások fedezésére. A nógrádi pénztárba a négy év alatt kicsivel több mint 3118 forint folyt be, ám a behajtatlan hátralék is jelentősnek számított: 706 forint 20 dénárt tett ki. Ezzel szemben a négy év alatt Nógrád vármegye kiadása jóval magasabb, 4758 forint volt. Ezt akkor se tudták volna az adóbevételből kiegyenlíteni, ha minden hátralékot behajtottak volna. A hátralékok csak lassacskán csorogtak be. Nógrád megyének azonban már az első két és fél évben 2900 forintot ki kellett fizetnie a seregbe, holott az adóból jelentősebb pénz csupán az utolsó évre folyt be. A kiadások fedezésére ezért a megye nemességének kölcsönt kellett felvennie. A hitelező maga is a megyei nemesi közösség tagja, sőt annak vezéralakja volt: Szobi Mihály, Verbőci István mentora. Szobi jelentős kölcsönt adott át, a megye még a négy év után is 1641 forinttal tartozott neki.

Nem Nógrád megye volt az egyetlen, amely arra kényszerült, hogy hitelekkel fedezze kiadásait. Már Mátyás király uralma idején is ehhez a megoldáshoz folyamodott például Baranya megye, amikor sürgősen követet kellett küldenie a királynak. Ekkor a megye egy másik nemese adott kölcsönt a követ költségeire. A Jagelló-kori adatok esetében általában a megye egyik tehetősebb nemesehez fordult a helyi nemesi közösség hitelért. 1506-ban például a zalaiak Csányi Balázstól kértek egy jelentős összeget, 1100 forintot a megyei csapatok fizetésére. Csányi Zala megye elitjéhez tartozott, korábban Zala megye országgyűlési követeként, később alispánjaként tevékenykedett. A zalaiak azonban jelentős adósságot halmoztak fel nála, amiért egyes nemesek zálogként kötötték le javaikat. A zalaiak ezt a pénzt sehogyan sem tudták kifizetni, így a birtokok zálogban maradtak, majd a megye egy másik befolyásos személyéhez, a megyei pénztárnokká is megválasztott árkosházi Sárkány Ferenchez vándoroltak.

A zalaiakhoz hasonlóan a megye egy korábbi alispánjától és követétől kértek kölcsön Nyitra megye nemesei is, igaz, ők végül idővel ki tudták fizetni a hitelt. A kölcsön fedezetét szolgáló zálogbirtokokat a megyei nemesség különböző tagjai rakhatták össze, Pozsony megyében például tizennégy nemes vette fel a kölcsönt a vármegye katonáinak zsoldjára. Hitelezhetett maga a (korábbi) megyei kapitány is, míg Sopron megyében a szolgabírók folyósítottak kölcsönt. Ezek a kölcsönök a megyei nemesi közösség eladósodásához vezethettek, a megyei hadiadó valószínűleg a későbbiekben is kevésnek bizonyult. Az egyetlen megoldást a további különadók kivetése jelenthette. Egy 1522. évi Abaúj megyei oklevélből megtudjuk, hogy a megyei közösség jelentős adósságot halmozott fel, melynek rendezésére is többször szedtek segínyt a helyi nemesektől és jobbágyaiktól. 1536-ban Zólyom megyében 50 dénárt szedtek a közösség javára, míg két évvel korábban Trencsén megye nemessége is adót vetett ki saját magára, bizonyos számú lovas zsoldjának kifizetésére.

Ahogy a fenti kölcsönügyekből is látszik, a megyék pénzét leginkább a megyei zsoldosok fizetése emésztette fel. A nógrádi kiadásokban ugyancsak fontos tételt jelentett a megyei követek fizetése, máskor – mint láttuk – erre különadót vetettek ki a megyék. 1538-ban például Vas vármegyében a 3 forintos királyi adón felül a két alispán telkenként 2 (a birtoktalan nemesektől

pedig 5) dénárt is beszedett a megyei követek fizetésére. A követek mellett ki kellett fizetni az adószedésben részt vevő megyei tisztségviselőket is, akik nem ingyen dolgoztak. Nógrád megyében például a szántói alispán végezte ezt a feladatot, aki pénztárnokként is külön fizetést kapott. Az adót mindazonáltal egyéb helyi célokra is felhasználhatták, a nógrádi nemesség például 16 forintot a szécsényi ferencesek kolostorára fordított. A megyei pénztárhoz tartozhatott a megyei hatóság tiszteletdíjának, a jegyzők fizetésének rendezése is. Erre a megyék ugyancsak különadót vethettek ki, amire leginkább már a Mohácsot követő évekből van példa – ám Sáros megyében már 1526 előtt is bizonyosan létezett ez a gyakorlat. Ezeket a díjakat még 17. században is efféle különadókból teremtették elő, melyek a megyei házipénztárba kerültek.

VII.3. AZ ADÓSZEDÉS FOLYAMATA

A megyei hatóság királyi adószedésben végzett feladatai azzal kezdődtek, hogy a királyi adószedők az uralkodó parancslevelével megjelentek a megyében, s felkeresték a megye ispánját és/vagy alispánját, kérve, hogy mihamarabb hívják össze a megye nemességét a törvényszékre. A királyi parancs egyrészt igazolta az adószedőket, másrészt felszólította a megyét az adózásra. Ha az adott évben a megyei nemesek maguk választották az adószedőket, akkor csupán küldönc érkezett a királyi paranccsal az alispánhoz, s a megyék megkapták az adószedéssel kapcsolatos instrukciókat (határidő, adókötelesek és felmentettek köre) is. Megjegyzendő, hogy ha éppen nem volt hivatalban lévő alispán a megyében, akkor az adószedő hiába érkezett időben, várakoznia kellett. 1536-ban például Veszprém megyében azért késlekedtek, mert előbb meg kellett választani az új alispánt.

A törvényszéken – vagy esetleg megyegyűlésen – az adószedő bemutatta a királyi parancsot a megyei hatóságnak és a megye nemességének, megtárgyalták a határidőket és az adószedés szabályait, s itt választhatták meg a királyi adószedőt ellenőrző megyei esküdt nemest is. A 16. század elején a megyei nemesség már nemcsak jóváhagyta, végrehajtotta a királyi adószedéssel kapcsolatos parancsát, hanem – legalábbis a zavaros időszakban

– meg is vitatta az adószedési szabályokat. 1534-ben Somogy megyében például a nemesek a Jagelló királyok alatti szabályokra hivatkozva nem engedték az adószedőnek, hogy az új rendelkezések alapján megadóztassa például azokat, akiknek leégett a házuk (ám vagyonuk elégséges maradt az adózáshoz). A megye számára szükséges különadók kivetéséről ugyancsak a törvényszéken, majd később megyegyűlésen dönthettek, megválasztva az adószedőket is.

VII.3.1. Az adó kirovása, helyreigazítása, behajtása

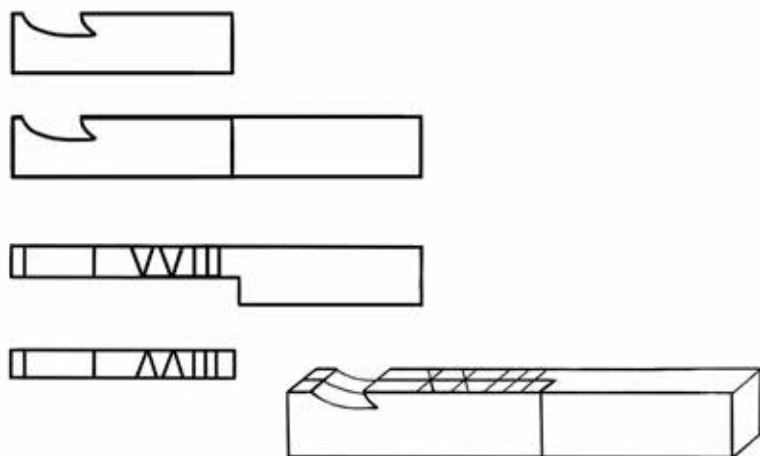
Az adószedő (vagy egyik embere) lovas kíséréte és a megyei hatóság képviselői társaságában végezte a megye adóköteles jobbágyportáinak összeszámolását és az adó kirovását. Az adókirovás járasonként történt, ha lehetett, a *sedria* székhelyéből kiindulva járták végig az adott járás falvait. Egy „hagyományos” négyjárásos megyében egy-egy adószedőnek két-két járás jutott, ahol mindig vele tartott az adott járás szolgabírója, illetve később esküdt nemesek, s alkalmasint egyéb megyei segítők is. Nógrád megye 1457. évi adószedéséről tudjuk, hogy nem az „adószedő” volt az, aki végiglovagolta a vármegyét, hanem egy-egy familiárisa végezte el ezt a feladatot, két-két járást bejárva és jegyzéket készítve. Az adókirovás veszélyes vállalkozás is lehetett. 1464-ben például Erdélyben Bogáti András fegyveresen zavarta el a Fehér megyei birtokára érkező adószedőket, de két évvel később hasonlóképpen jártak azok a Zala megyébe küldött személyek is, akik Bánfifalván akartak adót szedni. A legrosszabbul mégis Heves megye 1501. évi megyei adószedői jártak, akikre a pásztói polgárok támadtak rá. A kialakult csetepatét a szolgabíró nem is élte túl.

Az adószedőt az egyes falvakban a bíró fogadta, akivel együtt megszármolták, hogy az az évi szabályok alapján hány jobbágyporta tartozik adót fizetni. Ezt követően az adószedő elővette a kését, s az adófizető porták számát – római számokkal – belevéste, pontosabban beleróta egy puha kis fadarabba, melyet rováspálcának nevezünk. A fadarabra tömör feljegyzést is készített, tollal és tintával ráírta a település és birtokosa nevét, valamint a telekszámot, majd a kis pálcát kettéhasította úgy, hogy a belevésett számot félbevágja. Erről a műveletről, a „rovásról” nevezték az adót rovásadónak. A rováspálca egyik felét magával vitte az adószedő. Ezt rovásfejnek hívták,

s tényleges „feje” is lehetett, ugyanis – középkori európai, illetve modern magyar analógiák alapján – nem pontosan félbevágták a fadarabot, hanem kihalásítottak belőle egy kisebb részt. Ez a kisebb darab, a „rováspár” a falusi bíróhoz került, aki ez alapján gyűjtötte össze a falu adóköteles lakosaitól a szükséges összeget. S hogy miért is kellett a fadarabot kettévágni? Azért, mert amikor a bíró a beszédett pénzzel felkereste az adószedőt, akkor magával vitte a rováspárt is, és szükség esetén úgy ellenőrizték le, hogy megfelelő összeget fizettek-e be, hogy a rovásfejet összeillesztették a rováspárral. Ha a kettő összeillett, nem történt turpisság (*1. ábra*). Magyarországról sajnos kevés ilyen rovásfa maradt fenn korunkra, 1507-ből a Varasd megyei Béla birtokról rajzos formában, míg 1596-ból a Pozsony megyei Vajasvata birtokról már eredetiben is megmaradt egy-egy ilyen eszköz.

Megjegyzendő, hogy az adószedők nem mindig járták újra és újra a falvakat, hanem olykor egy korábbi összeírást vettek alapul, majd azt írták át, javították ki az azóta történt változások fényében. Ezt az eljárást „rektifikációnak”, azaz helyreigazításnak nevezték. 1463-ban például, a telekkatonasághoz, illetve az annak megváltását szolgáló adóhoz a korábbi adóösszeírás számait vették alapul, csak ott kellett újra végigjárni a megyét, ahol a törökök a lakosság egy részét elhurcolták azóta. Mohács után még több adat utal korábbi jegyzékek helyreigazítására, ilyenkor be kellett jelenteni a megyénél, ha az előző összeírás óta valamely jobbágy meghalt, vagy elveszítette otthonát, amit egy szolgabírónak és esküdtnak ki is kellett vizsgálnia. Kivételt képeztek a török által megszállt területek, ezekben elég volt a falu bírójának és két lakosának bevallása.

Ha történt portaszámlálás, akkor a járás falvainak végiglátogatását követően az adószedő, a szolgabíró, illetve kíséretük visszatért a megyei törvényszék helyszínére. Az adószedő magával vitte a rovásfejeket, valamint egy írásos feljegyzést, az úgynevezett regisztrumot is, amiben a kirótt adót vezette. Ezt lehet, hogy a rovásfejekre a helyszínen felrajzolt rövid szövegek alapján vetette papírra, de menet közben is írhatta. Mindenesetre a rovásfejeket és a regisztrumot be kellett mutatnia a megyei hatóságnak. 1532-ben például Sopron megye alispánja várakozott, hogy az adószedő felkeresse a rovásfejekkel és a regisztrummal. A Mohács utáni években rögtön két példányt is benyújtottak a regisztrumból a hatóságnak, ezekből az egyik az alispán-

1. ábra. Rovásfej és rováspár rekonstrukciója, Thallóczy Lajos rajza, valamint analógiák alapján

15. század közepi angol rovásfejek

19. kép. Nógrád megye 1457. évi adójegyzékének munkapéldánya

hoz került az adószedő ellenőrzése céljából. Már a 15. század első felében is többféle regisztrumot vezettek; 1427-ben például külön tisztázat készült a kirótt, illetve a behajtott adóról. 1457-ben Nógrád megyéből is több különféle dokumentum maradt fenn, tisztázat, valamint olyan „munkapéldány” is, amin az adószedő dolgozott: arra vezette fel áthúzással vagy egyéb jellel jelezve az adó megfizetését (19. kép).

Az alispán és a szolgabírók megvizsgálták a regisztrumokat, amelyeket ellenőrzés után a pecsétjeikkel hitelesítettek. A megye ekkor is tarthatott gyűlést – a 16. század elején már megyegyűlést –, ahol tüzetesen átvizsgálták a jegyzéket, s szükség esetén módosítottak rajta, tehát ilyenkor is helyreigazították az adószedői regisztrumot. Így tettek például 1536-ban Veszprém megyében, ahol a nemesek emlékeztek arra, hogy az 1520-ban elhunyt Beriszló Péter püspök korában a klerikusok és a kézművesek is adómentesek voltak. Ezért a megye ennek alapján helyreigazította a regisztrumot.

Az adót már a falusi bírók hajtották be településük adóköteles jobbágnépségétől. Erre általában két hét állt rendelkezésre, ezalatt le kellett fizetni a kirótt összeget az adószedőnek vagy az embereinek. Az adószedő általában a *sedria* székhelyén várakozott eddig, míg emberei a megye más forgalmas településein üthettek szállást. 1452-ben például Nyitra megye adószedője Nyitrán, egy-egy embere pedig Szokolca és Galgóc mezővárosokban várt a pénzre. Az adóval és a rovásfejekkel vagy a bíró, vagy az uradalmi tisztartó indult általában útnak, ám ekkoriban sem volt veszélytelen vállalkozás komoly összeggel útra kelni. Boros Domokos, Szeremle mezőváros bírója például 1464-ben csúnyán megjárta, amikor a pénzzel elindult Bodrog

megye adószedői felé: az urával rivális birtokos elfogta, kirabolta és vasra verte. A Somogy megyei Kakonya jobbágysai már egy másik – ám más módon veszélyes – megoldást választottak: a zákányi várnagy vállalta, hogy az összegyűjtött pénzt elviszi Somogyvárra az adószedőhöz.

Ha szerencsésen megérkezett a pénz az adószedőhöz, már nem maradt más hátra, mint a fizetés. Az adószedőnek azonban ilyenkor résen kellett lennie, nehogy ügyeskedjenek az adófizetők. Erre volt jó a rováspálca. 1475-ben például Zemplén megyében sikerült a regisztrum és a rovásfej segítségével lefűlelni egy csalással próbálkozó földbirtokost, aki hamis rováspalcát küldetett be, természetesen kevesebb pénzzel. Megjegyzendő, hogy ez esetben az adószedő csupán jelezte a megyei hatóságnak a gyanúját a *sedria* ülésén. Ezt követően a megye szolgabírái voltak azok, akik tüzetesen megvizsgálták a gyanús rovásfát, összevetették a rovásfejekkel és a regisztrummal. Az ellenőrzés tehát ebből a szempontból is a megyére hárult. Na persze a pálca mellett a pénzt is érdemes volt olykor megvizsgálni, nehogy az is hamis legyen!

Az esetek többségében azonban rendben zajlott a kifizetés, melyről az adószedő nyugtát adott a falusi bírának. Ez többnyire egy rövid kis papíros volt, lényegében a fizetés tényét rögzítette. Nemcsak a királyi adószedők adtak efféle nyugtákat, hanem azok a személyek is, akiket a megyei nemeség választott meg saját adószedőivé. Abaúj megyéből például 1436-ból és 1522-ből is ismerünk ilyen, megyebéli választott adószedők által kiállított kis papírost. A 16. század elején ezeket a nyugtákat már „cédulának” nevezték, 1536-ban például Pozsony megye ispánja kapott olyan parancsot, hogy küldje ki az embereit adót szedni, s adjanak cédulákat nyugtaként. Úgy tűnik olyan párhuzamos gyakorlat is létezett, miszerint nem cédulát osztottak, hanem a rovásfejet adták vissza nyugtaként az adófizetőnek. Az említett kakonyai jobbágysai rovásfejet kaphattak adófizetésük igazolásaként 1480-ban.

VII.3.2. A hátralékok behajtása

Az adó kirovásakor és behajtásakor tehát a megye segédkezett az adószedő munkájában, de ellenőrizte, sőt – leginkább a középkor végén – akár felül is bírálta azt. Még jelentősebb volt a megyei hatóság szerepe a hátralékbehajtás esetében. Az adófizetésre kiszabott határidő lejártakor az adószedőnek ismét fel kellett keresnie a megyei hatóságot, hogy a regisztrum immár befizetéseket is tartalmazó tisztázatát, valamint a behajtott pénzeket bemutassa. Az alispán és a szolgabírák ezt a regisztrumot is leellenőrizhették, és pecsétjeikkel hitelesítették. Az adószedők beszámolójának meghallgatása és a regisztrumok ellenőrzése történhetett a törvényszéken is, de arra is vannak adatok, hogy külön gyűlést hívtak össze ebből az alkalomból. A megyei közösség megadott egy (rövid) határidőt a tartozások rendezésére, illetve felhatalmazta az alispánt, hogy megbírságorja az adókerülőket, és behajtsa a hátralékokat.

Ehhez az adószedőnek szintén át kellett adnia a megyei hatóság kezébe az adótartozókról vezetett lajstromot vagy annak másolatát. 1524-ben például a vasi alispán éppen amiatt tiltakozott, hogy az adószedők nem akarták átadni neki ezt a listát. 1517-ben Szlavóniában biztosan két példányban készült el a lajstrom, melyek egyikét a királyi udvarba, minden bizonnyal a kincstartóhoz küldték, a másikat pedig átadták a szlavón bánnak, akit a hátralék bevasalásával bíztak meg. A vármegyékben az adószedői lajstrom alapján az adót nem fizető birtokokat és uraikat egy megyei oklevélbe foglalták. Vas megyéből már 1427-ből fennmaradt egy ilyen lista, melyet az alispán és a szolgabírák bocsátottak ki. A jegyzék azokat tartalmazza, akik nem fizették be a kamara hasznát, megnevezve a birtokot, a birtokost, valamint az adóköteles jobbágytelkek számát is. Megjegyzendő azonban, hogy ebbe az oklevélbe nem csupán az adókerülőket írták bele, hanem azokat is, akik jogosan nem fizették meg ezt az adót, például azért, mert az uralkodó felmentette őket ezalól, vagy éppen kiutalta nekik fizetség gyanánt. 1474-ben Zala megyében már nem a hatóság, hanem a megyei közösség állított ki hasonló oklevelet a tartozókról, egyben felhatalmazva az adószedőket, hogy az ispán, az alispán és a szolgabírák segítségével, 3 márka bírság mellett behajthassák a tartozást.

A Mohács utáni időszakban már kifejezetten tiltották, hogy az adószedő részt vegyen a hátralék behajtásában, ez kizárólag a megyei hatóság feladata

volt. A középkori adatok azonban a megye és az adószedő közös eljárásáról tanúskodnak. Az abaúji Csirke Péter említett 1395. évi panasza szerint a megyei hatóság mellett a kamarahaszna-ispán familiárisai is közreműködtek az ő megsarcolásában. 1522-ben, a rendek által választott egyik országos kincstartó, Kanizsai László familiárisa, Huszár István is tevékenyen részt vett a hátralékok bevasalásában, egy-egy szolgabíró társaságában ismételten végiglovagolva Somogy megye járásait. Huszár e hátralékbehajtás során lefoglalta azoknak a somogyi nemeseknek a birtokait, akik „arra rászolgáltak”, tehát akiknek jobbágysai nem fizették meg az adót. 1473-ban Abaúj megye adószedőinek a familiárisai ugyancsak így jártak el, addig tartották elfoglalva az adótartozó telkét, amíg meg nem fizette a tartozást.

A másik megoldás az állatállomány lefoglalása volt. 1518-ban például Zala megyében az alispán, annak familiárisa, valamint két alszolgabíró érkezett Mihályfalva településre, hogy birtokosától a tartozását követeljék, illetve meg is bírságolják. A birtokos – Mihályfalvi Gergely – azonban nem volt hajlandó fizetni, ezért a megyei hatóság tagjai a szarvasmarháit hajtották el. Sopron város 1525-ben ugyancsak azért emelt panaszt a megyei hatóság ellen, mert – szerintük jogtalan – adótartozás okán az alispán és társai elhajtották csordájukat az egyik birtokról, sőt az így lefoglalt szarvasmarhák közül kettőt már le is vágattak. Olykor viszont éppen a hátralékbehajtók húzták a rövidebbet. 1525-ben Selmecebánya polgárai fogságba vetették azokat a nemeseket, akiket Hont megye – állításuk szerint – Saskő várához tartozó két faluhoz, Kolpahhoz és Perghez küldött, hogy azokat „régi szokás szerint” feldűlják. Természetesen nem az volt a régi szokás, hogy a vármege időnként felprédált bizonyos falvakat, azok jártak így, akik nem akarták befizetni a királyi adót. Ám a bányászok elűzték ezeket a nemeseket, a szerencsétlenebbeket még meg is verték, és bebörtönözték Selmecebányán. A két falu ugyanis, bár Saskő urai igényt tartottak rá, valójában a városhoz tartozott, ezért léptek fel meglehetősen határozottan a bányászok. Egy másik hátralékbehajtás során, 1505-ben Tolna megyében, ráadásul az egyik alispáni familiáris bele is halt abba az dulakodásba, ami akkor alakult ki, amikor a márói és battyáni jobbágysai rátámadtak a tartozásért kiküldött alispánokra, szolgabíróra és embereikre.

Ha az alispán saját ereje elégtelennek bizonyult, ura, az ispán familiájához is fordulhatott. 1487-ben például Közép-Szolnok megyében Drágfi Bertalan ispán hivatalból vett részt az adószedőkkel és a szolgabírákkal a pénz bevasalásában. 1550-ben törvényben elő is írták, hogy ha az alispán nem tudja behajtani a tartozásokat, akkor forduljon az ispánhoz, ha pedig ő sem lenne rá képes, akkor jöhetnek a királyi főkapitány emberei. A középkorból szintén jócskán maradt fenn arra adat, hogy végül a királyi kapitányokra maradt ez a feladat, akik szintén birtokot foglaltak le, állatokat hajtottak el, sőt rosszabb esetben – mint például 1466-ban a Tiszántúlon – még fegyveres konfliktusba is keveredhettek az adókerülőkkel (20. kép). A királyi kapitányok eredményes hátralékbehajtását olykor maga a megyei nemesség is megszervezte. 1491-ben például az adótartozások bevasalására Ugocsa és Máramaros megyébe küldött királyi kapitányok emberei az ugocsa-i nemesek panasza szerint sok lovat elhajtottak, élelmiszert harácsoltak, ruhaneműt és egyéb holmit vittek el, és a jobbággyokkal is erőszakoskodtak. Különösen egy épp arra járó terebesi jobbággyal bántak el csúnyán, akit az erdőben kipöckölt szájjal egy fához kötöztek, véresre vertek, és ott hagytak a férgeknek.

Az adótartozások gyakorta halmozódtak, és tovább görgették őket, így a 16. század eleji szabályozások többször írták elő az adószedőnek, az alispánnak vagy a megyebéli választott nemesnek, hogy ezen régi adósságok után is vizsgálódjanak. Ráadásul olykor a megyének nemcsak az adófizetők mulasztásait, de az adószedők túlkapásait is ki kellett vizsgálnia. 1480-ban például Rozgonyi János tett panaszt amiatt, hogy az adószedők különböző számokat véstek a rováspálca két felére, ezzel a kelleténél több forintot csikarva ki a jobbággyoktól. 1470-ben a szlavóniai Körös megye – s talán több másik is – parancsot kapott arra, hogy válasszanak meg két helybéli nemeset, akik egy szolgabíróval együtt újra végigjárják a megyét, azt kutatva, hogy hol szedett az adószedő olyanoktól is adót, akiktől nem kellett volna, illetve követelt-e jogtalanul illetéket a nyugtáért (vagy a nyugtaként átadott rovásért).

A vármegye nemessége természetesen a saját pénztárosait, adószedőit is elszámoltatta. Ha minden rendben volt a megyei adószedő munkájával, a megye átvette a pénzt, és erről nyugtát állított ki számára. Veszprém megye 1502. évi adószedője először 14 aranyforinttal adós maradt, ám ezt később megtérítette a megyei nemesi közösségnek. Olykor azonban további vizs-

20. kép. Zsoldosok kifosztanak és felégetnek egy falut (1530–1540 körül)

gálatokra is szükség volt. Sáros megyében például az első olyan adószedés alkalmával, amikor a megye megkapta a királyi adó felét, a megyei adószedők elszámolását alaposabban is megvizsgálták. Erre a feladatra a megye saját kebeléből két további helyi nemest választottak meg. Abaúj megye nemessége 1522-re jelentősen eladósodott, miután több kölcsönt vett fel közös szükségletre, és az ezek visszafizetésére kivetett különadókkal sem sikerült kompenzálnia az adósságait. Így hát adószedőik a körmére néztek. A vármegye nemességének oklevele szerint a különadókat behajtó adószedők a pénzből nem fizették vissza a kölcsönöket, nem váltották ki a zálogokat, sőt a beszedett adó nagyobb részét is maguknál tartották. A megye ezért újabb nemeseket választott, hogy számadást vegyen tőlük. 1555-ben Zala megye már úgy rendelkezett, hogy ha az adószedők nem jelennek meg a megszabott időben számadást tenni, akkor az ispán és az alispán letartóztatással és birtokaik lefoglalásával szankcionálhatja őket.

VIII. KATONÁSKODÁS A VÁRMEGYÉBEN

A vármegyerendszer a kezdetektől fontos szerepet játszott a Magyar Királyság hadszervezetében: a várispánsághoz hadakozó elemek tartoztak, akiket a megyésispán vezetett csatába. A megyei csapat azonban a korai időkben sem csupán a várszervezet hadakozó elemeiből állt, nagyobb részét az ispán személyes kísérete, egyéb királyi népek, valamint a megye közsabadjai alkották. Utóbbiak utódai, a *serviensek* II. András reformjai folytán „királyi zászló alatt”, az ispán joghatósága alól kivéve hadakozhattak. A megyék a várispánságok felbomlását követően is a mozgósítás és katonáskodás keretei maradtak. Az Anjouk uralkodása idején ugyancsak az ispánra hárult a különféle összetételű megyei csapat vezetése. Az ispán „hivatalosan” később is a megyei had vezetője maradt, ám a gyakorlatban már a 14. század végén is egyre inkább kinevezett, majd később választott kapitányok irányították a megyei csapatokat. A megyei sereg összetétele is változott a késő középkor évszázadai során, amiben fontos szerepet játszottak előbb Zsigmond, majd II. Ulászló király katonai rendelkezései. A megyei csapat fegyverbe hívásához, illetve általános hadfelkelés esetén a megyei nemesek mozgósításához szükséges adminisztrációt természetesen a megye végezte. A megyei hatóság tagjai vettek ebben részt, valamint – lényegében az adószedéshez hasonlóan – az uralkodó által kinevezett vagy a megyei nemesség által választott helybéli személyek.

VIII.1. A MEGYEI CSAPAT

VIII.1.1. A megyei csapat az Anjouk idején

Az Anjou-kori hadszervezet alapja a honorrendszer volt, a honorbirtokosnak kellett fegyverbe szólítania és hadba vezetnie honorja seregét. A „honor”, a tisztség és a vele együtt, a viselésének idejéig járó uradalmak és jövedelmek alapozták meg a 14. századi Magyarország berendezkedését. A honorbirtokosnak, mint például egy megyéispánnak átengedett várak és uradalmak a király tulajdonában maradtak, jövedelmeiket viszont az ispán élvezte. A jövedelmek mellé azonban kötelezettségek is társultak, például e királyi uradalmak népeit a honorbirtokosoknak kellett hadba vezetniük. A bandérium, a zászló alatt hadba vonuló katonai kontingens ugyan nem I. Károly reformja volt, ahogy sokáig tanították, hanem már a 13. században is létezett, de Károly ezt az ispáni és várnagyi honorokhoz kötötte. Az ispán a zászlaja alatt vezette fegyverbe a honorját képző megye (vagy megyék) fegyvereseit, valamint saját familiárisait is.

A rendszer működését leginkább a Himfi Benedek szatmári ispánhoz szóló 1362. évi mozgósítási parancsokból ismerjük. Himfi Szatmár mellett Máramaros, Kraszna és Ugocsa vármegyék ispáni hivatalát is betöltötte, ezáltal egy komoly, összevont honoregyüttest irányított, amihez a négy megye ispáni tisztsége mellett Nyaláb, Huszt és a Szilágy vidékén fekvő Aranyos várak, valamint a majtényi és erdődi királyi uradalmak is hozzátartoztak. E megye- és váregyüttes célja a Keleti-Kárpátok védelme lehetett, melyet a korszak elején még többször előforduló tatár betörések, majd a Moldvai Fejedelemség megalakulása tett szükségessé. Első ispánja éppen az 1345-ben a tatárok ellen győzelmes hadjáratot vezető Lackfi András székelyispán volt. E hadjáratához és az azt megelőző tatár betöréshez kapcsolódik Szent László király híres csodája, amikor a hős uralkodó holtából visszatérve segítette meg a székely vitézeket (21. kép).

1362-ben Himfi tehát ezt a katonailag kulcsfontosságú területet irányította. A királyi parancs szerint mozgósítania kellett a honorjához tartozó uradalmak fegyveres parasztjait, illetve más, a megyéjében lévő királyi mezőváros és szabad falu jobbágyait is. Mindemellett I. (Nagy) Lajos király Himfit kinevezte az említett négy megye nemesi felkelés módján hadba

21. kép. I. (Szent) László király a székelyderzsi templom 15. század eleji Szent László-legenda freskósorozatának részletén (1419)

szálló nemeseinek katonai vezetőjévé is. Bár a nemesség II. András által biztosított joga szerint a „király zászlaja alatt” vonult hadba, az uralkodó a királyi hadvezetés jogát – ahogy ez esetben is – átadhatta a megyésispánnak vagy más honorbirtokosnak is. A 13. század végén is többször előfordult, hogy a megyebéli nemesek a megyei csapattal katonáskodtak, erre utal IV. László 1289. évi hadparancsa is, melyet Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyék nemeseinek és egyéb katonáskodó népeinek küldött.

Lajos király ráadásul 1362-ben nemcsak Himfinek küldött ilyen mozgósítási parancsot, hanem a világosvári várnagynak is, akinek szintén meghagyta, hogy szólítsa hadba a honorjához tartozó románokat és más népeket, és ezekkel a gyalogosokkal és lovasokkal csatlakozzon Himfihez. A Himfi Benedek által irányított sereg tehát ekkor a szatmári–máramarosi honoregyütteshez tartozó, valamint a világosvári várnagy által kezelt királyi uradalmak parasztságából, továbbá Szatmár, Ugocsa, Máramaros és Kraszna vármegyék hadra kelt nemességéből tevődött össze.

Bár a nemesi felkelést elviekben csupán az ország védelmére lehetett összehívni, I. Lajos gyakran szólította fegyverbe az ország – vagy legalábbis egyes megyék – nemeseit, ahogy a honorbirtokosokat is sűrűn mozgósították. Az Anjou-kori katonáskodás és határvédelem fontos tényezőinek számítottak a szatmár–máramarosihoz hasonló összevont honorok, amikor több megye ispánságát huzamosabb időre összekapcsolták egy-egy ispán irányítása alatt. Ilyen egyesített honor volt például Vas és Sopron megye, melyhez hat váruradalom is tartozott. A vasi–soproni ispán így a nyugati határvédelem fontos szereplője lett, hasonlóan a pozsonyi ispánhoz, mely honor a királyság legtöbb királyi várát magába foglaló ispánságnak számított. Míg nyugaton a pozsonyi, a vasi–soproni, illetve a zagarjei ispánok, keleten pedig a szatmár–máramarosi ispán kezében összpontosultak jelentős királyi várak, addig a déli országrészben ekkoriban Krassó és Keve megyék összevont honorja emelhető ki. I. Károly uralmának második felére már ehhez a honorhoz is hat vár tartozott, köztük Galambóc erőssége is.

A 14. század végére azonban a honorrendszer többnyire megszűnt, egyre több királyi vár, uradalom és egyéb királyi birtok került magánkézbe, az ispánok pedig még inkább visszaszorultak a megyei igazgatásból. Ez a változás természetesen érintette a honorrendszeren alapuló megyei hadakozást is. A királyi falvak és mezővárosok száma is lecsökkent, amelyek lakosságát mozgósítani lehetett. Különböző sem voltak ezek a gyenge harcértékű csapatok megfelelőek a 14. század végének, 15. század elejének új kihívásával, az oszmán haderővel szemben.

VIII.1.2. A megyei csapat és a telekkatonaság

Zsigmond királynak a török, majd később huszita veszély árnyékában (a Velence elleni háborúról nem is szólva) valamiféle megoldást kellett találnia a 14. század végére felmerülő katonai problémákra. Részben ez vezetett a telekkatonaság elrendeléséhez az 1397. évi temesvári országgyűlésen. Az intézkedés lényege az volt, hogy a birtokosoknak vagyonuk (az általuk bírt jobbágytelkek) alapján kellett kiállítaniuk bizonyos számú katonát, előre meghatározott arányszám alapján. Ekkor a kvóta 20 jobbágytelek volt, ennyi porta után kellett a nemeseknek egy íjászt felszerelniük. Ez a rendelkezés nem váltotta fel a nemesi felkelést, hanem annak kiegészítésül szolgált. A te-

lekkatona ugyan lehetett a birtokos egyik megfelelő fegyverzettel felszerelt jobbágya is, de fizetett katonákat is kiállítottak. 1398-ban például Zsigmond király arra szólította fel Pozsony megye nemességét, hogy a jobbágyaik huszárával vonuljanak hadba. A megyei csapatok esetében a katonák zöme ehhez hasonlóan továbbra is a megye falvaiban és mezővárosaiban élő jobbágyok sorából kerülhetett ki.

Zsigmond 1432/1433 telén megfogalmazott honvédelmi tervezete megpróbálta harcképesebbé tenni a nemesek általános hadba szállását, az úgynevezett nemesi felkelést is. A király meglehetősen lesújtó véleményt fogalmazott meg ennek harcértékről, miszerint a nemesek „részben a szegénység, részben az öregség és tehetetlenség súlya alatt, inkább mankóra, mint fegyverre támaszkodva, inkább koldulva, mint hadakozva” szállnak hadba. Zsigmond ezt például a szegény nemesek fejenkénti hadba vonulásának megszüntetésével kívánta orvosolni. A király a javaslatát elküldte a megyéknek, hogy vitassák meg. A nemesség azonban a tervezet több pontját elvetette, s csupán töredéke került bele az 1435. évi, katonáskodást szabályozó törvénybe. A rendelkezés a telekkatonaságot is érintette, ezúttal a nemesség személyes hadba vonulásán felül 33 jobbágyportánként kellett lovas íjászatot is kiállítaniuk. Mivel a szegény nemesek katonáskodástól való általános felmentését – egy későbbi adó réme miatt – a nemesség ellenezte, a törvény továbbra is meghagyta fejenkénti hadba vonulásukat. Mindazonáltal előírta, hogy ezek a jobbágyokkal nem rendelkező, csupán személyesen hadba szálló nemesek is a megyei bandériumban hadakozzanak (amennyiben senki szolgálatában nem állnak).

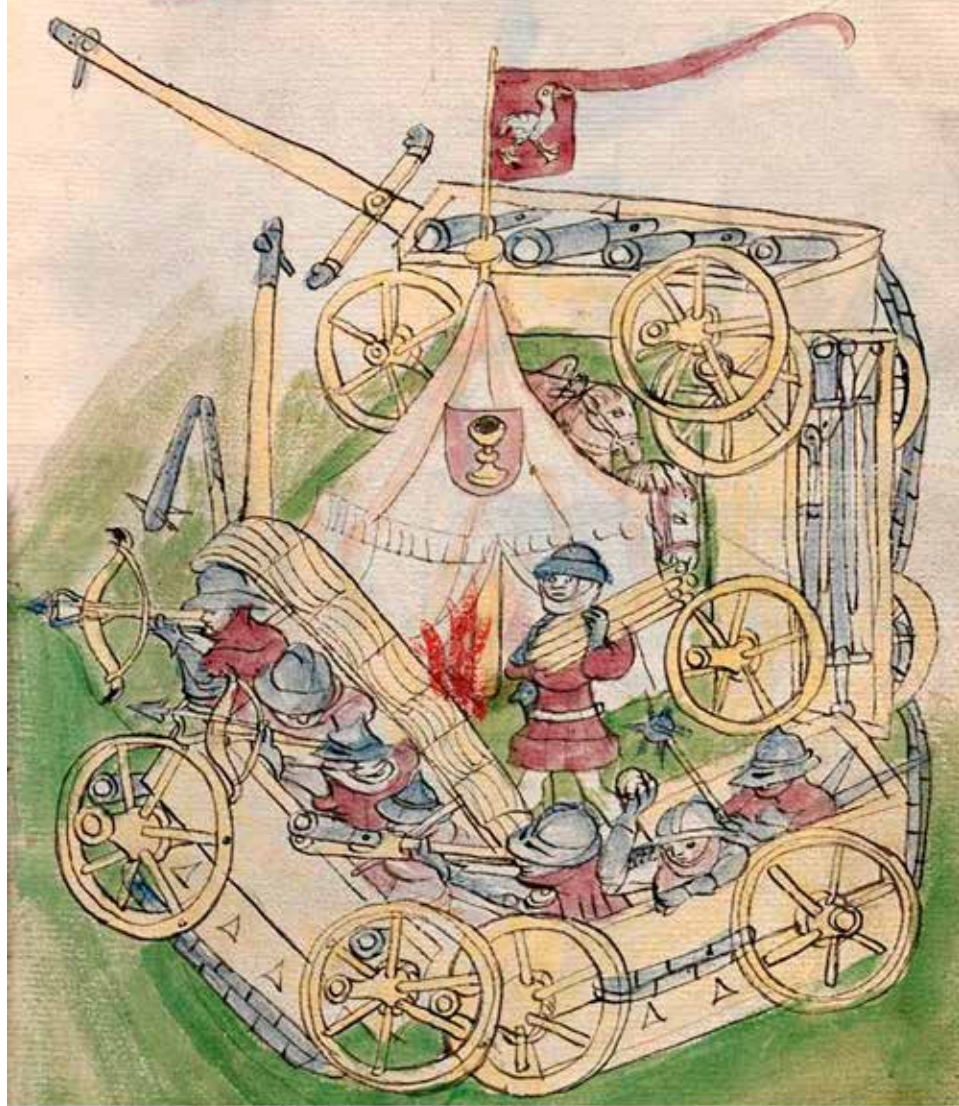
A telekkatonaság tehát az általános nemesi felkelés kiegészítésre szolgált, már amikor összehívták. A 15. század közepéről, Hunyadi János és V. László korából, valamint Mátyás király első éveiből már egyre gyakrabban olvashatunk a forrásokban általános mozgósításról, melyhez olykor a telekkatonaságot is bevetették. Ezt egyrészt a folyamatos török fenyegetés tette indokolttá, másrészt a királyság északi részébe befészkelődő cseh–morva „huszita” zsoldoskompániák és rablócsapatok jelenléte (22. kép), harmadrészt pedig a polgárháborús viszonyok. 1457-ben például Újlaki Miklós főkapitány a néhai Hunyadi János sógora, Szilágyi Mihály ellenében szólította fegyverbe (többek között) Zaránd megye nemességét. V. László idejéből

1454-ből, Mátyás korából pedig 1459-ből, illetve az 1460-as évek boszniai háborúi kapcsán maradt ránk telekkatonaságot szabályozó rendelkezés. A telekkatonasági kulcs, azaz a katonakiállítási kvóta változott, 1454-ben például száz jobbágyporta után kellett négy lovas íjászt, valamint két gyalogost felszerelni. Akiknek nem voltak jobbágysai, azoknak csak fejenként kellett hadba vonulniuk. 1459-ben ismételtén húsz jobbágytelek után kellett katonákat felszerelni, míg 1463-ban a tolnavári országgyűlésen már úgy rendelkeztek, hogy a nemeseknek tízportánként kell lovasokat kiállítaniuk, az ettől kisebb vagyonnal rendelkezőknek pedig személyesen hadba szállniuk.

Az 1432–1433. évi tervezet, valamint a telekkatonasággal kapcsolatos végzések kitértek a katonák fegyverzetére, felszereltségére is. Zsigmond tervezete a nemesi felkelés rossz állapotán szörnyűködve megjegyezte: „[...] úgy kellene intézkedni és arról gondoskodni, hogy a kik a hon védelmére kelnek, ne legyenek fegyvertelenek, hanem legalább nyilaik legyenek s más fegyvereik, melyekkel az ellenséggel szemben megállhatják helyeiket.” A korábban említett, 1362. évi mozgósítási parancsban I. Lajos király még csupán azt rendelte el, hogy a világosvári várnagy gyalogosokkal és lovakkal, fegyveresen jelenjen meg. Zsigmond 1397. évi temesvári rendelkezése íjászkiról, tegzes lovasokról ír. E könnyűlovas katonák fegyverzetét az 1435. évi törvény már jobban megvilágítja, az íj és tegez mellett kardot és tört is kellett viselniük. 1454-ben a katonákat íjjal, pajzzsal és lándzsával kellett felszerelni, míg 1459-ben karddal, pajzzsal, íjjal és tegezzel vagy lándzsával ellátott páncélos lovasok kiállítását rendelték el. 1466-ban Mátyás király Győr megye nemességének címzett parancsa szerint a nemesi felkelőknek gyalogosaikkal és lovasaikkal kellett hadba szállniuk, méghozzá karddal, lándzsával és pajzzsal vagy íjjal, illetve tegezzel, karddal és pajzzsal felszerelve.

A 15. század közepének gyakoribb mozgósítása során már mind a nemesség, mind a király részéről egyre több igény mutatkozott a nemesi felkelés pénzen történő megváltására. Már Zsigmond alatt is bizonyosan voltak olyan nemesek, akik a hadra kelés veszélyei és fáradalmi helyett inkább megfizették parasztjaikkal a temesvári országgyűlésen meghatározott egyforintos büntetést. Később ez már olyannyira bevett gyakorlattá válhatott, hogy az 1454. évi országgyűlésnek – fővesztés terhe mellett – kifejezetten tiltania

Auf gefeßten hier voll mag sich in wolgerüßten wagen also
 wessien und vergraben und grof vortail haben vor allem
 gewalt

22. kép. Huszita katonák és szekérvár

kellett. Ennek ellenére ebben az évben Veszprém megye nemeseinek kérésére Hunyadi János maga is engedélyezte, hogy inkább adót fizessenek a hadakozás helyett. A nemesség és az uralkodók érdeke itt találkozott, a katonáskodás megváltására behajtott adót a kincstár sokkalta jobb harcértékű zsoldosok felfogadására fordíthatta. Zsigmond utóda, Habsburg Albert 1439 júliusában még a nemességet összehívva vonult délre, hogy felmentse a török által ostromlott Szendrő várát. A sikertelen hadjárat egyik keserű tapasztalata épp a nemesi felkelés hasznavehetetlensége volt, a sereg nagyobb része még a táborból eltávozott. Ennek következtében Albert úgy döntött, hogy a következő évben már inkább zsoldossereget állít fel, melyhez a pénzrendkívüli adóval teremti elő.

Bár Albert király halála megghiúsította a zsoldosseregre vonatkozó terveit, későbbi utódai, különösen Hunyadi Mátyás alatt egyre inkább a zsoldosok és a fenntartásukra szolgáló hadiadó került előtérbe. Mátyás király már uralma elején, az 1460-as években is gyakran lehetővé tette, hogy „a megyék kérésére” – vagy éppen az egyes nemesek személyes választása folytán – a nemesség egy jelentős része jobbágysági adójával váltsa meg hadi kötelezettségeit. Az 1464. évi nemesi felkelés és telekkatonaság kapcsán a megyékhez küldött királyi utasítás (melynek Heves és Ung megyének címzett példányai is fennmaradtak) szerint ekkor 12 jobbágytelek után kellett a nemeseknek egy lovas kiállítaniuk, vagy 10 forint adót fizetniük. Mátyás ezzel nemcsak hogy lehetővé tette, hanem kifejezetten ösztönözte is a hadra kelés pénzen történő megváltását. Olcsóbb volt ugyanis lefizetni a kért adót, mint kifizetni a kiállítandó lovasok zsoldját, felszerelését.

Beszédes a király 1477. évi Sáros megyének küldött levele is. Eszerint a megye követei kérték Mátyást, hogy mentse fel őket annak terhe alól, hogy személyesen részt vegyenek a III. Frigyes császár elleni hadjáratban. Ezért cserébe egyforintos adót ajánlottak meg, mivel a királynak az ország védelmére zsoldosokat kell felfogadnia, akiknek fizetésére nagy szükség volt pénzre. Mátyás híres zsoldosserege kétségkívül jelentősebb harcértékkel bírt, mint a megyei nemesek szedett-vetett hada. Mátyás az 1470-es években már ritkábban élt a nemesi felkelés eszközével, 1478-ban pedig országgyűlésen döntöttek úgy, hogy öt évre felmentik a királyság nemességét a hadba vonulás kötelezettsége alól, természetesen rendszeres egyforintos adó fejében.

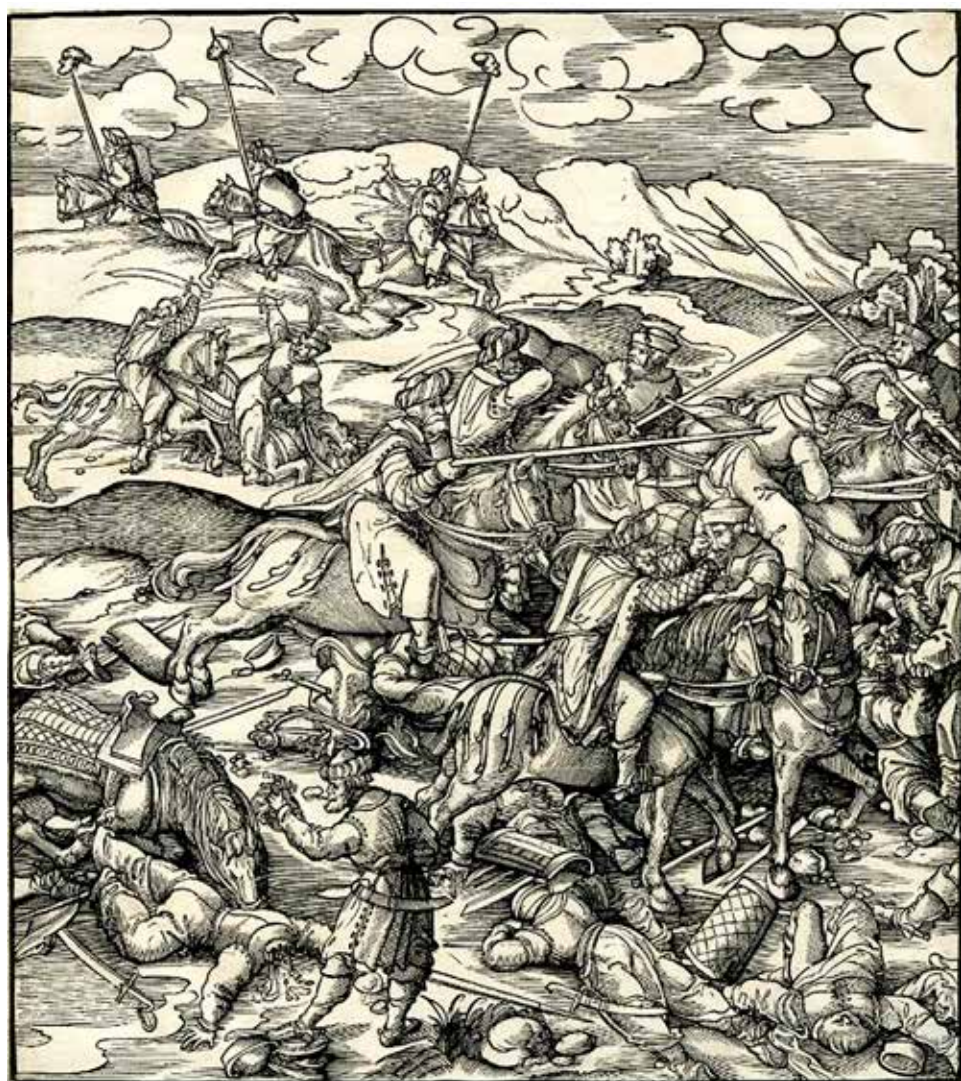
A nemeseknek ezen öt esztendő alatt csak akkor kellett volna mégis fegyvert fogniuk, ha a német-római császár, a cseh vagy a lengyel király, illetve a török szultán vagy európai hadainak parancsnoka, a ruméliai beglerbég személyesen vezetne támadást a Magyar Királyság ellen.

VIII.1.3. A megyei zsoldoscsapat a Jagelló-korban

A Mátyás királyt a magyar trónon követő II. Ulászló megígérte, hogy nem vet ki rendkívüli adót, ahogy azt is, hogy csak végszükségben rendeli el a nemesi felkelést. Az 1492. évi törvény szerint elsősorban a király fizetett katonáinak kell védelmezniük az országot, ám ha ők egy támadás esetén elégtelenek lennének, elrendelhető az általános mozgósítás. Ilyenkor húsz jobbágytelkenként kellett felszerelni egy lovast. Ulászló persze ettől függetlenül gyakran vetett ki rendkívüli adót, míg az 1493-ban bekövetkezett tragikus udbinai vereséget, a „horvát Mohácsot” (23. kép) követően az ország főurainak és főpapjainak megengedte, hogy birtokaik adóját maguknak hajtsák be saját bandériumaik mozgósítása és fegyverben tartása fejében. Ez már előrevetítette az 1498–1500 közötti hadügyi reformokat.

Az 1498. évi törvény szerint a főpapok és a név szerint becikkelyezett bárók megkapták a jobbágyaiktól behajtandó királyi adó felét, az úgynevezett hadipénzt bandériumaik fenntartására. A többi nemes és egyéb birtokos javait illetően viszont – ahogyan arról már esett szó – a megyék részesültek a hadipénzből, melyből nekik kellett a zsoldosokat felszerelniük. Új telekkatonasági kulcsot is meghatároztak, ezúttal az ország nagyobb részén harminchat jobbágytelek után kellett kiállítani egy lovast, míg a töröknek jobban kitett déli vármegyékben – Pozsega, Valkó, Szerém, Bács, Csongrád, Csanád, Zaránd, Torontál, Arad, Temes, Békés megyék – már huszonnégy portánként írtak elő egy huszárt. A törvény a huszár fegyverzetét is megnevezi: pajzs, lándzsa, páncél, fém- vagy bőrsisak.

A megyéknek Szent Márton ünnepéig, azaz november 11-éig kellett kiállítaniuk zsoldoscsapataikat, ám szükség esetén hamarabb is fegyverbe hívhatta ezeket az uralkodó. II. Ulászló valóban nem várta meg a novembert, de még az őszi beköszöntét sem, ugyanis Sáros megyének még augusztus végén megparancsolta, hogy egy hónapon belül álljon készen a serege. A király a Lengyelországot érő török támadással indokolta a parancsot, és valószínűleg

23. kép. Leonhard Beck metszete az 1493. évi udbinai (korbávmezei) csatáról
(1514–1516)

több más vármegye is kapott efféle felszólítást. Az 1498. évi törvény alapján a megyei csapatokat csupán a királyi, főpapi és főúri bandériumok mozgósítását követően lehetett bevetni. A megyéknek olykor a fegyvereseken kívül hadiszerekről és ágyúkról is gondoskodniuk kellett. 1499-ben legalábbis II. Ulászló nemcsak azt írta elő Pilis megye nemességének, hogy küldje el csapatait a szegedi táborba, hanem még egy-két tarackot is kért tőlük.

E megyei csapat katonáinak zsoldját a megyében birtokos nemesek és egyházi intézmények jobbágynak adójából fizették, leszámítva a főurakat és a főpapokat, akik maguk szereltek fel sereget birtokaik hadipénzéből. A városok megyei birtokai esetében ugyan felmerült, hogy az ezekről befolyt adóból II. Ulászló külön bandériumot állít fel, ám úgy tűnik, ez végül nem valósult meg, és a városok birtokairól befolyt pénzek is a megyei csapat fizetésére szolgáltak. Egy 1521. évi adat szerint mozgósítás esetén Sopron városának birtokai után tartandó hadi népet „a jobb parasztjai” ötödével kellett a megyei bandériumba küldenie. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy ezek a városi katonák, bár a megyei csapat részeként vonultak hadba, a város szerelte fel őket földbirtokai adójából. Sopron megye és a város között 1525-ben is vita robbant ki a hadipénz ügyében, ahol a megye éppen azzal érvelt, hogy amikor Sopron megye hadsereget toboroz, a város adót fizet a megyének erre a célra.

Ezt az adót a megyei pénztárnok kezelte, aki a befolyt pénzt a kapitánynak, illetve tisztjeinek adta át. Bár a megyei bandérium hivatalosan továbbra is az ispán zászlaja alatt hadakozott, valójában egy megyei nemesség által választott kapitány vezette a zsoldosokat, a tisztek pedig többnyire maguk is a megyei nemesség sorából verbuválódtak. A kapitány és a tisztek feladata lett, hogy az átvett pénzből felfogadják és fizessék a szükséges zsoldosokat. Szabolcs megye esetében a 16. század elejéről talán két egymást követő kapitányról is van adatunk, legalábbis mindkét személy úgy bukkan fel a forrásokban, hogy a megyei adószedőktől átvették a zsoldra szánt pénzeket. 1501-ben Abaúj megyében a követnek és az egyik tisztnak adtak át bizonyos pénzösszeget. Borsod megyéből 1511-ből maradt fenn egy megállapodás, amelyet a megyei nemesség kötött meg bandériuma kapitányával, kazai Gyulafi Ferencsel és két tisztjével. Gyulafit és társait lényegében felfogadta, „szereződttette” a megye, megállapodva a fizetségről. Pozsony megyében ellenben

24. kép. Szakállas puskák I. Miksa német-római császár fegyvertárából

1521-ben a két adószedő az alispánnak adta át a behajtott összeget, talán ő is fogadta fel a katonákat.

Egy megyei bandérium nagyságáról és fizetéséről leginkább Nógrád megye többször említett hadiadójegyzéke nyújt tájékoztatást. Nógrádban 1505 és 1508 között 55–60 lovast állítottak ki egy évre, egyenként 14 forintos éves zsolddal. Ez különösen csekély összegnek számított: ekkor egy nehézlovas katona havi zsoldja 3 forint volt, míg egy könnyűlovas huszár 2 forintot kapott havonta, amihez még éves fizetés vagy sójáradék is járt. Igaz, ezek a megyei zsoldosok nem álltak fo-

lyamatosan fegyverben, az 1505 és 1508 közé eső időszakban például összesen csupán hat és fél hónapot szolgáltak. Fizetésük tehát jórészt „készenléti juttatás volt”. Borsod megye említett kapitánya, valamint két tisztje 1511-ben, amikor összesen 18 lovasukkal egy évre leszerződtek a megye közösségével, a lovasaik éves zsoldját 16 forintban határozták meg. A 16. század végén Zala megyében már két parancsnokot is választott a megye nemesi közössége: egyiküket a lovasok kapitányává, míg másikukat a gyalogosok parancsnokává, vajdájává tették meg.

A II. Lajos kori országgyűlések tovább csiszoltak a megyei bandériummal – és az annak fenntartására szolgáló adóval – kapcsolatos előírásokon. Az

is változott, hogy hány jobbágyporta után kell katonát felszerelni. 1502-ben például az egyik északi megyében húsz telek után állítottak egy katonát, míg az 1523. évi országgyűlés már tíz jobbágyportánként írt elő egy lovaszt. Az 1518. évi tolnai országgyűlés ráadásul hét északi megyének (Trencsén, Árva, Nyitra, Turóc, Liptó, Zólyom, Szepes) már lovasok helyett húsz jobbágytelek után egy puskás gyalogos (24. kép) felszerelését rendelte el, amit – Nyitra kivételével – az 1523. évi országgyűlés is megerősített.

VIII.2. A MOZGÓSÍTÁS ÉS TELEKKATONASÁG ADMINISZTRÁLÁSA

VIII.2.1. Számlálók, toborzók, kapitányok

A telekkatonaság felállításához nélkülözhetetlen volt a különféle birtokosok jobbágyportáinak összeszámlálása és regisztrumba foglalása. Ahhoz ugyanis, hogy megállapíthassák, hogy mely birtokosnak mennyi íjászt kell felszerelnie, azt is tudni kellett, hogy hány jobbágytelke volt. Ez a feladat – mely sokban hasonlított az adószedéshez szükséges jobbágyporta-számláláshoz – természetesen az egyes vármegyékre, a hatóság tagjaira, illetve más, eleinte a király által kiküldött, majd a közösség által választott nemesekre hárult. Zsigmond király már 1399 januárjában megírta Ung megye hatóságának, hogy mivel sok nemes kibújt a hadkötelezettség (s ezzel együtt természetesen a telekkatonák felszerelése) alól, elküldte egy megbízottját a megyébe. Ennek a személynek az egyik szolgabíróval együtt végig kellett járnia a vármegyét, s összeszámolnia minden ottani birtokos jobbágyságát. Erről regisztrum készült, melyet elvittek a királyhoz. Sőt, ezt a király már egy évvel korábban, 1398-ban is megparancsolhatta, ugyanis ebből az évből ismert Ung megye regisztruma.

1398-ban a király Pozsony megye nemesait is felszólította a telekkatonaság kapcsán. Levele szerint az ezzel kapcsolatos mozgósításban az alispánra is jelentős szerep hárult. A király a megye befolyásos nemesei közül Bazini Györgyöt vagy Miklóst, illetve Spácai Jánost nevezte ki a megyei csapat kapitányának, akik az alispánnal együtt bonyolították le a nemesi felkelés és a telekkatonaság adminisztrációját, illetve a mozgósítást. A kapitányoknak és az alispánnak kellett felkeresniük azokat a nemeseket, akik megpróbál-

tak kibújni a hadakozás és a katonák felszerelésének kötelezettsége alól, és kiszabni rájuk a temesvári dekrétumban meghatározott telkenként 1 forintos büntetést. Feltehetően Bazinihoz és Spácaihoz hasonló feladatai voltak 1400-ban Szabolcs megyében Kállói Lőkös Miklósnak is, aki szintén az alispánnal együtt felelt a megye katonai mozgósításáért. Kállói jó katona lehetett, mindemellett a szabolcsi nemesi társadalom fontos tagja, akit ekkor a megyei csapat kapitányává nevezhettek ki. E kinevezett kapitányok feleltek tehát a megyei hadak felszereléséért, valamint hadba vezetéséért is, s mint később látni fogjuk, a sereg és a hátország rendezett viszonyának megőrzéséért is.

Az 1435. évi nagy törvényben ismételten szabályozták a telekkatonaságot, illetve annak megyei adminisztrációját. A dekrétum úgy rendelkezett, hogy a megyei nemesi közösségnek kell megválasztania saját kebeléből, a középbirtokos nemesek közül azt a személyt, aki a szolgabírákkal együtt összeszámolja a megye birtokosainak jobbágyait, s regisztrumba foglalja a számukat. Ezeket a személyeket egyszerűen *connumeratornak*, azaz „számlálóknak” vagy összeíróknak nevezték. A számlálóknak a törvény szerint két példányban kellett vezetniük regisztrumukat, melynek másodpéldányát a megyésispánnak kellett átadniuk. A törvény ugyanis – ahogy különben már az 1432–1433. évi honvédelmi tervezet is – az ispánokat nevezte meg a megyei csapatok parancsnokainak. A király mindazonáltal az ispánok helyett továbbra is kijelölhetett más hűséges személyt is a megyei csapat kapitányává, amelyet az 1459. mozgósítással és hadfelszereléssel kapcsolatos rendelkezés már ki is mondott.

Ahogy az adószedők, úgy a számlálók és kapitányok kapcsán is esetenként változott, hogy az uralkodó jelölte ki vagy a nemesi közösség választotta őket. 1454-ben V. László úgy rendelkezett, hogy a megyék nemesi közössége válassza meg a számlálókat, méghozzá minden vármegyében annyi becsületes és hűséges nemest, ahány szolgabírója volt az adott megyének. A választott nemeseknek a szolgabírákkal együtt eskü alatt össze kellett írniuk a jobbágytelkeket, de ők határozták meg azt is, hogy az egytelkes nemesek miként vonuljanak hadba: a megyei csapatban vagy uraikkal, illetve lóháton vagy gyalogosan. Azt is ők vizsgálták meg, hogy kik azok, akik öregség, betegség vagy szegénység miatt nem tudnak hadra kelni, valamint ők küldték

a fegyveres jobbágyokat át a másik megyébe, amennyiben uruknak máshol van a rezidenciája. A megyéknek ráadásul nemcsak számlálókat, hanem egy „hadvezért”, azaz kapitányt is kellett választaniuk maguk közül, aki Hunyadi János főkapitány hadi táborába vezette a megye csapatát. A telekkatonák kiállításától vonakodók megbírságolása a számlálók „munkaköréhez” tartozott, a kapitány, a számlálók és a megyei hatóság tagjai lefoglalhatták ezek birtokait addig, amíg nem fizettek.

Mátyás király uralma első éveiben gyakorta rendelt el nemesi felkelést, illetve azzal összefüggésben telekkatonaságot. Így tett 1459-ben is, amikor nem a megyék választották a számlálókat, hanem a király jelölte ki ezeket a személyeket. Veszprém megyében e két, Mátyás által küldött megyebéli számláló Váti Mihály és Essegvári Pál lett. Amellett, hogy mindketten vespriemiek voltak, kiválasztásuk egyéb szempontjairól is árulkodik személyük. Váti korábban Hunyadi János kormányzó kancellárjaként tevékenykedett, míg Essegvári Zala megyében már végzett hasonló portaösszeírást, csak éppen adószedés okán. A két számlálónak ezúttal is regisztrumot kellett készítenie, most is két példányban, melyek egyikét a királynak, a másikat pedig az ispánnak vagy más, ugyancsak a király által kinevezett megyei kapitánynak kellett átadniuk. A számlálóknak a szegényebb nemeseket is meg kellett vizsgálniuk, a tíz jobbággyal vagy annál kevesebbel rendelkező nemesekre ugyanis egyéb szabályok vonatkoztak. A törvény tiltotta, hogy a számlálók vagy a kapitány saját szakállára kihagyjon valakit a hadi kötelezettség alól, illetve azt is elrendelte, hogy a munkájukat saját költségükön kell elvégezniük, melyért cserébe maguk a számlálók fel voltak mentve a személyes hadba vonulás terhe alól.

A számlálók és a kapitányok mellett meg kell említenünk a toborzókat is, akiket a korabeli források általában *levator* és *sollicitator* szavakkal neveztek meg. Az ő feladatuk volt összeírni a hadköteles nemeseket, felügyelni a mozgósítást, s fellépni az az alól kibújni akarókkal szemben. Az 1463. évi rendelkezések szerint a toborzók ekkor a megyék ispánjai és alispánjai lettek, akik munkáját egy, a megyei nemesi közösség által választott helybéli nemes segítette. Az alispánok mellett feltehetően olykor a kapitányok is elláthattak efféle feladatokat. Amikor az uralkodók valamely nemest – öregség, betegség miatt vagy más okból – felmentettek a hadkötelezettség alól,

akkor egyúttal felszólították a toborzókat, kapitányokat, illetve a megyei hatóság tagjait, hogy ne kényszerítsék az illetőt hadakozásra. 1471-ben például Mátyás király Báróc Mihályt mentesítette öregsége miatt a hadba vonulás terhéért, a főkapitány, a kapitányok és toborzók mellett Nógrád és Gömör megyék hatóságát is felszólítva ennek tiszteletben tartására. Meghagyta azt is, hogy Báróc javaiban se tegyenek kárt. Utóbbi főként arra utalhatott, hogy a megyei hatóság ne foglalja le birtokait, vagy ne szedjen bírságot a hadba szállás elmulasztásáért.

Hasonló felmentést kapott az 1463. évi mozgósítás és telekkatonaság idején a Nyitra megyei Schlick Miklós is, melynek kapcsán az uralkodó a megyék hatóságának, a kapitányoknak és a toborzóknak megparancsolta, hogy Schlicket ne kényszerítsék katonáskodásra. E toborzóknak alkalmasint szorosan együtt kellett dolgozniuk a megyébe küldött vagy ott választott adószedőkkel is. Schlick Miklóst például nem csupán a hadba szállás alól mentette fel Mátyás király, hanem a katonáskodás megváltására szolgáló egyforintos adó fizetésétől is. Schlick külön kérte, hogy mentességét az adószedők Szakolca kapitányaival is ismertessék meg, akiknek feltehetően a mozgósításban, illetve a sereg vezetésében jutott szerep. Ebből az évből különben Erdélyből egy hadi szabályzat is ismert, mely szerint a megyékben az ispánnak és a nemesi közösség által választott öt nemesnek évente össze kellett írniuk a megye katonáskodásra alkalmas nemeseit, valamint azok lovait és fegyverzetét is meg kellett vizsgálniuk.

1464-ben a toborzás és a telekkatona-állítás keretei a több megyét is át-fogó kamarahaszna-kerületek lettek (*vö. 4. térkép*), ahová az országgyűlés kerületenként két-két bárót vagy főpapot nevezett ki a mozgósítás irányítására. Az egyes megyékbe küldött számlálók a kijelölt bárók és főpapok familiárisai közül kerültek ki, akik munkáját választott megyebéli nemes is segítette. Nemcsak a telkek összeírása, de a hadakozás megváltására szolgáló adó behajtása is a számlálókra és segítőikre hárult, akik együttműködtek a toborzókkal. A megye nemesei maguk dönthettek arról, hogy hadba vonulnak, vagy inkább a jobbágyaikkal fizettetnek adót. A katonáskodóknak lovasaikkal mustrára kellett menniük a mozgósítással megbízott bárók, illetve a király küldötte elé, akik ellenőrizték, hogy megfelelő számban, illetve fegyverzettel érkeztek-e a nemesek és telekkatonáik. A pénzbéli megváltást választóknak

a számlálók kezébe kellett lefizetniük az adót. Ők minden bizonnyal végül a mozgósításért felelős bárónál számoltak el, akik az így befolyt összegből zsoldos katonákat fogadtak fel.

A II. Ulászló idején, 1498-ban életre hívott új típusú megyei zsoldoscsapatba felfogadandó katonák számának megállapításához ugyancsak szükség volt a megye jobbágytelkeinek összeírására, mind a nemesek, mind az egyházi testületek javai esetében. A régi bevett módszert alkalmazták. A megyék nemeségének számlálókát kellett választaniuk saját kebelükből, méghozzá annyi személyt, ahány szolgabírója volt az adott vármegyéknek. Ők a szolgabírák társaságában végigjárták a megyét, eskü alatt összeírták az egyházi birtokosok jobbágynak számát, és valószínűleg a világiakét is, valamint az egyházi testületek tizedbevételét, majd e regisztrumukkal visszatértek a *sedria* helyszínére. Itt beszámoltak a nemesi közösség előtt, s együttesen határozták meg a törvény alapján az összeírt jobbágyszám után felszerelendő katonák számát. Tehát ez esetben nem az egyes nemesi földbirtokos állított ki lovasokat a jobbágyszáma alapján, hanem a megye mint testület és közösség, a helyi birtokosok összes jobbágyszáma és az általuk fizetett adóforintok után.

Az 1518. évi bácsi országgyűlés a megyék helyett két országos kincstartóra bízta, hogy zsoldosokat fogadjanak fel a megyei hadipénzből. A törvény megyénként egy-egy esküdt nemes választását írta elő, akik ellenőrizték a megye jobbágytelkeinek számát – a bárók birtokain az általuk kiállítandó bandériumok nagysága, a nemesi javak esetében pedig az országos kincstartóknak átadandó hadipénz miatt. A megyei bandérium azonban nem szűnt meg, sőt az 1524. szeptemberi diétán már úgy rendelkeztek, hogy mindazon főuraknak, főpapoknak és nemeseknek, akik nem tudnak saját birtokaik után ötven könnyűlovast kiállítani, a megye számára hadipénzt kell fizetniük. A megyéknek négy becsületes nemeset kellett választaniuk soraikból, akik megvizsgálták a bárók és főpapok jövedelmeit, s regisztrumba vették ezeket. Ez is arra szolgált, hogy ellenőrizzék: annyi katonát szerelnek-e fel, ami jövedelmük alapján elvárható lenne. Ugyancsak előírták a megyei kapitányok megválasztását, szabályozva feladataikat is. A kapitányok egyrészt gondoskodtak az érintett birtokosok jobbágyszáma megadóztatásáról, másrészt a zsoldosok és katonai kiképzők felfogadásáról és a katonák végvárakba

küldéséről is. Az uralkodó ugyan nem szentesítette ezeket a végzéseket, de az 1525. évi hatvani diétán lényegében megismételték és kiegészítették ezt a döntést, és az 1526. évi országgyűlés is hasonlóképp rendelkezett.

VIII.2.2. Az ellátás és a közrend biztosítása

A megyék katonai feladatai azonban nem merültek ki abban, hogy olykor bandériumot állítottak fel, illetve megszervezték a nemesi felkelés és a te-lekkatonaság adminisztrációját. A megyei lakosságnak fontos szerep jutha-tott a hadi szállításban és az utánpótlás biztosításában is. 1477-ben például az ekkor a német-római császár kezén lévő Kőszeg várát ostromló magyar királyi kapitány a Sopron megyei Bük lakosait utasította, hogy szállítsanak szénát a Vas megyei Asszonyfalvára, minden bizonnyal a sereg számára. Az ellátás és utánpótlás biztosítása mellett a különféle katonai építkezé-sek során is számítottak a megyékre. 1407-ben például Szabolcs, Szatmár, Bereg és Zemplén megye nemesei a Száva folyónál egy őrhely építésében tevékenykedtek. E feladatkör különben később is kimutatható, 1555-ben Zala megyének kellett napszámosokat küldenie Pápa megerősítésére, míg a következő években Szigetvárra szekereket, Babócsa és Szentgrót váraiba pedig munkásokat küldtek. Az 1542. évi pozsonyi törvények ráadásul azt is elrendelték, hogy a személyes hadba vonulás esetén is megyénként két-há-rom nemes maradjon otthon a szolgabírákkal a megyei feladatok végzésére. Ez esetben persze nem ítélezésről volt szó, hiszen a peres felek is hadba vonultak, hanem az ellátás biztosításáról, a várak élelmezéséről.

A hadsereg élelmezése és a vonuló sereggel járó feszültségek kérdése a középkori törvényekben is megjelenik. Már Zsigmond király 1435. évi nagy törvénye fellépett mind a hadsereg zabrálása, mind a katonák élelmezésén ügyeskedők ellen. A törvény tiltotta, hogy a katonák fizetés nélkül élelmet vegyenek el a földekről, a jobbágyoktól (25. *kép*). Ha valamely katona – le-gyen bár nemes vagy jobbágy – megkárosított egy falut, s élelmiszert raga-dott el valakitől fizetés nélkül, akkor a sértettnek a megyei hatósághoz kellett fordulnia panaszával. Az (al)ispán és a szolgabírák előtt esküt kellett tennie az őt ért kárra (ha nemes volt, magában, ha jobbágy, akkor a két házszo-m-szédjával és a falubíróval együtt), amiről a megyének oklevelet kellett kiál-lítania. A törvény azonban nemcsak a „civil lakosság”, de a katonák érdekeit

25. kép. Katonák erőszakoskodása a faluban
(Hausbuch von Schloss Wolfegg, 1478–1480)

is védte, amiben ugyancsak szerep hárult a vármegyékre. Zsigmond ugyanis a megyék nemesi közösségére bízta, hogy még a hadsereg érkezése előtt megszabják az élelmiszer és a takarmány árát az adott év terményhozama szerint. Ezen az összegen a nyereszkesedés reményében már nem emelhettek a jobbágyok vagy uraik, amikor megérkeztek a „vásárlóik”, azaz a katonák.

Az 1454. évi rendelkezés a megyei hatóság mellett már a megyei nemesség által választott kapitánynak és számlálóknak is jelentős szerepet

szánt az élelmiszer-rekvirálások során keletkezett incidensek rendezésében. Amennyiben valamely katona erőszakkal vett magához élelmet a vonulás során, úgy a kapitánynak kellett gondoskodnia a károsult haladéktalan kompenzációjáról. Sőt, ha a vétkes nem tudott fizetni, akkor a kapitány a katona „fejét a károsult kezébe helyezte”, azaz fő- és jószágvesztésre ítélte a harcost. A megyében bekövetkezett káros és hatalmas tettek kivizsgálása a számlálókra és a szolgabírókra hárult, míg az ispánnak az ítélet szerinti kártérítésben jutott szerep. A törvény arra is felhatalmazta számlálókat és a szolgabírákat, hogy figyelmeztessék az ispánt és az alispánt: amennyiben maguk megengednek vagy elkövetnek bármiféle sebesüléssel vagy anyagi kárral járó hatalmas tettet, ők is kötelesek kártérítést adni. A kártérítés elmulasztása esetén írásos jelentést kellett az esetről készíteniük.

Mátyás király 1486. évi nagy törvénykönyve ugyancsak kitért a vonuló sereg okozta károkra. Mátyás már egy országosan meghatározott, királyi élelmiszerár-szabályozás alapján rendelte el a katonák élelmiszer-vásárlását, tehát már nem megyei hatáskörben döntöttek az árakról. A vármegye szerepét főleg a megye területén veszteglő, zsoldban nem álló katonák elzavarása kapcsán említi a törvény. A katonák elküldése és az általuk okozott károk megtérítésének kikényszerítése az ispán feladata volt, ám amennyiben az ispán familiárisai elégtelenek lettek volna a károkozó zsoldosok elfogására, a megyei nemességnek is hadba kellett szállnia.

Egy, a mátyási törvényben említetthez hasonló élelmiszerár-szabályozást a mohácsi csatát megelőző hónapokból ismerünk, mely II. Lajos király Sopron városának küldött levelének mellékleteként maradt fenn. Ez a jegyzék különféle állatok (szarvasmarha, juh, sertés, baromfi), gabona és liszt, italok és egyéb élelmiszerek árát tartalmazza. Egy pint sört ($\approx 1,68$ l) például 1 dénárért kellett mérni a katonáknak, ugyanannyiért, amennyibe egy embernek ebédre vagy vacsorára elegendő kenyér került. Egy budai pint bort 3, míg például egy bárányt 8 dénárért lehetett beszerezni, egy hízott disznóért pedig 1 forintot kérhettek el (ami egy jobbágytelek éves királyi adója volt).

VIII.2.3. A megyei csapatok bevetése

Az esetek egy jó részében nem a teljes Magyar Királyság nemességét mozgósították, hanem csupán bizonyos, földrajzilag is érintett megyéket. Az Anjou uralkodóink, s különösen I. (Nagy) Lajos egy szomszédos irányba vezetett hadjárata esetén leginkább azon megyék népeinek kellett hadba szállniuk, amelyek az érintett területekhez közel feküdtek. Igaz, ellentétes esetekre is volt példa: I. Károly 1337-ben Ausztria ellen még a távoli Szabolcs megye csapatát is mozgósította. Az ország védelmének megszervezésében a területi elv logikus és praktikus megoldás volt, a környező megyék tudtak a leggyorsabban megjeleni a hadi táborban, valamint nekik állt leginkább érdekükben a térség védelme. Az 1395. évi lengyel betörés idején például Esztergom, Gömör, Liptó, Sáros, Szepes, Nógrád, valamint feltehetően Abaúj, Borsod, Zemplén, Ung és Szatmár megye vett részt a védekezésben.

Zsigmond király 1432–1433. évi tervezete mozgósítási szempontból is beosztotta a királyság vármegyéit, előírva, hogy mely megyék csapatait melyik irányba, melyik ellenség (törökök vagy husziták) ellenében kell bevetni. A felsorolás különben szépen összevethető a pénzügyigazgatás szempontjából meghatározó kamarahaszna-kések határaival, mondhatjuk, hogy a török ellen az ozorai bánság felé a pénzügyigazgatás szempontjából a zágrábi és a pécs–szerémi, a Temesköz felé a lippai, Erdély felé az erdélyi és a szatmári, a husziták ellen pedig a budai, körmöci és kassai kerületek megyéit mozgósították (4. térkép). A tervezet későbbi változataiban már adatokat is írtak az egyes megyei kontingensek mellé. Ezekben változatos számokat találunk, minden bizonnyal a megyék nagyságához, népességéhez mérten. A legjelentősebb kontingensek Zala és Bihar megyék csapatai lehetnek, 600-600 lovassal, míg Bács, Baranya és Somogy megye egyenként 500 lovast szerelt fel a török ellenében. Az északi országrészben Nyitrának kellett kiállítania 600 lovast, ám ezt a kicsiny Turóc megyével együttesen, míg Zólyom, Sáros és Abaúj vármegyék közös csapata ugyancsak ennyit tett ki. Közös határozták meg például Vas és Fejér, Gömör és Heves, Esztergom és Komárom, Pozsony, Trencsén és Árva, vagy éppen Pest, Nógrád és Tolna megye kiállítandó seregét. Általában leginkább 100–300 lovas felszereléséről olvashatunk, a török ellen gyakrabban igénybe vett déli vármegyék közül

például Csanád és Zaránd 300, Arad, Csongrád és Temes 200, míg Keve, Krassó és Torontál megye 100 lovassal vonult fel.

A területi elv alkalmazása a későbbi években is megfigyelhető. 1459-ben Zemplén vármegye nemeseinek kérésére Pálóci László országbíró vezetett hadjáratot a Komlóson várat építő Jan Talafús cseh zsoldoskapitány ellen. A katonai akciót egyezség követte, melyet Pálóci és a környék főurai és városai mellett Abaúj, Sáros, Szepes, Zemplén is Ung megye kötött meg a komlósi csehekkel. Tehát ezúttal is a területileg leginkább érdekelt vármegyék szálltak hadba. Olyan esetek is akadtak azonban, amikor nagyobb terület – vagy akár az egész ország – nemességének hadba kellett vonulnia. Az 1506-ban a Miksa német-római császár ellen indított hadjárat során például nem csupán a nyugati határhoz közeli megyei bandériumokat vetették be – például Zala megyéjét –, hanem olyan távoli vármegyék is elküldték seregüket, mint Nógrád, Borsod vagy Ugocsa.

Természetesen a török elleni küzdelemhez is mozgósították e megyei csapatokat. 1471-ben például egy Nándorfehérvár elleni támadástól tartva a vártól távoli Vas megye nemességét is fegyverbe hívta a király – minden bizonnyal más vármegyékkel együtt. Az 1498 és 1500 között életre hívott új rendszer az 1500 szeptemberében tartott bácsi országgyűlésen mutatta meg magát, velencei, francia és lengyel követek jelenlétében. A következő évben Tolnán tartottak hasonló seregszemlét és fegyveres országgyűlést. Sáros megye bandériumáról tudjuk, hogy mindkét seregszemlén részt vett, ahogyan több más vármegye csapatai is. Az észak-magyarországi megye bandériumát különben nem csupán a déli végeken vethették be, hanem például Erdélyben is. 1515. szeptember végén ugyanis Szapolyai János vajda mellett találjuk őket a Szászföldön, míg október elején a király arra szólította fel a megye nemességét, hogy a határvédelem egyik központjába, Temesvárra küldje el csapatát. A török elleni védelemből a déli megyék még inkább kivehették a részüket. 1513-ban II. Ulászló király például Bács megye nemességét utasította, hogy hadi népükkel vonuljanak Temesvárra, Bátori István főkapitányhoz a temesi végek védelmében.

1525-ben II. Lajos király számos megye csapatát mozgósította a fontos bosznai erősség, Jajca várának védelmére. Vas, Sopron, Zala, Somogy, Győr, Pozsony, Moson, Esztergom és feltehetően Fejér megye nemessége is ka-

26. kép. Korabeli színezett fametszet a mohácsi csatáról

pott arra parancsot, hogy katonákkal és utánpótlással támogassa az akciót. A megyei kapitányok – vagy legalábbis jó részük – a mohácsi síkra is hadba vezették csapataikat (26. kép). Pozsony megye 300 lovasból álló bandáriumát például – bár az ispán Budán maradt – a pozsonyi várnagy vezette csatába. A mohácsi vereséget követő zűrzavaros időszak harcaiban is szerep várt a megyei csapatokra. Tinódi Lantos Sebestyén híres históriás énekében például megemlékezik a Borsod, Abaúj, Gömör, Szepes, Sáros és Ung megye által küldött, Eger 1552. évi ostrománál harcoló csapatokról és kapitányaikról. Sáros megye bandériuma már az előző évben is Eger várában állomásozott, a megye kapitánya innen írt levelet Bártfa városának, beszámolva többek között a budai pasa hadi készülődéséről is.

IX. EGYÉB FELADATOK A VÁRMEGYÉBEN

A vármegyék az igazságszolgáltatás mellett a közigazgatás helyi letéteményeseiként is szolgáltak, ahogy láttuk, az adószedés és a katonáskodás megszervezése is természetsszerűleg hárult a megye hatóságára és egyéb, esetileg választott nemeseire. Mindazonáltal a vármegye hatóságának feladatköre ennél sokszínűbb volt. Az alábbiakban néhány fontosabb, középkori megyei feladatról lesz szó. Előbb azonban a sokoldalú megyei tevékenység érzékeltetésére érdemes megemlíteni Zala megye 1555. évi rendelkezését. Eszerint ugyanis a megye alispánjainak meg kell kóstolniuk a kapornaki apát és a Hagymásiak által mért bort, felderítve, hogy vizezik-e azt. Amennyiben pedig vizsgálatuk igazolja a bor vizezésének gyanúját, akkor ki kell önteniük a vizes bort, sőt még az azt tároló edényeket is szét kell törniük.

IX.1. A KIHIRDETÉSEK

A vármegyék legfontosabb közigazgatási feladatai közül a legkevesebb információval a törvények, rendeletek kihirdetésével kapcsolatban rendelkezünk. A törvényeket rendszeresen megküldték az egyes vármegyéknek, mely gyakorlat az 1320-as évektől kimutatható. I. (Nagy) Lajos király (27. kép) nagy jelentőségű 1351. évi törvényéből például több megye (Bihar, Bereg, Sáros, Ugocsa, Körös, talán Csanád) példánya is ismert, míg például Hunyadi Mátyás „királyi kincstár adójával” kapcsolatos rendelkezése Pozsony és Veszprém megyéhez címzett parancsokban maradt fenn.

Ezeket a rendelkezéseket a megyék gyakran forgalmas vásárokon hirdették ki. Ez feltehetően népnyelven, azaz magyarul (is) történt. Mindazonáltal

27. kép. I. (Nagy) Lajos király a Képes krónika első lapján

már a 14. században előfordult, hogy a megyék nemességét gyűlésre hívták össze, ha valamely nemesi közösséget érintő rendelkezést kellett kihirdetni. Zsigmond királytól például fennmaradt az 1411-ben Vas megyéhez küldött levele, melyben előírta, hogy minden nemest hívjanak össze, és ismertessék meg új pecsétjére vonatkozó parancsát. Az 1459. évi törvényt a kézhezvételt követő következő megyei törvényszéken olvasták fel és hirdették ki, és a *sedrián* számolhattak be az országgyűlési követek is. Később, a 16. század elején már a születendő megyegyűlés szolgálhatott a királyi rendeletek és a törvények felolvasásának helyszínéül. 1525-ben például II. Lajos pénzforgalommal, pénzhasználattal kapcsolatos rendeletének kihirdetése kapcsán úgy határozott, hogy a vármegyék „kiáltsanak ki”, azaz hívjanak össze erre a célra egy gyűlést.

A megyék szerepe az új pénzek forgalomba hozatalában is jelentős volt, a megyék hirdették ki a pénzügyi változásokat. 1430-ban például, amikor

Zsigmond király megszüntette kis értékű ezüstpénzét, a dukátot, Sopron megyében (ahogy más megyékben is) elrendelte, hogy ezt hirdessék ki a vármegye vásárain és más nyilvános helyein. A megyésispánok ráadásul a forgalomból kivont dukátok kamarába vitelében is feladatot kaptak a pénzverő kamarások és más személyek mellett. I. Lajos korában az új pénzek forgalomba hozatalát a megye kiküldöttjei – valószínűleg szolgabírák vagy megyei emberek – társaságában hirdették ki a megye összes vásáros helyén, akik segítették a kamaraispán, a tárnokmester és az esztergomi érsek embereit a pénzbeváltás során is. Ez persze nem mindig zajlott zökkenőmentesen, az egri piacon például a kihirdetést követően megtámadták és megsebesítették a pénzbeváltókat, pénzeiket szétszórva.

A megyékben a nádori, illetve ispáni közgyűlések döntéseit is kihirdették, erre maga a közgyűlés is kiváló alkalmat jelentett. 1351-ben például a sági prépost, Kont Miklós nádor Hont vármegyének tartott közgyűlésén mutatta be a király oklevelét, ezt követően pedig a nádor elrendelte, hogy hirdessék ki, hogy Hídvég lakóinak is meg kell fizetniük a sági hídvámot.

Szintén a vásárokon „kiáltották ki” a törvényszékek, illetve a tanúkihallgatásra vagy más okból összehívott közgyűlések, majd megyegyűlések időpontját is. Liptó megyében ez egészen 1580-ig így volt, ekkor döntött úgy a vármegye, hogy ne a kikiáltók hirdessék ki ezeket a vásárokon, hanem még a folyó gyűlésen tűzzék ki a következő ülés idejét. Ennek elmulasztása esetén pedig a szolgabírákra hárult az a feladat, hogy tudtul adják az időpontot a megye nemeseinek. Zalában már 1558-ban elrendelték, hogy a szolgabírák hívják meg a nemeseket a törvényszékre. Erre akadt már példa a középkor időszakából is. Eperjes városa 1522-ben „szomszédjától”, Borsvai András szolgabírótól tudakolta meg a *sedria* következő ülésének időpontját. Bártfa fő informátorának ugyancsak a sárosi szolgabírák számítottak, 1550-ben egyikük például levélben tájékoztatta a várost a következő megyegyűlés időpontjáról.

A megyei hatóság feladata volt a királyi törvények megőrzése is. Zólyom megye jegyzőkönyvének egyik, 1530. évi bejegyzése szerint az alispán őrizte a megyével kapcsolatos fontos iratokat, a királyi rendelkezéseket és törvényeket, a vármegye jegyzőkönyvét, valamint a megyei pénztárat is. Az alispánok (és a szolgabírák) feleltek a törvények betartatásáért is, és meg

kellett büntetniük az azoknak ellenszegülőket. Az 1471. évi törvény abból kifolyólag bízta ezt a feladatot a megyei hatóságra, hogy az ispán, alispán és szolgabírók a közös jog védelmezői.

IX.2. AZ EGYEZSÉGEK ÍRÁSBA FOGLALÁSA

A megyei törvényszék ülésein nemcsak pereket folytattak, hanem a helybéli nemések különféle ügyeiket (peren kívüli egyezségeket, zálogosításokat) is írásba foglaltathatták a megyei hatósággal. A felek vallomását – szakszóval felvallását – a megyei jegyző a megfelelő formulák szerint pergamenre vetette, amelyet a megyei hatóság tagjai pecsétjeikkel hitelesítettek. A megye ebbéli tevékenysége a hiteleshelyekére hasonlított. A hiteleshelyekként működő egyházi intézmények országos megoszlása aránytalanságot mutat, a Dunántúlon például viszonylag sűrűn voltak efféle intézmények, melyek területi hatásköre lényegében az egyes vármegyékre terjedt ki. Sőt, például Pozsony, Somogyvár, Vasvár vagy Kapornak települése egyszerre adott ott-hont egy-egy hiteleshelynek, illetve Pozsony, Somogy Vas megye, valamint Zala megye kapornaki széke *sedriájának*. Az ország északi és keleti felében már ritkábban találunk hiteleshelyeket. A leleszi konvent hatásköre – szűkebb értelemben is – körülbelül tizenegy megyére terjedt ki, de más keleti hiteleshelyeké (például jászói konvent, egri, aradi, csanádi káptalan) is négy-öt vármegyét fedett le. Ezen a térségen feltehetően még inkább szükséges volt a megyék oklevél-kiállítási tevékenységére, így a helybéli nemességnek apró-cseprő ügyei írásba foglalására nem kellett hosszú és költséges utazásokra vállalkoznia.

A megyék hiteleshelyi jellegű tevékenysége már a 14. századtól kimutatható. 1306-ban például Izsép fia Jób az ügyben kereste fel Szabolcs megye hatóságát, hogy írásba foglaltassa felesége szép, díszes nyestprémes köpenyének zálogba adását. Az ingóságoknál gyakrabban találunk példát ingatlanok megye előtti elzálogosítására, ahogy 1456-ban Szkárosi János is egy ilyen ügyben látogatott el Gömörre, a megyei törvényszékre. Szkárosi már maga is zálogban bírta azokat a telkeket, amelyeket egy rokonának zálogosított tovább. Az oklevél hátlapján megjegyzés is olvasható – „*non solvit*”

–, amely arra utal, hogy Szkárosi nem fizetett a jegyzőnek az iratért. Ilyen feljegyzések más megyei iratokon is fellelhetők – arra szolgáltak, hogy a megyei hatóság addig ne pecsételje meg és bocsássa ki az oklevelet, amíg a jegyzőt ki nem fizette a kérvényező. Néha egyéb kifejezések is olvashatók az okleveleken, melyek utalhattak arra, hogy az irat milyen ügyben kelt, hogy átolvasták és átnézték-e, vagy esetleg, hogy a hatóság mely tagjának meghagyására, jelentésére állították azt ki. A 16. század elejére már több vármegyében előfordult, hogy az egyes iratokon jelezték, hogy adott ügyben melyik szolgabíró referált. Abaúj megyében például 1503-ban Horváti Balázs szolgabíró jelentésére foglalták írásba Kércsi Gergely bevallását, miszerint bizonyos, a Horváti-birtok határain belül fekvő szántóföldjeit nagy szükségben elzálogosította Tomori Pálnak. Az oklevél szerint Kércsi személyesen a hatóság előtt tette meg bevallását, ám felvethető, hogy ez valójában az érintett településen lakó Horváti Balázs szolgabíró otthonában történt, aki később a *sedrián* kérte erről az oklevél kiállítását.

Ung megye 1523. évi oklevele alján megtaláljuk Nyárádi János megyei jegyző aláírását és jegyzetét, míg a hátlapjára egy arra vonatkozó feljegyzést vezetett fel, hogy az ügyben Vitéz Miklós szolgabíró referált. Az ügy maga is érdekes. Ung megye hatóságát ugyanis a szomszédos Bereg megye korábbi jegyzője, Tarnóci György deák kereste fel. Vallomása szerint, amikor még viselte jegyzői hivatalát, akkor a császlóci plébános felvallást tett előtte egy zálogügyben, melyről hivatalánál fogva oklevelet kellett kiállítania a megyei hatóság pecsétje alatt. Ő ezt az oklevelet el is készítette, de közben letették a jegyzői hivatalról, ráadásul az alispánt és a szolgabírák egy részét is leváltották, így bár hiába írta meg a dokumentumot, azt azóta sem pecsételték meg. Az ügyről így Tarnóci Ung megye hatósága előtt tanúskodott, hogy ne érje kár az érintetteket (akik különben Ung megyeiek voltak). A felvallásokat tehát egy szolgabírónál vagy a jegyzőnél, akár otthonukban is megtehették. A császlóci plébános ügyével, úgy tűnik, a beregi jegyzőt kereste fel, aki meghallgatta a vallomást, majd megírta róla az oklevelet, és benyújtotta a megyei hatóság elé pecsételésre. 1520-ban Hont megyében is a jegyző, Szelenyi Menyhért számolt be a megyei hatóság előtt egy zálogügyletről, amit az ő jelenlétében tettek. Az sajnos nem derül ki, hogy az érintett felek hol

keresték fel Szelényit, saját házában vagy talán ő is tartott „hivatali ügyeletet” a törvényszék helyszínén, mint Pozsony megyei kollégája.

Ugyancsak lehetőség volt arra, hogy a megyei hatóság előtt valljanak ügyvédek a megye nemesei. Sőt, nem csupán a nemesek, hanem akár a szabad királyi városok is vallhattak a megyei törvényszék előtt ügyvédek, akik ezt követően a *sedrián* zajló perekben képviselték a városi tanácsot. Eperjes városa például 1444-ben és 1498-ban is Sáros megye hatósága előtt tett ügyvédvallást, és kapott erről oklevelet. Egy ilyen ügyvédvalló levélben meghatározhatták, hogy az ügyvéd milyen ügyben (vagy gyakran mindenféle ügyben) járhat el. Sokszor egyszerre több ügyvédet is vallottak, a 14. század végétől általában egyéves időtartamra. A megye előtt tett ügyvédvallások esetében azonban fontos megemlíteni, hogy ezek az ügyvédvalló levelek csak a megyei törvényszéken zajló perekben voltak érvényesek.

IX.3. ÚRISZÉKI ÉS A JOBBÁGYKÖLTÖZÉSI ÜGYEK

A megyei hatóság fontos feladatai közé tartoztak a különféle „jobbágyügyek”, legyen az a földesúri bíraskodás ellenőrzése vagy épp a jobbágyköltözési viták elrendezése. A földesúr ítélőszéke, az úgynevezett úriszék az adott birtokos összes jobbágyára és a birtokain élő egyéb személyekre is kiterjedt. Sőt, ha bármely birtokosnak problémája akadt egy másik földesúr jobbágyával, azt is utóbbi úriszékén kellett rendeznie. Egy-egy hatalmaskodási vétségben pedig, míg uruk maga igazát a megfelelő nemesi fórumokon kereste, a vádban megnevezett jobbágyoknak ugyancsak a saját földesuruk úriszékén kellett felelniük. A földesúr, különösen ha egy jelentősebb nemesről, főúrról esetleg egyházi személyről volt szó, általában nem maga ítélkezett az úriszéken, hanem valamely embere, uradalmi tisztartója révén.

A vármegye azonban felügyeletet gyakorolt az úriszéki bíraskodás felett, egy vagy több szolgabíró rendszeresen kiszállt az úriszékre az ítélkezés meghallgatására, annak ellenőrzésére, hogy a földesúr valóban ítéletet tart-e vétkes jobbágya felett. Ennek elmulasztása esetén az ispánhoz, illetve a megyei hatósághoz lehetett fordulni. Az udvari bíróságok a 15. században gyakran utasították a megyéket, hogy szálljanak ki egy előre kijelölt idő-

pontban a meghatározott helyszínre, hallgassák meg az úriszéki bíraskodást, és tegyenek róla jelentést. A szolgabíró úriszéki kiszállását a megye is elrendelhetette saját hatáskörében, vagy kérhette maga a földesúr is. 1388-ban például Forgács János tiszttartója kereste fel Bars megye hatóságát, hogy küldjön ki az úriszékre egy vagy két szolgabíró az igazságszolgáltatás meghallgatására. Az úriszékre való kiszállásról – miként egy vizsgálatról vagy idézésről – a kiküldött szolgabírónak be kellett számolnia a megyei hatóság többi tagja előtt.

Nézzünk néhány példát az úriszéki ítélkezésre! 1480-ban Nógrád megye hatósága tisztító esküre ítélte Marcali László nejét, Jusztinát, akinek arra kellett esküt tennie, hogy Chethko Jakab nevű jobbágya révén nem szántotta fel Kéri László földjét. Az esküt a marcali plébánián kellett letennie egy szolgabíró jelenlétében, míg Jakab felett az úriszéken Jusztina asszonynak vagy tiszttartójának, esetleg falunagyának ugyancsak a szolgabíró részvételével kellett igazságot szolgáltatnia. 1425-ben Buclói András azért tett panaszt Sáros megye hatósága előtt, mert Varjú Péter két jobbágya megjelent a házánál, ahová Perényi Miklós jobbágyait is magukkal vitték, s életére akartak törni. A vádra Varjú felajánlotta, hogy úriszéken igazságot szolgáltat a két erőszakoskodó jobbággy felett, aminek meghallgatására – és valószínűleg ellenőrzésére – a megye egy szolgabírója is kiszállt. Azt nem tudjuk, hogy Varjú milyen büntetést szabott ki jobbágyaira, 1461-ben viszont Veszprém megyében a lövöldi apát tiszttartója meglehetősen komoly ítéletet hozott hatalmaskodásban megvádolt jobbágyaira: mindegyiküknek negyvenedmagában kellett tisztítóeszküt tennie. Ekkor már a királyi kúriában lezajlott a lövöldi tiszttartó saját pere, melynek során az uralkodó neki is esküt ítelt meg, ötven eskütárssal. Ennek folyománya volt az úriszéki ítéllethozatal, amelyen ezúttal is részt vett a megye egyik szolgabírója.

A szolgabírónak a jobbágyköltözési ügyekben is ki kellett szállniuk az úriszékre. A megyéknek a 15. század során egyre többször kellett kivizsgálniuk jobbágyköltözési vitákat akár királyi parancsra, akár egy *sedrián* tett panaszra. Ezek az ügyek leginkább arra terjedtek ki, hogy az egyik nemes birtokáról a másikéra költöző jobbágy megfizette-e urának az ilyenkor szükséges földbért, kifizette-e tartozásait, illetve az ura engedélyével költözött-e el. Nyilván ezek hiánya esetén a költözés vagy a költöztetés jogtalannak

számított. 1414-ben például Bereg megye esküre ítélte Lónyai Jakabot annak igazolására, hogy csak a földesúri engedélykérés, valamint a földbér és a tartozások megfizetése után költöztetett el birtokára egy jobbágyot. Az a földesúr is vétkes volt azonban, aki annak ellenére nem akarta elengedni költözni szándékozó jobbágyát, hogy az mindent megfizetett. Zsigmond király 1391. évi erdélyi rendelkezése az ilyen esetekben a szolgabírákra bízta az ügy kivizsgálását, nekik kellett felderíteniük, hogy a jobbágy valóban megfizette-e tartozásait, és a vád beigazolódása esetén ők bírságolták meg a visszatartó földesurat. Az 1397. évi temesvári országgyűlés törvényei ugyancsak megerősítették a megye feladatát ezen a téren, az új földesúr egy szolgabíró kíséretében kérte ki a költözni szándékozó, ám ura által visszatartott jobbágyot. Sőt arra is akadt már Zsigmond idején is példa, hogy a költözködni szándékozó jobbágy érdekében járt el a vármegye, a megyei pecséttel (feltehetően egy megyei ember révén) kérve ki egy jobbágyot urától. Az 1435. évi törvény pedig mind a költözési engedéllyel bíró jobbágyát akadályoztató, mind az engedéllyel nem rendelkező jobbágyot erőszakkal elhurcoló földesúr megbírságolását az ispánra és a szolgabírákra bízta.

A *sedria* előtt számtalan jobbágyköltözési ügyet tárgyaltak, példaként nézzünk néhány érdekesebb esetet. 1359-ben Szabolcs megye hatósága előtt Kállói István mester képviselője jelent meg, hogy a megye segítségét kérje Kállói jobbágyának, Dorman Istvánnak szökése ügyében. Panasza szerint Dorman se engedélyt nem kapott, se a földbért nem fizette meg, sőt még 9 márka bírsággal is tartozott, mégis Kállói László mester birtokrészére költözött át. A megye ki is küldte emberét László mesterhez, kérve a jobbágy visszaadását. László azonban közölte a megyei emberrel, hogy Dorman, a saját jobbágya tőle szökött el korábban István mesterhez, s most csak visszatért eredeti urához. 1405-ben Remetei István fordult Temes megye hatóságához, hogy mit tegyen vermesi kenéze kapcsán, akit emberölésen értek, s ebbéli félelmében akar továbbköltözni, földesúri engedéllyel. A megye azonban félelme ellenére sem engedte a jobbágyt, hogy ügye rendezése előtt meglépjen. A harmadik példa a Dunántúlról származik. 1463-ban Tolna megyében a fehérvári keresztes konvent preceptorának panaszára tartottak vizsgálatot, miszerint a fehérvári prépost tolnavári jobbágysai engedély nélkül elköltöztették magukhoz a keresztesek egyik varasdi jobbágyát, Bocskor

Benedeket. A vizsgálódó szolgabíró a varasdi bírót kérdezte ki eskü alatt, aki az erőszakos költöztetés mellett arról is beszámolt, hogy a derék tolnaiak a keresztesek négy hordó borát, 70 köből gabonáját és az egyik keresztes ékszereit is magukkal vitték a „költöztetés” során, míg Bocskor 150 köből, a konventnek tizedként járó gabonát is elszállított máshová, feltehetően a fehérvári prépost kezén lévő Tolnavárra.

A megyei hatóság illetékessége fokozatosan növekedett a jobbágyköltözési ügyekben. Ennek egyik fontos mérőföldkövének tekinthető az 1504. évi törvény. E törvény ugyanis a szolgabírák feladataként szabta meg a jobbágyköltözési engedély kiadását és az ezzel kapcsolatos úriszéki bíraskodás felügyeletét. Eszerint, ha az engedély kiadása után kiderül, hogy a jobbágy-nak adóssága vagy egyéb bűne van, akkor a földesúrnak vagy tisztartójának két héten belül igazságot kellett rajta szolgáltatnia egy szolgabíró részvételével. Ha a jobbágy tisztázta magát, szabadon elköltözhetett a szolgabíró jelenlétében. Abban az esetben pedig, ha valaki engedély nélkül költöztetett el jobbágyot, vagy épp visszatartotta, akkor 25 márkában kellett őt elmarasztalni. A bírságpénzen a panaszos, az ispán és a szolgabírók osztoztak, és annak fejében a vétkes birtokait is lefoglalhatták. A törvény szintén büntette azokat, akik akadályozták a megyei hatóságot ezen feladat végrehajtásában. Az engedély kiadása előtt a szolgabíró maga is meggyőződött az esetleges tartozások megfizetéséről. 1510-ben Sáros megyében Gombos Lőrinc szolgabírónak Deméte településre kellett kiszállnia János jobbágy költözési engedélye ügyében. Gombos itt összehívta a falu bíróját, esküdtjeit, valamint bizonyos birtokosokat, és kikérdezte őket Jánosról. Ekkor kiderült, hogy a jobbágy-nak még 12 forint tartozása van földesura irányában (bor ára, földbér stb.), egyébként szabadon távozhatott.

IX.4. VÁMOK, UTAK ELLENŐRZÉSE

A középkorban vámot nem csupán a határokon bejövő külföldiek fizettek, az ország belsejében is számos, belkereskedelmi vámhely létezett, azon belül is vásárvámok, illetve közlekedési vámok. A közlekedési vámok között találunk olyanokat – vízi vámokat –, amelyeket egy-egy folyón, patakon

28. kép. Vámfizetés a középkorban (1426)

vagy réveken, gázlókon, hidakon való átkelésért kellett lefizetni. A szárazföldön az utak használatáért szedhettek vámot. Ezeket a vámokat nem csupán az áruikat hordozó kereskedőknek, hanem a királyság útjain közlekedő lovas vagy gyalogos utazóknak, az üres szekerekkel haladóknak, valamint a költözőknek is fizetniük kellett (28. kép). A vámért cserébe az uralkodó védelme alatt álltak az utazók, a vámszedés mögött eredendően az az elv húzódott meg, hogy lefizetésével biztonságosan lehet közlekedni. Később az a gondolat is megjelent, hogy a vámért cserébe annak tulaj-

donosa köteles karbantartani az utakat, hidakat, kikötőket, hajókat is biztosítva adott esetben a folyami átkeléshez. Eredetileg a királyság vámjai többnyire az uralkodó kezén voltak, jövedelmükön pedig a király az adott megye ispánjával osztozott: kétharmada, az úgynevezett „királyketteje” az uralkodót illette, míg egyharmada az ispán jövedelmét növelte. Az ispán feladata volt a vám felügyelése is. A királyok azonban egyre inkább magánbirtokosoknak adományozták el a vámokat, más esetekben pedig vámmentességet adtak bizonyos személyeknek, településeknek ezek alól.

A törvényes, a király által adományozott vagy engedélyezett vámhelyeken felül előfordult, hogy egyes birtokosok jogtalan vámot szedtek, akár úgy, hogy nem volt erre semmilyen engedélyük, akár úgy, hogy olyanoktól szedtek vámot, akik mentességet élveznek. Mindazonáltal a kereskedők és utazók is elkerülhették a vámhelyeket és az azokon áthaladó, számukra előírt

utakat, úgynevezett álutat használva. Bizonyos útvonalak kötelező használata ugyanis attól is függött, hogy ki halad rajta: ami egyes alattvalók számára törvényes útnak minősült, az másoknak álút volt. Egyes gázlókat a helybéli jobbágyok szabadon használhattak, például a falu és a patak túlsópartján fekvő erdő közötti átkelésre, míg egy kereskedő ezen a gázlón már nem vághatta le az utat, a törvényes vámhelyet megkerülve.

A megyékben a jogos és jogtalan vámhelyek megállapítására és a jogos útvonalak előírására alkalmasint vámvizsgálatot tartottak. Ebben természetesen a megyei hatóságnak, majd megyei közösségnek is egyre nagyobb szerep jutott. I. (Nagy) Lajos király 1351. évi törvénye a közlekedési vámok közül csupán a híd- és révvámokat engedélyezte, tehát azokat, amelyeket valamely folyón vagy patakon történő átkelésért fizettek. E törvény fényében 1355-ben Lajos király felszólította a szepesi káptalant, hogy a megye ispánjával vagy alispánjával – mint királyi emberrel – vizsgálják ki Sáros megye vámhelyeit. A vizsgálatot természetesen az alispán, bizonyos István mester folytatta le, a szepesi olvasókanonok tanúbizonysága mellett. Ehhez az alispán közgyűlésre hívta a megye nemes és nem nemes lakosságát Sáros városába, sőt még a huszonnégy szepesi város követeit is meghívták. Közöttük vizsgálódva tizenegy megyei vámról szereztek ismeretet.

A 15. század elején a vámok kivizsgálásának fóruma a megyéknek tartott bírói közgyűlések voltak, ahol a megyei hatóság és a közgyűlési esküdtek esküje bizonyította a vámhelyek törvényességét. Nógrád megyében 1405-ben a Nógrád és Hont megyéknek tartott nádori közgyűlésen rendelték el vámvizsgálatot. Az erről kiadott oklevél ráadásul a vámhelyek mellett a Vác városába vezető megyei útvonalakról is tájékoztat. Bars megyében 1424-ben, míg Nyitrában 1429-ben ugyancsak egy-egy közgyűlés keretében írták össze a törvényes vámhelyeket, valamint a jogos és álutakat. Ezúttal is a megye alispánjait, szolgabíráit és a közgyűlés esküdtjeit kérdezték ki a vámokról, akik a keresztfé érintése mellett hitükre és hűségükre esküt téve erősítették meg a törvényes vámhelyeket. Zsigmond király 1435. évi nagy törvénykönyve is elrendelte, hogy minden egyes megyében nádori közgyűlésen vizsgálják ki a vámhelyeket. Ezeken fel kellett deríteni, hogy hol vannak törvényes vámhelyek, a vámbirtokosoknak pedig oklevelekkel is igazolniuk kellett a vám létesítését vagy megszerzését, illetve a vámtételek nagyságát.

Ha ilyen információt nem találtak, akkor az esküdteknek kellett kivizsgálni és meghatározni a vámtételeket, illetve szintén az ő feladatuk volt az álutak felkutatása is. A hidak, kikötők karbantartását elmulasztó vámtulajdonsok megbírságolása pedig az ispánra hárult.

A nádori közgyűlések visszaszorulásával, majd megszűnésével – a 15. század második, 16. század első felének átalakulásaival összhangban – a vámok kivizsgálásának gyakorlata is változott. A Mátyás király koronázását követően újjáélesztett közgyűléseken ugyancsak tárgyaltak vámügyeket, például a király nevében Pest és Pilis megyéknek rendezetten a turai és a nagykőrösi vámokon történt túlkapások is napirendre kerültek. A közgyűlés azonban idejétmúlt intézmény lett, az 1486. évi nagydekrétum eltörölte azt. Ezzel együtt azonban a törvényes vámhelyek felkutatását és összeírását, valamint a vámtételek nagyságának szabályozását a megyék ispánjainak feladatává tette. A törvény előírta, hogy a következő évben minden megyében vámvizsgálatot kell tartaniuk az ispánoknak a megye vagyonosabb nemeseivel (esküdtekkel) együtt, s jelentést tenniük a száraz- és vízi vámok számáról. Az ispánnak és az esküdt nemeseknek lett a feladata az is, hogy orvosolják a túl magas vámszedés okozta károkat. Az ispán adott esetben eltilthatta a vámszedéstől is az indokolatlanul nagy vámot követelőket, szabad és díjmentes közlekedést biztosítva az átkelőhelyen. Amennyiben pedig a megye ispánja maga is vámbirtokos volt, az ő vámjait a szomszédos megyék ispánjainak kellett kivizsgálniuk.

II. Ulászló Zsigmond király rendelkezését alapul véve szabályozta a kérést, csak a közgyűlések helyett a vámok kivizsgálását – Mátyás törvénykönyvéhez hasonlóan – az ispánra és az előkelő nemesekre bízta. Az 1518. évi bácsi országgyűlés ismételten országosan elrendelte a vámhelyek felülvizsgálatát. A törvény értelmében a megyéknek ezúttal is esküdteket, nyolc becsületes nemeset kellett megválasztaniuk, hogy megvizsgálják a száraz- és vízi vámokat, gázlókat, hidakat. A Bihar megyéből fennmaradt 1520. évi vámvizsgálat ennek mikéntjét is megmutatja. Biharban – és feltehetően az ország más megyéiben is – meg is választottak nyolc nemeset, akik szigorú esküt tettek. Ezek az esküdtek végigjárták a megye vámhelyeit, ahol összehívták a szomszédokat. Lényegében tanúkihallgatást tartottak, a szomszédokat eskü alatt kérdezték ki, hogy van-e híd vagy töltés az adott vámhelyen,

majd ezt saját maguk is megtekintették. Szintén a szomszédokat kérdezték ki arról is, hogy mekkora vámot szokás szedni az adott helyen. A vizsgálat eredményéről a megye alispánjának és szolgabíráinak pecsétje alatt oklevelet állítottak ki, amelyet megküldtek a királyi tanácsnak.

A jelentés nemcsak a törvényesnek ítélt vámhelyeket sorolta fel, hanem a törvényteleneket is. A vámvizsgáló bizottság ugyanis csak azokat a vámhelyeket tartotta törvényesnek, ahol átkelőhely működött, a szárazvámok – az uralkodói tiltások értelmében – törvénytelennek számítottak. Így járt például Debrecen mezővárosa is, ahol sem a tanúk vallomása, sem a helyszíni szemle alapján nem találtak hidat vagy töltést, ezért a debreceni vámot törvénytelennek minősítették. Érdekes jelenet zajlott Szomajom település vámjá esetében. Itt ekkorra már se híd, se töltés nem volt, ám mikor a település birtokosai hírt kaptak arról, hogy jönnek a vámvizsgálók, gyorsan elkezdtek hidat ácsoltatni. Tették ezt ráadásul egy olyan kicsiny ér fölött, ahol még töltésre sem volt szükség, mert az alacsony vízen a szekerek gond nélkül átkelhettek. Ügyeskedésüket azonban hamar lefülelték, a bizottság hamarabb Szomajomra ért, mint hogy a híd elkészült volna, és a vámot törvénytelennek minősítették.

A vámbirtokosok olykor egyéni panaszaikkal is felkereshették a megyei hatóságot, egy-egy konkrét vámhely, illetve útvonal kérdésében. 1454-ben Abaúj megye törvényszéke az egyik helybéli nemes kérésére Németi, Szina és Bozita vámhelyei kapcsán vizsgálódott. A megye erre egy szolgabíró, valamint hét további nemeset küldött ki, akik talán valamiféle eseti esküdtek lehettek. A kiküldöttek a kérdéses Szendvölgye és Petrivölgye nevű völgyeket keresték fel, s tanúkihallgatást végeztek, megállapítva, hogy sem a Szendvölgyéből bizonyos megnevezett falvakon át Szepsi mezővárosa felé haladók, sem a Petriből Nagyida felé közlekedők nem járnak álúton a három vámhely szempontjából, s csak akkor kell lefizetniük a bozítai vámot, ha az ottani hídon kelnek át. Négy évvel később, 1458-ban, Bereg megye szolgabírái és nemesi közössége előtt vádolták be az alispán embereit, hogy Beregszász mezővárosban jogtalan vámot követelve rabolták ki a nagyszőlősi éves vásárra tartó jobbágyokat. Az alispáni emberek azért követelték a vámot, mert véleményük szerint a jobbágyok álúton közlekedtek. A megyei vizsgálat során kihallgatott tanúk (köztük a beregszászi polgárok) azonban

megegerősítették, hogy a megkárosított jobbágyok által használt, Jánosi és Kígyós közötti útszakasz a dédapáik kora óta törvényes út a gyalogosok számára, s az ott közlekedők nem kötelesek Beregszászon vámot fizetni.

IX.5. A KIRÁLYI OLTALOM GYAKORLÁSA

A vármegye szükség esetén amolyan „gyámhatósági” feladatot is elláthatott, pontosabban királyi parancsra oltalomba vehetett özvegyeket és árvákat, illetve az ő birtokaikat. Erre elsősorban akkor került sor, ha a kiskorúnak már nem éltek apai rokonai. 1353-ban például I. (Nagy) Lajos király vette különös védelem alá a néhai Rezneki Gergely kiskorú fiait, birtokaikkal együtt. Utasította Zala megye ispánját, Mikcsfi Istvánt, hogy a király nevében védelmezze meg a gyermekeket és birtokaikat minden támadással szemben. Mindazonáltal azt is meghagyta a zalai ispánnak, hogy semmilyen perben ne hozzon ítéletet a kiskorúak ügyében, amíg azok a törvényes kort be nem töltik. A Rezneki fiúk és anyjuk ugyanis komoly nyomásnak voltak kitéve a rokonság részéről, birtokaik megosztására igyekeztek kényszeríteni őket, míg egyesek el is foglaltak tőlük bizonyos javakat. Ebben az ügyben is az ispánnak vagy alispánnak kellett az özvegy és a gyerekek érdekében eljárnia.

Hasonlókra a 15. századból is akad példa, ám gyakran a megyei hatóság mellett egy-két tekintélyesebb nemest vagy akár főurat is kijelöltek a kiskorúak javainak oltalmazójaként. Ők, illetve az általuk kinevezett tisztartók lettek a birtokok tényleges kezelői a gyerekek törvényes korának eléréséig. 1420-ban például Zsigmond király a szabolcsi ispán és alispán mellett a királyság országbíróját, Perényi Pétert bízta meg Monoki Sandrin özvegyének védelmével, míg ugyanebben az évben Alsólendvai István hajadon leányának és birtokainak oltalmát a király Vas és Zala megyék ispánjai mellett a tekintélyes Kanizsai és Szécsi családok tagjaira bízta. A 15. század közepére már nemcsak az ispánokra és alispánokra, hanem a teljes megyei hatóságra ruházták rá a királyi oltalom jogát. 1454-ben V. László a Kazai árvákat, illetve Kakas Miklós özvegyét birtokaikkal együtt Borsod és Nógrád megyék ispánjai, alispánjai és szolgabírái, az egri püspök, valamint két nemesi előkelő oltalmára bízta. Elődjeihez hasonlóan Mátyás király is

gyakorta élt a királyi oltalom nyújtotta lehetőségekkel. Rögtön uralma elején, 1458-ban parancsba adta például Abaúj megye ispánjának vagy alispánjának, illetve szolgabíróinak, valamint Szinyei János nemesnek, hogy vegyék különös oltalom alá a tekintélyes vagyonnal bíró Gagyai János árván maradt fiait. 1493-ban II. Ulászló király hasonlóan a megyei hatóságra, Ung megye ispánjaira, alispánjaira és szolgabíróira bízta a király különös védelme alá vett Butkaiak birtokainak védelmét.

A király azonban nem csupán árvák és özvegyek oltalmát ruházhatta megyékre, hanem például egyes egyházi intézmények birtokait is. I. (Nagy) Lajos király így bízta a borsmonostori apátság népeinek védelmét a kőszegi várnaggyal szemben 1370-ben Sopron megye ispánjára. 1350-ben a király öccse, Anjou István herceg is hasonlóképpen tett, ám ő akkor a ciszterci kolostor szerzeteseit, népeit és birtokait saját oltalmába véve, az oltalom gyakorlásával Vas megye mindenkori ispánjait és alispánjait ruházta fel. Ilyen feladatot azonban a megyéken túl egyes főurakra is rábízhattak az uralkodók, például Mátyás király 1464-ben a vásárhelyi Szent Lampert kolostor apácáinak védelmét nem az illetékes megyére, Veszprémre, hanem két főúrra, Kanizsai Lászlóra és Miklósra testálta. Ugyancsak hozzá kell tennünk, hogy az uralkodók nemcsak özvegyek és gyermekek, de felnőtt férfiak birtokait is különös oltalomba vehették, kegyük megnyilvánulásaként, vagy éppen a királyi udvarban, otthonuktól távol tartózkodó személyek birtokairól gondoskodva. Zsigmond király például 1417-ben szakácsát, Szakácsi Pétert vette különös védelmébe birtokaival együtt, megbízva Somogy megye mindenkori ispánját és alispánját, hogy nevében gyakorolja ezt az oltalmat.

X. POLITIZÁLÁS ÉS KÖZÖSSÉG A VÁRMEGYÉBEN

A középkori Magyarországon a vármegyék elsősorban a központi hatalom helyi képviselői voltak. Az ispán az uralkodót, a királyi hatalmat testesítette meg, a megyei hatóság a királyi rendeleteket hirdette ki és hajtotta végre, a királyi adó behajtásában segédkezett, s ugyancsak központi parancsra szerelte fel és mozgósította csapatát. A megye azonban lassan a helyi és országos politika színterévé is vált, hogy a kora újkorban, illetve újkorban egyértelműen a nemesi politizálás és önjagztatás legfontosabb pillére legyen. Az ide vezető út azonban hosszadalmas volt. A középkori nemesi megyében a későbbi, politizáló vármegye előzményei helyi szinten a megyék nemesi közösségének a megerősödésében, a közösségtudat mellett a közös felelősség és döntés egyre erőteljesebb megfogalmazásában és megélésében érhető tetten. Országos szinten természetesen a 16. század elején virágkorát élő köznemesi politikában, illetve a diétákra küldött nemesi követek esetében tapinthatók ki a későbbi politizáló vármegye előzményei.

X.1. A NEMESI KÖZÖSSÉG ÉS ÚJ FÓRUMA

X.1.1. A megyei nemesek egyeteme

A nemesi vármegye hatóságát a király által kinevezett ispán (valamint az általa kijelölt alispán) mellett azok a szolgabírák alkották, akik már a 14. század elejétől az adott megye nemesi közösségének választása révén kapták hivatalukat. A megye nemesei azonban nem csupán a szolgabíráik révén vettek részt a megye igazgatásában, hanem ennél közvetlenebb módon is. Az igazságszolgáltatás esetében a *sedria* alkalmi bírótársai a jelen lévő me-

gyei nemesek köréből kerültek ki, maguk is részt vettek tehát egy-egy döntés meghozatalában. Még jelentősebbnek tekinthetjük a bírói közgyűlések alkalmából esetileg megválasztott esküdtek intézményét. Az esküdteket a helyi nemesi közösség fontosabb tagjai közül választották meg, lényegében arra, hogy a megye egész közösségét képviselve tanúskodjanak eskü alatt. Egyes vármegyékben a megyei emberi megbízás is egyfajta közösségi jelet öltött, legalábbis amikor a megye tanúbizonyságaként küldték ki őket.

A királyi adó behajtása és a katonai mozgósítás esetében a nemesi közösség gyakran külön eseti megbízottat, esküdtet választott a királyi és megyei tisztségviselők mellé. A királyi adószedő regisztrumát pedig nem csupán a megyei tisztikar, de a közösség is ellenőrizte. Ennek fontosságára idézünk Koroknai Péter, Sopron megye 1546. évi adószedőjének magyar nyelvű leveléből: „az vármegye az regisztrumot különben be nem pecsétlik, hanem gyűlést hirdetnek, hogy mind az urak tisztartói és mind az egész vármegye bemennek az gyűlésbe és azok előtt az regisztrumot megolvassák.” A gyűlésen részt vevő nemesség megvizsgálta a regisztrumban írtak igazát, és annak fényében pecsételte meg ezt a hatóság. Bár e forrás már két évtizeddel a mohácsi vereséget követően keletkezett, a megyei közösség korábban is megismerhette a *sedrián* bemutatott adószedői jegyzékeket, ráadásul az alispánokat rendre a közösség hatalmazta fel az adóhátralékok behajtására. Ugyancsak a nemesi közösség választotta meg és hatalmazta fel a megye országgyűlésre, a királyhoz vagy másokhoz küldött követeit is, gondoskodott kiadásairól, s előttük számolt be tevékenységéről a hazatérő követ.

A megyei nemesi közösség magát leginkább *universitas* néven, tehát a „megyei nemesek egyetemeként” határozta meg. Ez a kifejezés már a 14. században tetten érhető, 1351-ben például a Bács megyének tartott nádori közgyűlésen horváti Aranyas Pál ügyvédként Valkó megye nemesi közösségét, *universitasát* képviselve jelent meg. A megyei közösség szerepe folyamatosan növekedett a 15. század folyamán, bizonyos, közösségi érdekű kérdésekben ugyanis nem a megyei hatóságra, hanem a nemesség egyetemére hárult a döntés. Már Zsigmond király 1432–1433. évi honvédelmi szabályzata is a megyei közösségre bízta a tervezet megvitatását. A megyei nemeseknek össze kellett gyűlniük a királyi javaslatok megtárgyalására (a megjelenés kötelező volt), ahol a király utasítása szerint minden nemes vé-

leményét meg kellett hallgatni. Ezt követően a nemeseknek követeket kellett választaniuk saját kebelükből, hogy képviseljék a megye akaratát a királyi tanács előtt. Mátyás király idején az egyes megyék *universitasa* döntött arról is, hogy a királyi parancsnak megfelelően megtartsák-e a nádori közgyűlést, vagy kérjék annak pénzbeli megváltását, ahogy több esetben a nemesi felkelés esetleges megváltásáról is közös megyei döntés született.

A megyei közösség szerepe és fontossága tovább növekedett a 15. század végén, elsősorban Mátyás király 1486. évi törvénykönyve, valamint II. Ulászló 1498–1500 közötti katonai-adószedési reformjai folytán. A szolgabírói hivatal – ami maga is kezdett lassan felértékelődni – mellett új, a közösség által választott tisztségek jelentek meg, előbb a megyei esküdtek, majd a rendre megválasztott megyei pénztárnok, illetve kapitány személyében. A 16. század első felében a megyei nemesi közösségek – különböző időben, különféle körülmények között – egyre inkább beleszólást kaptak az alispánok választásába is. A megyei pénztár és bandérium felállítása azonban nem csupán új tisztségviselőkkel járt, hanem a közösség ellenőrző szerepének növekedésével is. A nemesek egyeteme elszámoltatta a saját adószedőit, megvizsgáltatta számadásaikat, illetve – mint 1511-ben Borsod megyében – szerződést kötött a megyei kapitánnyal, illetve tisztekkel. Ugyancsak a közösség döntött a különadók kivetéséről, valamint a megyei célokra történő kölcsönök felvételéről is.

A 15. század második felében egyre gyakrabban előfordult, hogy bizonyos ügyekben a megyei hatóság helyett az *universitas* nevében állítottak ki egyes iratokat – még ha ezeket ugyanúgy a megye jegyzője fogalmazta is meg, s a hatóság tagjai látták el pecsétjeikkel. A legkorábbi ilyen dokumentumok Mátyás király uralmának első éveiből maradtak fenn. Ezek az oklevelek meglehetősen változatos ügyekben keletkeztek. 1459-ben például Bodrog megye egyeteme az uralkodónak címzett levelet, tudtára hozva Túz János és Imre deák familiárisainak hatalmaskodását, amikor is három jobbágyot meggyilkoltak, nőket bántalmaztak, és értékeket vittek el. Az ügy fontosságához hozzátartozik, hogy a két bevádolt személy, laki Túz János és Szapolyai Imre a királyság (egymást követő) kincstartói voltak, a király pénzügyi tisztségviselőinek túlkapásáról volt tehát szó. Más jellegű Baranya megye ugyanebből az évből fennmaradt kiadványa. Ezt a nemesi közösség

és a szolgabírák közösen bocsátották ki, amire a későbbiekben máshol és máskor is bőven akadt példa. Baranya oklevele annyiban különleges, hogy az 1458. évi pesti országgyűlésre hivatkozva a megye közössége ítélkezett tolvajok, rablók és más bűnözők bűjtatásában, meghagyva a megyei hatóságnak, hogy fogják el az elítéltet, és foglalják le javait.

A különféle megyék *universitasai* által kiállított oklevelekben máskor is találkozunk olyan esetekkel, hogy a nemesi közösség ekképpen bízta meg a hatóság tagjait bírságolással, illetve birtokok lefoglalásával. 1506-ban például Somogy megye nemesi közössége állított ki oklevelet arról, hogy feljogosította a megye alispánját és szolgabíráit az adókerülők megbüntetésére és a tartozások behajtására, míg 1522-ben Abaúj megye egyeteme arra hatalmazta fel az alispánt, hogy megbírságozhassa a bíraskodásnak lármázással és engedetlenséggel ellenszegülő nemeseket. 1505-ben Sopron megye nemesi közössége és szolgabírái döntöttek úgy, hogy az ispán és az alispán Ferenc győri püspök birtokaiból bírság címén elégtételt adjon a püspök ellenfelének, Edvi Miklósnak.

A megyei nemesi közösség többször állított ki okleveleket és nyugtákat megyei célokra felvett kölcsönökkel, illetve az adószedői számadások ellenőrzésével kapcsolatban is. Mindemellett a közösség nevében írták meg azokat a leveleket is, melyekkel felhatalmazták a megye követeit tevékenységük elvégzésére. Továbbá olyan esetek is előfordultak, amikor a nemesi közösség küldött levelet az uralkodónak vagy egyes főuraknak, városoknak. Olyan ügyekben is kiállíthatott a megyei nemesség okleveleket, amikor a megyei hatóság valamely tagja volt az érintett. 1468-ban például Csongrád megye egyeteme előtt szeri Pósa István a megye ispánjai ellen tett panaszt, miszerint emberei Tömörkénynél jogtalanul szednek vámot jobbágyaitól. Erre az *universitas* levelet írt az ispánoknak, kérve őket, hogy embereiket tiltsák el ettől. 1511-ben pedig Nyitra megye nemesi közössége állított ki arról oklevelet, hogy egy szolgabíró és megyei ember bevezette Salgói Mihály alispánt egy helybéli nemes birtokaiba, adósság címén. 1505-ben Tolna megye nemesi közössége számolt be II. Ulászló királynak a megyei hatóság és a Várdaik adótartozásának behajtása során keletkezett incidenséről. A *sed-rián* ekkor a két alispán egyaránt panaszt tett, de még az egyik szolgabíró is érintett volt. A megye (feltehetően a maradék három szolgabíró) kivizsgálta

a panaszt, döntés is született Várdai vétkes jobbágynak úriszéki elítéléséről, Várdai azonban végül a kúriára fellebbezett. Ezért állította ki oklevelét a megyei közösség az ügyről.

A megyei nemesi közösség szükség esetén tagjaiért is közbenjárhatott. 1500-ban Pest megye egyeteme tanúsította oklevéllel Kenderesi Mihály nemességét, ami azért volt szükséges számára, mert ezzel papírja lett arról, hogy a legutóbbi Rákos mezei országgyűlés határozatai szerint vámmenetséget élvez. Kenderesi különben a pesti nemesség fontos tagjának számított, 1505-ben és 1518-ban követte választották, míg 1512-ben már azért állt a vármegye nemesi közössége elé, hogy elszámoljon az általa behajtott megyei adóval. Az *universitas* el is fogadta számadását, és nyugtát állított ki számára. Ugyancsak a közösség egy tagja, Battyányi Boldizsár érdekében fordult II. Ulászló királyhoz 1512-ben Fejér megye nemesi egyeteme. Battyányi okleveleinek megújítását kérvényezték a királytól, amelyek még 1490-ben mentek tönkre, amikor Miksa császár elfoglalta Székesfehérvárt.

X.1.2. A megyegyűlés

A megyei politika, illetve igazgatás színtere a középkorban még többnyire a megyei törvényszék volt. A *sedria* ülésein ugyanis nem csupán bírászkodtak, de ott választották, illetve újították meg a megyei tisztségviselőket, ott hirdették ki a törvényeket, ott vizsgálták meg az adószedő regisztrumát, s választották meg, valamint hazatérve hallgatták meg a megyei követeket. A 15. század végén, de inkább a 16. század első felében azonban egy új típusú megyei fórum is kezdett kialakulni a megyei nemesi közösség „speciális” gyűlései számára. Ahogy az lenni szokott, ez egy lassabb, hosszabb folyamat volt, a középkor folyamán gyakran inkább csupán eseti megyegyűlésekkel találkozunk. Ezt latinul nemes egyszerűséggel *congregatio*, azaz gyűlés néven nevezték, hasonlóképpen, mint az Anjou- és Zsigmond kor ispáni vagy nádori közgyűléseit, vagy épp a Jagellók idején elvétve összehívott, a gonosztevők levelesítésére rendezett eseményeket.

A megyegyűlés alapjaiban különbözött a korábbi közgyűlésektől. Szerepét leginkább a kora újkori forrásokból érthetjük meg, amikor már a megye nemességének legfőbb fórumává vált. Ekkorra már ezeken a gyűléseken választották meg az új tisztségviselőket, vagy újították meg a régieket, ahogy

ugyancsak ezen a fórumon kellett elszámolást tenniük a leköszönő tisztségviselőknek. Ezek a gyűlések szolgáltak a királyi, illetve kamarai rendeletek kihirdetésére is, illetve itt hozták meg a vármegyék saját határozataikat. A megyegyűléseket ugyanazon a településen tartották, ahol a törvényszéket. A megyegyűlés intézménye igazán már csupán a 16. század közepén, második felében bontakozott ki, de kezdetei egyértelműen a középkor utolsó évtizedeire (vagy még korábbra) nyúlnak vissza. A megyegyűlés részint a *sedriá*ból fejlődött ki, feltehetően már a középkorban is több megyebéli nemes gyűlt össze a tisztújítást is napirendre tűző törvényszékekre, mint egy átlagos *sedriára*. A *sedria* és a közgyűlés elkülönülése azonban hosszabb folyamat volt.

A megyegyűlés középkori előzményei között ugyancsak megemlíthetjük azokat a *sedriától* függetlenül összehívott közgyűléseket, amelyeket nem tanúkihallgatásra, nem egy konkrét hatalmaskodási ügy kivizsgálására tartottak, hanem egy egész megyét érintő kérdés megtárgyalására. Ilyen lehetett az adószedés is, mint láttuk, az alispánokat a 15. század második felében általában a megyei közösség hatalmazta fel az adóhátralékok behajtására. E felhatalmazás leginkább a törvényszéken történt, ám 1471-ben Abaúj megye hatósága erre a célra – és feltehetően az adószedő beszámolójának meghallgatására – „kikiáltott közgyűlés módján” hívta össze a nemesi közösséget Szent Dorottya napjára (február 6.). 1498-ban a szomszédos Sáros megyében sem a törvényszék szokásos csütörtöki napján rendelkeztek az adókerülők kérdéséről, hanem hétfőn, Szent István király ünnepén „kikiáltott törvényszéket” tartottak. Efféle külön gyűléseket a törvények kihirdetésére is összehívhattak. 1525-ben, amikor II. Lajos király beszüntette az 1521-től, feleannyi ezüstartalommal vert „új pénz” előállítását, mind a régi, mind az új pénz használatát meghagyta, meghatározva az egymáshoz viszonyított értéküket. A király elrendelte, hogy az ezzel kapcsolatos rendelkezését a megyék késlekedés nélkül hirdessék ki, mégpedig úgy, hogy a megyei hatóságok széket „kiáltsanak ki”, amin a megyei nemesség gyűljön össze.

A megyegyűlés szerepe különösen az adószedések kapcsán követhető nyomon történetének korai, 16. század eleji időszakában. Az 1471. évi közgyűléshez hasonlóan az alispán bírságot felhatalmazásához, illetve a királyi adószedő számadásának megvizsgálásához vagy a megyei adószedő

elszámoltatásához is összehívhattak ilyen eseti gyűlést – mindazonáltal a *sedrián* is sor kerülhetett ilyesmire a későbbiekben is. Veszprém megyében 1502-ben Lövöldön tartott gyűlést a megye nemessége, itt adott számot a megyei adószedő is tevékenységéről. Számára a nyugtát a megyei nemesség egyeteme állította ki, még hozzá az *universitas* általános gyűlésén. Lövöld helyzete különleges lehetett a két törvényszékkel rendelkező Veszprémben. Az itt tartott fórumon ugyanis a veszprémi és a vásárhelyi szék nemessége is megjelent az egész megyét érintő ügyek megvitatására. A Lövöldön tárgyalt ügyek között akadtak tanúkihallgatások és egyéb *sedriai* ügyek is. Úgy tűnik azonban, hogy Veszprémben nemcsak a megye össz nemessége, hanem az egyes székek nemesei is tarthattak közgyűlést, mondhatni, „székgyűlést”. 1536-ban a megye veszprémi széke hívta össze közgyűlésre a szék nemességét a királyi adószedő regisztrumának megvizsgálására, amit a nemesek meg is tettek.

Veszprém mellett más megyékből is vannak hasonló adataink. Pest megyében 1509-ben tartott közgyűlést a helyi nemesség a *sedria* helyszínén, Üllőn. Somogyban és Zalában az 1530-as években az adó kivetéséről, illetve az adószedés kihirdetéséről is közgyűlésen döntöttek. 1536-ban Győr megye esetében viszont már külön „felülvizsgáló (rektifikáló) székekkel” találkozunk. Lényegében ekkor is az adószedő regisztrumának megvizsgálására hívtak össze külön gyűlést. Ez funkcióját tekintve azonos volt a hasonló célból összehívott közgyűléssel, csak a szóhasználat tért el. A 17. században már több, a megyegyűléstől és törvényszéktől eltérő, speciális gyűlésről tudunk, ilyen volt például az adó- és pénzügyek ellenőrzésére összehívott felülvizsgáló szék is. Ám még ebben az időszakban is ritkán tartottak ilyeneket, leginkább a megyegyűlés szolgált a pénzügyek fórumának.

Érdekeseek a Varasd megyéből származó adatok is, ahol már 1523-ban megkülönböztették a megyei törvényszéket, valamint a nemesi közösség közgyűlését. A szolgabíró és megyei embert ekkor a *sedriáról* küldték ki, ám már a nemesek közgyűlésére idéztek. E közgyűlések már valószínűleg megyegyűlésnek tekinthetők. A korabeli forrásokban (például Zólyom megye jegyzőkönyveinek 1520-as évekbeli bejegyzéseiben) ráadásul megjelent a „nemesi szék” kifejezés is, amely alatt akár a megyegyűlésre is gondolhatunk, de valószínűbb, hogy a törvényszékre vonatkozott. A 16. század elején

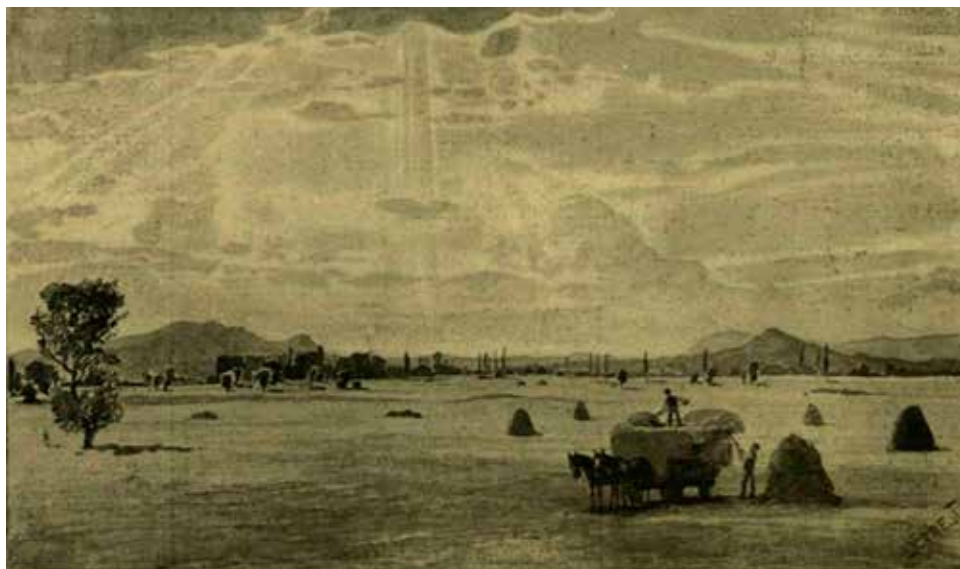
lényegében egy átmeneti időszakot tapasztalunk, amikor már megjelenik az igény, hogy egy-egy fontos, vagy különleges – úgymond mindenkit érintő – kérdés megvitatására külön gyűlést hívjanak össze. Ekkor azonban még korántsem vált el egyértelműen a *sedria*, a megyegyűlés, illetve az egyéb részgyűlések hatásköre.

X.2. RÉSZVÉTEL AZ ORSZÁGOS POLITIKÁBAN

X.2.1. Az országgyűlési követek

A késő középkori országgyűléseken a megyei nemesség alapvetően kétféleképpen vehetett részt: személyesen, fejenként megjelenve vagy vármegyei követek útján. A személyes megjelenést írták elő például olyan, a déli ország-részben, Tolnán vagy Bácsott tartott diéták esetében, melyek egyben fegyveres seregszamlák is voltak. Nem minden „vidéki” országgyűlés járt azonban személyes megjelenéssel, mint ahogy tartottak tömeges országgyűléseket Pesten is, a Rákos mezején (29. kép). A nemesek fejenkénti megjelenését egyes törvények külön elő is írták, jellemzően a 13–14. század fordulója és a 15. század közepe zavaros időszakaiban, valamint a Jagelló királyok korában találkozunk tömeges országgyűlésekkel. Az ezt is előíró 1498. évi törvény úgy rendelkezett, hogy a nemeseknek már a diéta első napján meg kellett jelenniük, s két hétig, az országgyűlés végéig ott kellett maradniuk, különben büntetés elébe néztek. A végvári katonák, a tisztségviselők és a követségben külföldön tartózkodók mellett csak a betegek, vakok, bénák és szegények maradhattak otthon. Ha több testvér vagy más családtag közösen birtokolta javait, közülük elég volt egyiküknek elmenni, az egytelkes nemeseknek pedig tíznemesenként egyet kellett elküldeniük (és fizetniük) maguk közül. Az országgyűlésen való részvétel és az utazás költséges multság volt, amelyet a részt vevő nemeseknek maguknak kellett állniuk.

Az országgyűlésre vonulást – a katonai mozgósításhoz hasonlóan – a megyei hatóság ellenőrizte, ők állították ki a felmentéseket is az arra jogosultaknak. Az 1498. (illetve később az 1523.) évi törvény ugyanis külön kitért az ispánok és alispánok esetleges megvesztegetésének kérdésére az otthon maradás engedélyezéséért. A mozgósítással való hasonlóságot a kortársak

29. kép. A Rákos mezeje (Dörre Tivadar rajza)

is észrevették, egy jelentés szerint a nemeseknek úgy kellett megjelenniük, mintha hadra kelnének. S valóban, az egyes országgyűléseken a megyei csapatok is felvonultak, sok nemes ezek kötelékben jelent meg a nemesi szószólok támogatására. Nógrád megye 1505 és 1508 közötti hadiadójegyzéke alapján a megye csapatát is mozgósították országgyűlésekre, minden bizonnyal Verbőci István (30. kép) és pártfogója, Szobi Mihály politikájának adtak súlyt. 1517. szeptember 30-án pedig, amikor Hedvig tescheni hercegnő, Szapolyai János édesanyja utasította familiárisát, hogy csapatával menjen Budára Szapolyaihoz, azt is meghagyta, hogy Szepes megye bandériumát is vigye magával. Budán ekkor országgyűlést tartottak.

Amikor nem írták elő a nemesség személyes megjelenését, akkor megyei követek képviselték vármegyéjüket. A követeket a vármegye nemesi közössége, az *universitas* választotta meg. Számuk változó volt, leggyakrabban kettő vagy négy követet delegáltak, de lehetett többet is a megye méretétől vagy egyéb szempontoktól – például a királyi szándéktól – függően. Veszprém megyében, ahol két törvényszék is működött, a székek (legalábbis 1458-ban) külön választották meg követeiket, kettőt a vásárhelyi szék, s valószínűleg ugyancsak kettőt a veszprémi. Voltak olyan megyék, amelyek

30. kép. Izsó Miklós szobra
Verbőci Istvánról (1869/1870)

– legalábbis a Jagelló királyok idején – kifejezetten sok követet küldtek, így például Tolna, Nógrád, Pest, Hont, Baranya, illetve Bihar, Csongrád, Gömör, Zala, továbbá együttesen számolva Fejér és Solt is. Többnyire ezek a megyék adták a királyi tanács köznemesi ülnökeinek többségét is, róluk a következő alfejezetben lesz szó. Voltak mindazonáltal politikailag kevésbé aktív vármegyék is, ahogy nem minden megye küldte el mindig követeit az országgyűlésre.

Természetesen a megyei követeknek is pénzbe került eljutni Budára, Pestre vagy máshová az országgyűlésre, és ott hosszabb időt eltölteni. Ezeket a kiadásokat a megyei közös-

ségnek kellett állnia. Az említett veszprémi követek megbízását is annak köszönhetően ismerjük, hogy Mátyás király ekkor felszólította a megye vásárhelyi székének nemességét, hogy fizessék ki a követeik költségeire régi szokás szerint kivetett adót. Persze előfordult, hogy egyes megyék nemességének nem állt szándékában adót fizetni követeikre; Szabolcs megye 1446. évi országgyűlési követe, Kállói János éppen azért tett panaszt, mert megyéje nem térítette meg kiadásait.

Az 1486. évi nagydekrétum szerint az országgyűlésre küldött követek költségeihez hozzá kellett járulnia mindenkinek, aki nem kapott személyes meghívót a diétára. Erdély, illetve Szlavónia is megválasztotta a maga országgyűlési követeit; Szlavónia két megyéje, Zágráb és Körös esetében változó volt, hogy a megyék külön vagy közösen küldtek követeket a diétára, míg Erdély esetében úgy tűnik, hogy a tartomány hét megyéjének nemessége közösen delegált követeket. Az ő költségeikre is adót vetettek ki. 1496-ban II. Ulászló király akként rendelkezett, hogy a követek fizetésére szolgáló udvarnokpénzt minden erdélyi nemes jobbágyaitól be kell hajtani,

kivéve azokat, akik „életvitelszerűen” a királyi udvarban tartózkodnak, vagy a király hívta meg őket Budára.

A megye közössége a megválasztott követeknek átadta a pénzt, illetve megbízólevelet állított ki számukra. 1499 végén követválasztást tarthattak Ugocsa megyében, a következő év vízkereszt ünnepén (január 6-án) megrendezett országgyűlés okán. Az egyik követ rozsályi Kun Jakab lett, legalábbis végül ő jelent meg az országgyűlésen, hogy „botrányt kavarjon”. Ekkor történt ugyanis, hogy egy embere által koholt panaszlevéllel bevádolta Perényi Gábor megyei ispánt. A későbbi vizsgálat azonban tisztázta Perényit, és Kun Jakab ellen foglalt állást, ráadásul az is kiderült, hogy a megyei nemesség követté valójában péterfalvi Nagy Albertet választotta meg, Kunt ugyanis sem az ispán, sem a nemesi közösség zöme nem támogatta. A vizsgálati jelentésből ráadásul az is kiderül, hogy Nagy Albert volt az, aki megkapta a feladat ellátásához szükséges összeget, illetve egy megye pecsétjével ellátott oklevelet is, mely valószínűleg felhatalmazásaként szolgálhatott. A követek az országgyűlési döntést később a megyei nemesség elé is terjeszthették. Egy 16. század eleji feljegyzés szerint ezen alkalommal többen úgy szavaztak, hogy a megyének vagy a megyei közösségnek vetik alá magukat.

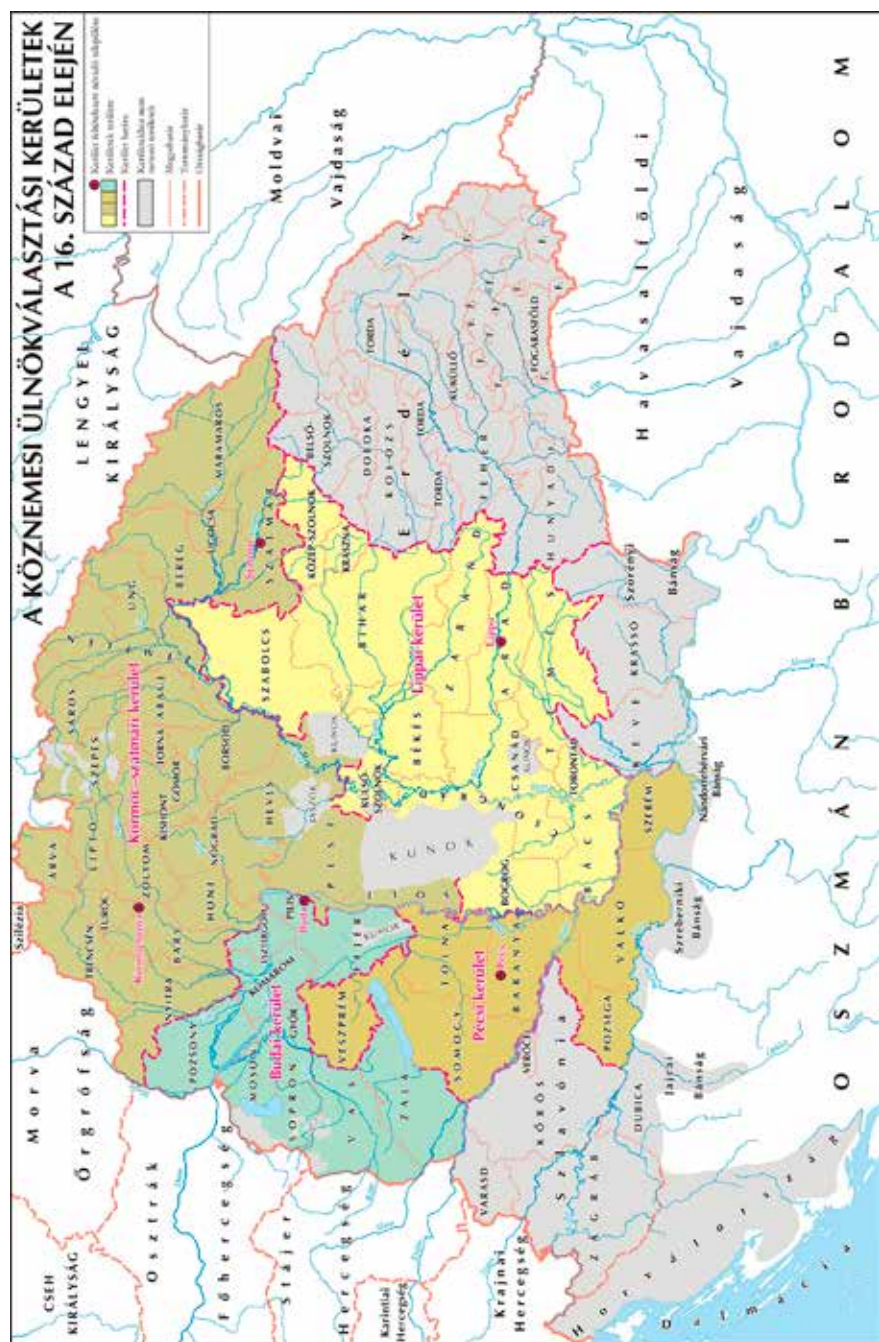
Kiket választottak a megyék országgyűlési követeiké? Korántsem meglepő módon a vármegyei elit tagjait, akik vagyonuk, presztízsük, illetve kapcsolataik révén a közösség befolyásos alakjainak számítottak. Olyan személyeket, akiknek például bejárásuk volt a királyi udvarba – így jobb érdekérvényesítő képességgel bírtak –, illetve közelebbi viszonyban álltak a legjelentősebb főurakkal. Ráadásul egyfajta folytonosság is kimutatható: sokszor ugyanazon családokból kerültek ki a követek a 16. század elején, mint a 15. század közepén, a nagyszülő után az unokát is követté választották. Zala megye például a Jagelló-korban többször is követévé választotta Csányi Balázst. Családtagjai, felmenői viszont már a 15. század közepi, illetve Mátyás kori országgyűléseken is kimutathatók hasonló szerepkörben. Csányi több alkalommal Zala megye alispánjaként is tevékenykedett. Több megye követe esetében figyelhető meg szoros kapcsolat a követi megbízás, valamint az alispáni, pénztárnoki, illetve megyei kapitányi tisztségek között, ezek a feladatok ugyanis szintén a megyei elit terepének számítottak. Különösen az alispánok esetében gyakori, hogy őket követté is megválasztották,

a 16–17. században pedig már kifejezetten bevett gyakorlatként élt, hogy a vármegye egyik országgyűlési követe rendre a nemesi közösség által választott alispán volt. Ekkoriban különben a másik követ sokszor a megyei jegyző lett.

X.2.2. A köznemesi ülnökök

A Jagelló-korban a megyei nemesség már nem csupán országgyűlési követeket választott meg, hanem azokat a nemesi ülnököket is, akik részt vettek a királyi kúriai bíróságok, valamint a királyi tanács munkájában. A köznemesi ülnökök „intézményét” az 1498. évi törvény hívta létre, mely elrendelte, hogy a kúriai bíróságok ülnökei közé tizenhat nemest, köznemest válasszának meg. Ezek fele a legfontosabb politikai testület, a királyi tanács ülésein is részt vett. Az ülnököket az ország nemessége választotta meg, ám ez a választás nem megyénként zajlott – hiszen csak tizenhat személyt lehetett megválasztani –, hanem országrészenként.

A nemesi ülnökök megválasztására négy kerületre osztották az országot, egy-egy országrész négy-négy ülnök megválasztásáért felelt. A kerületek meghatározásakor fontos szerepet játszhatott a Duna: két kerület, a budai és pécsi fedte le a Dunántúl megyéit. Értelemszerűen a budaihoz az Észak-, a pécsihez pedig a Dél-Dunántúl tartozott, ám mai szemmel szokatlan módon Veszprém vármegye a pécsihez, míg Zala a budaihoz sorolódott. Szintén a budai kerülethez tartoztak azok az északi, Duna menti megyék, melyek a folyó mindkét partjára kiterjedtek, mint Pozsony, Komárom és Esztergom. A pécsi kerülethez pedig „hozzácsapták” a Dráva–Száva közének állandó török pusztításnak kitett vármegyéit, Pozsegát, Valkót és Szerémet. Megjegyzendő, hogy a pécsi kerület korabeli elnevezése nem ismert, csupán a történetírás nevezi így. A Dunán inneni területen a Tisza már nem jelentett ennyire éles határvonalat a kerületek kialakításában. A Tiszántúl megyéi jórészt a lippai kerülethez tartoztak, mely lényegében az Alföld nagyját fedte le, Szabolcstól Temes megyéig, de ide sorolódott a Duna–Tisza köze déli része, Bács, Bodrog és Csongrád vármegye is. Az északi országrész a körmöc–szatmári kerülethez tartozott, nyugat–keleti irányban Nyitrától Máramarosig, de ide számították Szatmárt, valamint a Duna–Tisza közének északi felét, Heves, Pest és Solt megyét is (5. térkép).

5. térkép

Az ülnökválasztás mikéntjéről kevés adattal rendelkezünk, de szembe-tűnő, hogy egyes vármegyék „politikailag aktívabbaknak” bizonyultak a többinél, az ismert ülnökök származási helyeiként néhány megye felülrep-rezentált volt. Kerületenként két-két megyét említhetünk: a budai kerületben Zalát és Fejért, a körmöc–szatmáriban Nógrádot és Pestet, a lippaiban Bihart és Csanádot, míg a pécsiben Tolnát és Somogyot. A bíróságok ülnökei fize-tésben részesültek, mely az 1507. évi országgyűlésen hozott rendelkezések (melyeket csak a következő évben fogadtak el) szerint a nemesi választott ülnök esetében évi 300 forint volt. Ennek (illetve a bárói ülnökök 700 fo-rintos fizetésének) fedezésére ekkor országosan jobbágytelkenként 3 dénár adót ajánlottak meg, melynek adminisztrációját a megyékre bízta. A Jagel-ló-kori, az ülnökválasztáshoz alkalmazott felosztást, úgy tűnik, a katonai mozgósításkor is alapul vették.

X.3. EGYÉB MEGYEI KÖVETEK

X.3.1. Követek a királyhoz, főurakhoz

A vármegyék nem csupán akkor küldtek követeket az uralkodóhoz, amikor országgyűlés volt, egyéb ügyekben is felkereshették a királyt. Sopron megye például 1525-ben a Sopron várossal fennálló vita kapcsán menesztett követet II. Lajos királyhoz, hogy kifejtse a megyei nemesség álláspontját a város érveivel szemben. Ugyancsak a szabad királyi városok adózása kapcsán küldött követeket 1498-ban Abaúj, Sáros és talán Szepes megye közösen II. Ulászló királyhoz. A királyi városokkal folytatott viták mellett számos egyéb eset megkívánhatta, hogy a megyei nemesség követet menessen az uralkodóhoz. 1496-ban például Gömör megye törvényszéke az előttük „ha-lálos sebekkel megjelent”, rokonai által megtámadott Jánosi István ügyében küldött követet II. Ulászlóhoz, hogy a király sürgősen tudomást szerezzen a dologról. A Nógrád megyei alispán, Szántói Osvát hadipénzszámadásában szintén találunk adatot arra, hogy a megye – valamikor 1505 és 1508 kö-zött – követet küldött az uralkodóhoz. Más esetekben a megyék küldöncöt menesztettek a királyhoz a megyei hatóság vagy a nemesi közösség leve-lével. Így tett például Bereg megye, amikor Mátyás király tudtára akarta

hozni Csarnavodai János korábban említett panaszát udvari embere, Cécei Kis Máté ellen, vagy Ugocsa nemessége is ekképp fogalmazta meg súlyos panaszát a harácsoló királyi kapitányokkal szemben.

Természetesen a királyhoz küldött követek költségeit is ki kellett fizetni, melyeket Erdélyben ez esetben is az említett udvarnokpénz fedezett. Az 1486. évi nagydekrétum rendelkezései szerint, amikor valamely megye saját ügyben küldött követet a királyhoz, akkor a költségek fizetésében már minden helyi birtokosnak részt kellett vennie, tehát a főpapoknak és főuraknak is. Ha sürgős ügyben kellett eljárni, és nem volt idő különadó kivetésére és behajtására, a vármegye kölcsön felvételére is kényszerülhetett követe számára. 1467-ben például Baranya megye nemessége tartozott 10 forinttal, amit korábbi követének hiteleztek meg. A konkrét ügyekben a királyhoz küldött követek kiválasztásában hasonló motivációk játszhattak közre, mint az országgyűlésre delegáltak esetében. Zágráb megye nemessége 1524-ben a szlavón megyék körösi gyűlésének döntése, illetve a törökök okozta pusztítás miatt küldött három követet a királyi udvarba. A követek közül Battyányi Boldizsár és csébi Pogány Zsigmond a királyi udvar tagjai, udvari emberek voltak ekkoriban.

A megyék nem csupán a királyhoz küldhettek követeket, hanem például a királyság „második emberéhez”, a nádorhoz is. Gömör megye 1511-ben egy egész delegációt – hét személyt (köztük a megyei elit tagjait) – menesztett Perényi Imre nádorhoz, hogy beszámoljanak neki a kazai Gyulafiak ügyéről. A nádorhoz 1517-ben Sáros megye is küldött két követet, ráadásul nem is a maguk, hanem Eperjes város ügyében. A nádor mellett más fontos főurakat, udvari embereket is felkereshettek megyei követek. 1494-ben Alsólendvai Bánfi Miklós ajtónállómester szólította fel Baranya vármegye birtokos társadalmát – ahogy valószínűleg más megyékét is –, hogy egy választott nemest küldjenek hozzá Budára. II. Ulászló ugyanis Bánfit bízta meg az ekkor tervezett oszmánellenes hadjárat előkészületeivel, s ezzel kapcsolatban kellett tájékoztatnia a megyéket. 1541-ben pedig a keleti országrész megyei határoztak úgy, hogy négy nemest küldenek Battyányi Ferenc királyi tanácsoshoz. A kiválasztott személyek egyszerre tizennégy – vagy Szolnok esetében külön Külső- és Közép-Szolnokkal számolva tizenöt – vármegye nemesi közösségét képviselték: Borsodot, Gömört, Nógrádot, Hevest, Aba-

újt, Sároست, Szepest, Zemplént, Zólyomot, Ungot, Bihart, Szolnokot, Békést és Szabolcsot.

Mindazonáltal akár még a megyésispánhoz is követeket küldhetett a megyei nemesség, ahogyan 1521-ben Vas megye nemessége két követ révén érintkezett ispánjukkal, Kanizsai Lászlóval, míg 1507-ben Sáros megye nemesi közössége a környék egyik főúrához, Rozgonyi Istvánhoz küldött követet. Bár a főurakat is képviselték embereik, familiárisaik a megyei nemesi közösség ülésein, lehetnek olyan ügyek, amelyek „hivatalosabb” vagy sürgős megoldásokat követeltek.

X.3.2. A vármegyék „egymás között”

A vármegyék „kommunikációjából” nem maradhattak ki a szomszédos, illetve távolabbi megyék nemesi egyetemei sem. Az említett Nógrád megyei hadipénzből sem csupán a királyhoz küldött követeket fizették, hanem azokat is, akiket más megyékhez, jelesül Bihar, Pest és Tolna vármegyékhez küldtek a nógrádiak. 1504-ben pedig Liptó megye nemesi közössége küldött követet Szepes, Sáros, Zemplén és Abaúj vármegyék, valamint Lócse, Eperjes, Kisszeben és Bártfa városok követeihez. A Liptóiak Kassa város ellenében akartak közösen fellépni, és az említett megyék és városok követeivel együttesen felkeresni a királyt.

A szlavón és az erdélyi vármegyék nemessége az országgyűlések mellett a tartománygyűléseken is megjelent, illetve küldött követeket. Az erdélyi gyűléseken a hét vármegye követei megyénként képviselték magukat, akiket az erdélyi vajda hívott meg – talán az egyes megyék „felterjesztése” alapján –, míg máskor a vajda fejenkénti megjelenést és seregszemlét is elrendelhetett. Bár nem rendszeresen, de amikor a helyzet súlyossága megkívánta, más területek is tartottak regionális gyűléseket, amelyeken csupán egy bizonyos térség főurai, főpapjai, nemesei és városai vettek részt. Ezek az erdélyi és szlavón tartománygyűlésekkel ellentétben csupán rendkívüli tanácskozások voltak. Ez különösen a 15. század közepén érhető tetten, amikor a polgárháborús viszonyok közepette megrendült a közbiztonság, és a királyi, illetve kormányzói hatalom nem volt képes megfelelően megvédeni minden vidéket.

A szomszédos megyék közös érdeke volt a közös védekezés ügye. Az északkelet-magyarországi főurak, főpapok, nemesi előkelők, illetve megyei követek például 1445-ben Szinán, 1454-ben pedig Terebesen gyűltek össze, hogy rendet tegyenek a huszita zsoldoscsapatok és rablóbandák fenyegette vidéken. Az érintett megyék tehát ezekre a helyi gyűlésekre éppúgy követeket küldtek, ahogyan a diétákra is. Hasonló célú, több megyét is érintő tanácskozások az ország más térségeiben is történtek. 1449-ben például Vas, Zala és Sopron megye tartott gyűlést Kapornakon az osztrák betörés elleni közös védekezés megtárgyalására, míg 1457-ben Nyitrán ülésezett néhány érintett főpap, főúr, illetve Nyitra, Bars s feltehetően más északnyugati megyék nemessége a csehekkel való megegyezés és az ehhez kellő pénz előteremtése ügyében.

Később például az 1514. évi Dózsa-féle lázadás és az azt követő vizsgálatok késztették szorosabb együttműködésre a megyéket, hiszen előfordult, hogy valamelyikben egy szomszédos vármegye jobbágysai okoztak károkat. Ebből az időszakból például ismerjük Csongrád megye nemességének Csanádhoz írt levelét, valamint Szabolcs, Szatmár és Bereg megyék egymásnak küldött leveleit is. Csongrád megye például azért írt a szomszédos Csanád vármegyének, hogy Dóci Jánosnak a csanádi Donát birtok lakosai által okozott kárt téríttessék meg a donátiakkal, ahogy Szabolcs megye is a dobosi jobbágysok Bátori Zsigmondnak okozott kárai miatt írt az illetékes Beregnek. Bereg már egy jóval komolyabb listával „örvendeztette meg” Szatmár megye hatóságát, körülbelül 25 szatmári települést soroltak fel ugyanis, akiknek jobbágysai 6 forint 6 dénár híján 300 forintos kárt okoztak Perényi Gábornak.

A mohácsi csatát követő polgárháborús időszak ismét olyan zavaros helyzetet teremtett, amikor a megyék szorosabb együttműködésére volt szükség, különösen a töröknek leginkább kitett területeken. Az 1530-as években a polgárháborús viszonyokat megfelelő rendek több különféle gyűlést is összehívtak. Az 1532. évi, a Veszprém megyei Berenhidára összehívott gyűlésre ugyan a nemesek személyes részvételét és fegyveres csapatait várták, a dél-alföldi megyék, Csongrád, Csanád, Békés, Zaránd, Arad, Bihar és Szolnok azonban összefogva, közösen küldtek két követet.

X.3.3. Követek a városokhoz

A zavaros időszakok, belháborúk nemcsak a megyék egymás közötti kapcsolatait építették, hanem a megyék és a városok gyakori kommunikációját, egyeztetését is szükségessé tették. Az írásbeliség fejlődése és a forrásfennmaradás szeszélye mellett ennek is betudható, hogy a 16. század első feléből már egész sok, városokhoz írt megyei levélről, valamint a városokhoz küldött megyei követről tudunk. A 15. század közepének ugyancsak polgárháborús viszonyai szintén a megyék és a városok szorosabb együttműködéséről tanúskodnak. Az említett 1454. évi terebesi gyűlésen például a főurak, az egri püspök és a nemesek mellett négy város, Kassa, Lőcse, Bártfa és Eperjes is képviseltette magát, ahogy a későbbi cseh kapitányok és rablócsapatok elleni felső-magyarországi hadjáratokban is együtt harcoltak a megyék és városok katonái.

Egyéb ügyek kapcsán is érintkezhettek a megyék és a városok akár követek, akár levelek útján. A városok kereskedelmi kiváltságai, a vámügyek, valamint a megyék területén bírt falvaik s az azokról beszédendő adó, mind-mind lehetett olyan kérdés, amelynek megvitatása levél- vagy követváltással járt. Liptó megye említett, 1504. évi követének megbízása a Kassa (31. kép) elleni közös fellépésről nem csupán más megyék nemességéhez szólt, hanem Északkelet-Magyarország legfontosabb királyi városainak követeihez is, leszámítva persze az „ellenséget”. Különösen Kassa, Bártfa, illetve az egyik legjelentősebb bányavárosnak számító Selmecebánya levéltáraiban maradtak fenn olyan iratok, melyek a megyei nemesi közösség városokhoz küldött követeiről tanúskodnak. Ezek többnyire rövid „levélkék”, amelyek lényegében igazolják azt a követet, aki átnyújtotta az iratot a városi tanácsnak. A konkrét ügyről, a megyei nemesség egyetemének nevében és személyében, már a követ tájékoztatta a város illetékeseit. Ritkább az olyan bőbeszédűbb levél, mint amelyet 1527 decemberében Sáros megye nemessége küldött Kassa városának. Ebben leírják, hogy maguk közül két nemes, Lipolt Ferencet és Sebestyént választották követté, akik megbízása nem ért véget a város felkeresésével, hanem a város saját követével közösen kellett útnak indulniuk Torna várába.

1522-ben és 1525-ben Bars megye küldött követeket Selmecebányára, mindkét alkalommal a megyei hatóság tagjait, egyszer két szolgabíró, egy-

31. kép. Kassa látképe a 17. század elején

szer pedig egy alispán és egy szolgabíró párosát. Trencsén megye nemesi társadalma 1526-ban küldte el két követét Nagyszombatra, „bizonyos komoly ügyekben”. A követeket az oklevél csupán „atyafiaink” megnevezéssel illette, egyikük, Zamárdi Lénárt azonban korábban bizonyosan a megye egyik szolgabírója volt. Az, hogy ilyen feladatokkal a megyei nemesi közösség a hatóság valamely tagjait, leginkább szolgabírokat bízott meg, általánosabban elterjedt gyakorlat volt, legalábbis a felvidéki területeken. Sáros megye 1520-ban Bártfához küldött két „atyafia” ugyancsak hivatalban lévő szolgabíró volt, de a későbbiekben, a mohácsi vészt követő években Kassához és Eperjeshez is küldött a megye követként szolgabírót. Kassára különben nemcsak Sáros, de Zemplén és Szabolcs megyék, illetve természetesen a város birtokainak „otthont adó” Abaúj vármegye nemesi közössége is küldött követeket. Az abaújiak ugyan éppen hivatalban lévő szolgabírót ritkábban küldtek, de alispán, illetve leköszönt szolgabíró már akadt követeik sorában.

A városokhoz küldött követek esetében tehát elmondható, hogy gyakran a hivatalban lévő vagy a megyei tisztségtől már visszavonult korábbi tisztségviselőket bízták meg efféle feladattal. A praktikus tényezőket se felejtsük el, érdemes volt olyan nemeseket követté választani, akik az adott város közelében laktak. Az sem volt probléma, ha a követnek volt már „priusza”. Sáros

megye követei között találunk olyanokat, akiket korábban emberölésben ítélték el, majd királyi kegyelemben részesültek, míg Abaúj két ízben is azt a hími Borsvai Pétert küldte Kassára, aki az 1514. évi eseményekben égette meg magát. A megyei követek kiválasztása vélhetően az ügyek fontosságától is függhetett – nagyobb delegációkra is akadt példa, amikor a megyei elit vezetői maguk keresték fel Kassát. A város és a megyei hatóság tagjai között személyes kapcsolat is kialakulhatott: a mintegy húsz évig hivatalban lévő sárosi szolgabíró, Ternyei Imre például élénk levelezést folytatott Bártfa városával részben hivatali, részben magánügyekben. Ternyei olyan jó viszonyt ápolt ezekkel a városokkal, hogy 1522-ben Eperjes és Kiszzeben vezetői egyenesen az ő házában tárgyaltak egymással.

XI. KARRIER ÉS SZOLGÁLAT A VÁRMEGYÉBEN

A nemesi vármegye fontos és fokozatos átalakuláson esett át a 15. század végén, 16. század első felében, átlépve a vármegye történetének egy olyan szakaszába, melyet a történetírás legújabban „önkormányzati megyeként” nevez. E változáshoz sok tényező köthető, ahogy a korábbi fejezetekben láthattuk, egyaránt beszélhetünk egyfajta hivatali szakszerűsödésről, illetve a megyei közösségtudat erősödéséről is. A megyék feladatköre is bővült mind az igazságszolgáltatás, mind az adószedés és katonáskodás, mind a jobbágyügyek terén. Ezek révén új tisztségviselők is meg-megjelentek. Az intézmény és a közösség fejlődése kéz a kézben járt, az új, jelentős presztízzsel, s akár fizetéssel járó tisztségek (esküdt, pénztárnok, kapitány) új, megyebéli karrierlehetőségeket is teremtettek a megye vagyonosabb, tekintélyesebb nemesei számára. Mindazonáltal a kis-, illetve törpebirtokos nemesség – s különösen a körükben egyre inkább megfogható „jogtudó értelmiség” – előtt is újfajta karrierlehetőség nyílt. A középkor utolsó évtizedeiben már egyre inkább megfigyelhetők olyan, a megyéhez kötött nemesi életpályák, amikor egy kisbirtokos nemes eleinte megyei emberként, egy-egy tisztségviselő eseti (vagy már állandó) helyetteseként kezdte karrierjét, majd magát is szolgabíróvá választották, ahogy egy szolgabíró is megtehettek később esküdtté vagy alispánná. Egy jól bevált tisztségviselő szaktudásával, hivatali tapasztalataival és megbízhatóságával elnyerhette a közösség bizalmát, melyet a nemesség különféle egyéb bizalmi feladatokkal honorálhatott, mint a fogottbírói-felkérések vagy épp a követi megbízás. A középkor végére már egyértelműen megfigyelhető az udvari és a familiárisi szolgálat mellett a nemesi életpálya egy új típusa, a „megyei szolgálat”.

XI.1. ÚJ TISZTSÉGEK, ÚJ FELADATOK

XI.1.1. Másodalispán, alispáni ügyvivő

A század végi, 17. század eleji vármegyében az alispánt az úgynevezett *vicegerens* helyettesítette. A tisztséget magyarra „alügyviselőnek”, „ügyvivőnek” fordítják, de nevezhetjük egyszerűen alispánhelyettesnek is. Feladatköre elsősorban a vidéki vizsgálatokra, tanúkihallgatásokra terjedt ki, de adott esetben a törvényszéken is pótolhatta az alispánt. Sopron megyében 1580-ban Viczay György alispán megválasztásával egyszerre egy ügyvivőt is választottak, Vas megyében pedig a 17. században bevett gyakorlat volt, hogy a megválasztott alispán kijelölte alügyviselőjét, akit a megyei nemeség megerősített. Az alispán esetenkénti vagy akár állandó helyettesítése azonban már a középkor századaiban is megfigyelhető.

Az alispán helyettesítésére már a 14. századból is vannak adataink. 1355-ben például, mikor Miklós macsói bán utasította baranyai alispánját, Lőrinc mestert a nyomjai vám ügyében, akkor e parancsot nemcsak Lőrincnek, hanem helyetteseinek is intézte. Az alispán alkalmi helyettesítését olykor valamelyik rokona is megtehetette. Speciális eset volt, amikor egy királyné, herceg vagy akár a több megye élén álló nádor, bán vagy más főúr látta el az adott megye irányítását, s megbízottját ispánként állította élére. Ezek az „ispánok” pedig saját alispánt neveztek ki familiárisaik közül. A ténylegesen alispánnak is nevezett, a megyei törvényszék ülésein elnöklő alispánt is segíthette olykor állandó helyettes. Az 1410-es évek közepén például Perényi Péter szatmári alispánjának, Téti Jánosnak a „familiárisát és másodalispánját” említik, aki részt vett megye működtetésében.

A kora újkori alispáni ügyvivő legfontosabb feladata az egyes tanúkihallgatásokra való kiszállás volt, amelyeken az alispánt képviselte. Valóban ebben a feladatkörben jelennek meg az első ismert alispáni *vicegerensek* is, már a 15. század végén. Abaúj megyében 1485-ben említik az első olyan személyt, akit az „alispán bírói ügyvivőjének” neveztek. Később mások is kimutathatók ebben a pozícióban, egykori szolgabíró és esküdt is akadt közöttük. Az ő személyeiket is helyszíni tanúkihallgatások alkalmával említették. Veszprém megyében a tisztség középkori fejlődése nem ismert, ám az bizonyos, hogy már az 1530-as években két *vicegerens* is volt a megyé-

ben, egy-egy a két alispánnak, illetve úgy is mondhatjuk, hogy – miként a megye két jegyzője esetében – székenként egy-egy. 1531-ben és 1536-ban az alispánok, szolgabírák, jegyzők mellett az alispáni ügyvivők is szerepet vállaltak a királyi adószedésben is.

Bár nem „alügyviselő” néven, hanem másodalispánnak (*subvicecomes*) vagy egyszerűen csak alispánnak nevezve, máshol is előfordult, hogy alispánhelyettesek jártak el a helyszíni tanúkihallgatások során. 1426-ban például Bereg és Zemplén megyében egy-egy kikiáltott közgyűlés jellegű vizsgálat lefolytatására is másodalispán szállt ki. 1483-ban Nyitra megye alispánhelyettese próbált a *sedriát* elhagyva, „vidéken” igazságot szolgáltatni, míg Sáros megyéből több efféle, tanúkihallgatásra kiküldött alispánhelyettest ismerünk, az elsőt 1474-ből. E személyek azonban általában nem mutathatók ki a *sedria* ülésein, ott a tényleges alispán elnökölt. Hasonló mondható el a varasdi (másod)alispánokról is, ők is többnyire kiküldöttként jelennek meg, míg a törvényszéken az ispáni címet viselő tényleges alispán vett részt.

Azt sajnos nem tudjuk, hogy a középkor végén miként választották, nevezték ki ezeket a másodalispánokat vagy alispáni ügyvivőket. Az sem egyértelmű, hogy az alispán, illetve ispán familiárisai közül kerültek-e ki, vagy már a közösség választotta őket. A sárosi kiküldött „alispánok” között több egykori szolgabíró is ismerünk, így elképzelhető, hogy ezek is a megye nemessége által választott személyek lehettek. Sőt, az sem zárható ki, hogy ezek a helyettesek valójában eseti megbízottak voltak, kifejezetten egyes konkrét ügyek kivizsgálására. Megyénként, országrészenként is eltérhető gyakorlattal szembesülhetünk. Külső-Szolnok megye tényleges alispánja, Bodó Mihály 1497-ben Budáról levelet írt a Szapolyaiak kengyeli tisztartójának, az ottani esküdteknek, valamint Bánrévi Pál „alispánnak”, melyben ura, Szapolyai István parancsa értelmében utasította őket. Ez esetben egyértelműen familiárisi kapcsolatra gondolhatunk az ispán (Szapolyai), az alispán (Bodó) és a másodalispán (Bánrévi) között. Az erdélyi Fehér megyében is előfordult, hogy az alispán nevezte ki helyettesét. Más lehetett a helyzet azonban Bodrog megye 1485. évi alispánhelyettese kapcsán, aki két szolgabíró társaságában az alispán, Várdai Miklós ügyében járt el. Amennyiben e helyettes Várdai familiárisa volt, nem tűnik szabályos eljárásnak. Lehet, hogy a közösség választotta, vagy a megyésispán (ekkor épp a híres hadvezér, Kinizsi Pál volt)

küldött egy alkalmi alispánhelyettest éppen Várdai ügye miatt? Ilyesmire is volt ugyanis példa, csak éppen Varasd megyéből. 1458-ban, amikor egy ügyben Turóci Benedek varasdi (al)ispánt elfogultnak tekintették, az eljáró alispán(helyettes) a megye tényleges ura, Vitovec János képében cselekedett.

Az alispánhelyettesek tanúkihallgatásra történő kiküldésére vonatkozó adatok megszorodása arra utal, hogy a 15. század második felében megnőtt az igény arra, hogy a szolgabírák mellett az alispán is képviseltesse magát egy-egy vizsgálat lefolytatása során. Ezzel akár felügyelhetette a szolgabírák munkáját is, de mindenestre növelte a feladat hitelét. Erre a célra azonban eseti megbízottak, megyei emberek is megfelelőek voltak. 1489-ben két szomszédos északi vármegyének, Abaújnak és Sárosnak egyetlen közös vizsgálatot tartottak, a két megye egy-egy választott nemesi esküdtje vezetésével. Az esküdtek munkáját további személyek is segítették a két megyéből: a sárosi alispánhelyettes, Gombos Egyed és két szolgabíró, míg Abaújából egy szolgabíró, valamint az ottani alispán nevében és személyében eljáró Bölzsei Benedek. Az oklevél tehát világosan megkülönböztette egymástól Gombos és Bölzsei szerepét, bár mindketten a távollévő alispán helyett jártak el. A különbség talán abban rejlett, hogy Gombos „állandó”, míg Bölzsei eseti helyettesként járt el.

Több északkelet-magyarországi megyében megfigyelhető, hogy kifejezetten az ispánt vagy az alispánt képviselő megyei embereket rendeltek ki a szolgabírák mellé egy-egy vizsgálatához. Ezek a megyei emberek az alispán pecsétjét vitték magukkal egy-egy feladatuk teljesítéséhez, szerepük és eljárásuk hitelesítésére. Arra is van adat, hogy az alispáni ember egyenesen az alispán lakhelyéről indult el az alispán pecsétjével, hogy lefolytasson egy idézést. Az alispáni ember lehetett az ispán vagy az alispán familiárisa, bizalmasa is, de akár a megyei közösség is dönthetett. Feltehetően esetről esetre, megyéről megyére, ispánról ispánra is változott ez, attól is függően, hogy mennyire szólt bele az adott ispán a megyei közösség működésébe. A Szapolyai grófok törzsterületén, Szepes megyében határozottan az ispán szava döntött. 1479-ben például Imre gróf saját jegyzője lett alispáni emberként kiküldve a szolgabírák társaságában, míg 1483-ban a szepesi várnagy és alispánhelyettes lett egyben az alispáni ember. Sőt az is előfordult, hogy „a gróf úr különleges emberét” rendelték ki. Mindazonáltal úgy tűnik, a pe-

csét még a személynél is fontosabb volt. 1502-ben Sáros megyében az egyik szolgabíró ugyan egyedül szállt ki egy eltiltás foganatosítására, de magával vitte az alispán pecsétjét is. Ez megvilágítja, hogy miért is volt szükség az alispánhelyettesekre vagy ispáni kiküldöttekre: azt igazolta, hogy az adott eljárás az ispán, illetve alispán tudtával és jóváhagyásával történt.

XI.1.2. Alszolgabíró, szolgabírói kiküldött

Az alispánok mellett fokozatosan a szolgabírák helyettesítésére is új tisztség formálódott. Ezt olykor alszolgabírónak, máskor szolgabírói ügyvivőnek, *vicegerens*nek nevezték, a két fogalom ugyanazt a tisztséget takarta. A középkori alszolgabírák, úgy tűnik, először az ország délnyugati felében, Szlavóniában, illetve a szomszédos Varasd és Zala megyékben jelentek meg, legalábbis onnan vannak legbővebb ismereteink – bár egy alszolgabíró 1488-ban Pozsony megyében is felbukkant.

A legkorábbi említés Zala megyéből származik, ahol Bakonaki Tamás alszolgabírót 1466-ban egy vádlott nemes törvény elé idézésére küldte ki a megye kapornaki széke. Ez azonban nem egyedi, elszórt eset volt, hanem egy rendszer első megnyilvánulása, az 1470-es, 1480-as évekből is több zalai, kapornaki széki alszolgabírót ismerünk. Ők is kiküldöttként jártak el, tanúkihallgatást folytattak le, beidézték, illetve megintették a bevádolt személyeket. Könnyen magyarázható az intézmény megjelenése és sikere Zalában. A nagy területű megye három törvényszéke minden bizonnyal jócskán adott feladatot a megye négy szolgabírójának, így hamar elkezdhettek az eseti segítők helyett állandó társakat és helyetteseket is keresni. Bár az alszolgabíró-választás mikéntjét nem ismerjük, feltehetően őket is egy évre választották, legalábbis 1483-ban Debrétei Jakab az év elején és végén is kimutatható ebben a hivatalban. A szolgabírák és az alszolgabírák között kevéssé találunk átfedést, csupán az első ismert zalai alszolgabíróról, Bakonoki Tamásról tudjuk, hogy néhány évvel később szolgabíróvá is megválasztották. 1531-ben a megye tapolcai és szántói székének két szolgabírója mellett négy alszolgabíró segédkezett.

A Zala megyétől délre, a Dráva túlsópartján fekvő Varasd megyében a 16. század elején szintén megjelentek az alszolgabírák (32. *kép*). Megjegyzendő azonban, hogy ezeket a személyeket csupán adójegyzékekből ismerjük, tehát

32. kép. Varasd vára (a szerző fényképe)

nem munkájuk végzésekor érhetőek tetten. Ebből kifolyólag akár évtizedekkel korábban is részt vehettek a megye életében alszolgabírák, csupán a források hallgatnak róluk. Hovatovább, ha az adózás szempontjából Szlavóniához sorolt megyének nem maradtak volna fenn az adóregisztrumai, akkor nem is tudnánk arról, hogy a megyében is választottak alszolgabírákat. Ez rávilágít a korszak forrásadottságaira és az azokból fakadó homályra. Varasdban, úgy tűnik, tanúkihallgatások végzésével szolgabírákat bíztak meg, az alszolgabírók feladatára máshol lehetett szükség, talán az ítélkezés során tevékenykedtek bírótársként, vagy éppen az adószedésben vettek részt.

A 16. század elejéről fennmaradt szlavóniai adójegyzékekből nemcsak Varasd, hanem Körös és Zágráb megyék alszolgabíróit is ismerjük. Zágrábban ezenkívül főleg tanúként bukkan fel nevük, Körösben viszont több nyom is akad tevékenységükre. 1517-ben ráadásul a körösi adójegyzékben a négy szolgabíró mellett hét, míg az 1513. évben tíz alszolgabíró nevét olvashatjuk, sőt mindkét évben felbukkanak további személyek is efféle minőségben. E sok alszolgabíró tevékenységét némileg megvilágítja egy 1517. évi számadás, mely az az évi szlavóniai adószedőknek a királyhoz,

a kincstartóhoz a bánhoz és másokhoz küldött követeinek és küldönceinek költségeit tartalmazza. Ebben három alszolgabíró is küldöncként szerepel, például Percsics Pált az adószedéssel kapcsolatos királyi oklevéllel küldték a nemesekhez. 1522-ben a Körösön tartózkodó Újlaki Lőrinc herceg, a királyság országbírója is kiküldöttként alkalmazta az egyik megyei alszolgabírót. 1524-ben két Körös megyei szolgabíró, Tomadovci Mihály és szászovci Fekete Péter munkáját egy-egy megnevezett helyettesük, alszolgabírójuk és „esküdt ügyvivőjük” segítette, pontosabban helyettesítette, mivel a két szolgabíró a királyi adószedéssel kapcsolatos feladatokkal volt elfoglalva. A két körösi szolgabírónak tehát megvoltak a saját felesketett segítői.

Az alszolgabírói tisztség kialakulása mindazonáltal lassabban ment végbe, inkább csak a 17. századra terjedt el. Ekkorra az eseti megbízottak helyett már állandó tisztségviselőkkel számolhatunk. A korábban említett, forrásadottságok okozta nehézségek miatt azonban érdemes legalábbis „gyanús szemmel” nézni egy-egy szolgabíró helyetteseként előforduló megyei emberre. Tolna megyében például a megnevezett szolgabírák helyett, azok pecsétjével kiküldött megyei emberek esetében megfigyelhető, hogy többnyire „potenciális szolgabírák” voltak. Az 1420-ban Agyagosi István szolgabíró pecsétével kiküldött páli Gödör Antalt például már a következő évben szolgabíróvá választották, s a családja előtte és utána is adott megyei tisztségviselőket. Más megyében is megfigyelhető hasonló, ahogy az is jellemzőnek tűnik, hogy olykor-olykor a már leköszönt szolgabírokat bízták meg megyei emberi teendőkkel. A 15. század második felében Zemplén megyében is kimutatható, hogy a megyei embert valamelyik megnevezett szolgabíró személyében, s természetesen annak pecsétjével küldték ki. 1469-ben például Szúti László és Csók György szolgabírák helyetteseként egy-egy megyei ember vizsgált ki egy panaszt, míg 1475-ben az egyik szolgabíró ugyan maga vállalta a kiszállást, addig társa, az említett Csók György ezúttal is helyettest küldött. E megnevezett szolgabírákat helyettesítő megyei emberek – különösen a 15. század végi, 16. századi személyek esetén – akár már tényleges alszolgabírák is lehetettek. Annyi mindenesetre leszögezhető, hogy a szolgabírák helyett, azok nevében és pecsétjével kiküldött megyei emberek az alszolgabírói intézmény középkori előzményeinek tekinthetők, illetve hogy ugyanazon kihívásokra reagáltak különféleképpen az egyes vármegyék.

XI.1.3. Ülnökök és esküdtek a 16. század első felében

Az esküdti intézmény néhány vargabetűt követően, a 16. század első felében találta meg a helyét a vármegye igazgatásában. Bár a Mátyás király-féle választott nemesi esküdti hivatal 1492. évi megszüntetése a királyi emberi feladatokat is ellátó állandó megyei tisztség végét jelentette, a megyei hatóságok munkájuk segítésére továbbra is választhattak és választottak eseti bírótársakat, de akár állandó ülnököket is. A sajátos helyzetű Pest megyében is szokás volt az alkalmi bírótársakkal való ítélezés, az 1495. évi országgyűlés pedig már törvényileg is előírta, hogy az ispán nélkül működő Pest és Pilis megye válasszon állandó ülnököket. A törvény – a Mátyás-féle esküdti hivatallal járó terhes feladatok miatt – óvatosan kerülte az ülnök és az esküdt szavakat, csupán annyit írva, hogy amikor a megyei nemesség a törvényszékre összegyűl szolgabíróvá választani, akkor a tehetősebb nemesek közül is válasszanak néhányat, hogy együtt ítéljezenek velük. Ez a rendelkezés egyáltalán nem az 1492-ben eltörölt esküdti tisztséget élesztette újjá, hanem kifejezetten bírótársakat jelentett. Mindenesetre ezt követően egy darabig nem említene pesti vagy pilisi ülnököket, ténylegesen csupán a Jagelló-kor végén, az 1510-es, 1520-as években adatolható esküdt ülnökökre történő utalás Pilis megyében.

Nemcsak Pilis megye okleveleiben jelennek meg azonban ekkortájt az arra való utalások, hogy a megyei törvényszék ülésein esküdt ülnökök is részt vettek. Más megyékben (például Abaúj, Veszprém, Varasd) is említik, hogy a hatóság tagjai – az abaúji irat szóhasználatával élve – „egynémely esküdt nemessel, tudniillik ülnökkel” ültek össze. Az ülnökök számát azonban nem minden esetben határozzák meg, és az sem biztos, hogy évente választott állandó tisztségviselőkről volt már szó. Nyitra megyében, ahol már 1493-tól adatolhatók efféle ülnökök, 1516-ban nyolcan voltak. Tolnában 1522-ben tizenhat esküdttel ültek össze, míg 1536-ban az erdélyi Fehér megye *sedriá*-ján tizenkét esküdt ülnök jelenlétében üléseztek. Az esküdt ülnökök tehát nem központi rendelkezés, hanem helyi fejlődés nyomán bukkantak fel a 16. század eleji megyékben, vagy legalábbis az ekkori megyei iratokban. Lényegében *sedriai* bírótársak voltak, ahogy a 16. századi Zólyom megyei esküdt ülnökök is főképp az igazságszolgáltatásban tevékenykedtek.

Azt is hozzá kell tennünk, hogy bár ekkor minden ülnök esküdt volt, nem minden esküdt volt feltétlenül ülnök is. A kifejezés elsősorban arra utalt, hogy az adott személy esküt tett a megye közössége előtt (például az esküdt jegyző vagy az esküdt alispán megnevezés is előfordult). A fokozatosan kialakuló, újjáalakuló kora újkori megyei esküdti tisztség sem csupán a törvényszéki ülnöki szerepből építkezett. Előzményei között meg kell említeni az Anjou- és a Zsigmond kori nádori, illetve ispáni közgyűlések esküdt ülnökeinek tevékenységét is. Elsősorban két feladatkört kell itt kiemelnünk, egyrészt a megye gonosztevőinek felkutatását és kiirtását, másrészt a törvényes és törvénytelen vámok megvizsgálását. Ez lényegében eseti és alkalmi megbízás volt, ezen esküdtek feladatai csupán a közgyűlés végéig tartottak. Munkájuk azonban mintaadó lett a nádori közgyűlések 1486. évi eltörlését követően is. A megyék ugyanis továbbra is esküdteket választottak ezekre a feladatokra. Ez volt a bevett megoldás, és akkor is ez maradt, ha ettől kezdve a megye hatóságával jártak el az esküdt nemesek, és nem egy közgyűlésre kijelölt bíróval.

A gonosztevők kiirtására már 1502-ben megyénként országosan tizenkét esküdtet választottak, ahogyan a keresztesek 1514. évi lázadása után született törvényben is felbukkant ez az eljárás. Ráadásul a törvény ezt összekapcsolta kártérítéssel és a közrend helyreállításával. A parasztok okozta károk felmérésében ugyanis szintén részt vett a megyénként választott tizenkét esküdt. Nekik kellett a hatóság tagjaival végigjárniuk minden egyes megyebéli nemes portáját és házát, felbecsülve a felkelők okozta károkat. A törvényt be is tartották, ennek köszönhető, hogy az 1510-es évek második feléből megszaporodtak a megyei esküdtekre való említések. Korábban szó esett a vármegyék 1515–1520 közötti, egymáshoz címzett leveleiről. Ezek éppen ilyen kártérítési ügyekben keletkeztek, a küldő megyék hatósága, valamint tizenkét esküdtje fordult kérésével a címzett megye alispánjához, szolgabíráihoz, valamint tizenkét esküdtjéhez. Közép-Szolnok megye nemessége 1520-ban az ispánnal közösen döntött úgy, hogy a kártérítéstől vonakodó nemesek megbírságolására az alispánokat, a szolgabírákat és a tizenkét esküdtet hatalmazzák fel. A vámok kivizsgálását ugyancsak már a 16. század elején erre a célra választott esküdtekre bízta, az 1518. évi bácsi

33. kép. I. Ferdinánd magyar király,
német-római császár;
Martin Rota metszetén

országgyűlés végzése szerint például a megyéknek nyolc becsületes nemest kellett választaniuk erre a feladatra.

Ezekre az előzményekre épített I. Ferdinánd király (33. kép), aki állandó esküdti tevékenységgé formálta ezeket az eseti megbízásokat. 1527-ben azért rendelkezett megyénként tizenkét-tizenkét esküdt választásáról, hogy azok az ispánnal és szolgabírákkal leveleltsék a gonosztevőket, tehát hogy végezzék el a cirkálást. Az 1528. évi törvény szerint pedig amiatt kellett a nagyobb megyékben tizenkettő, a kisebbekben pedig hat személyt esküdtté választani, hogy az alispánnal és a szolgabírákkal figyeljenek az esetleges Szapolyai-pártiakra, és a gyanús személyeket idézzék meg a király elé.

Mindemellett a mohácsi vereség óta történt rablások és fosztogatások kárvallottjai is az alispán, a szolgabírák és az esküdtek előtt kereshették igazukat. Ahogy 1514-ben a keresztesek lázadása, úgy most a polgárháború okozta károk ügyében ténykedtek. Az esküdtválasztás követelménye az 1548. évi törvényben is előkerült, ekkor a jobbágyköltözési ügyek intézésének menete kapcsán: a költözők szándékozó jobbágyinak vagy leendő új urának az alispánt, a szolgabírákat és az esküdteket kellett felkeresnie. A törvény rendelkezett arról is, hogy az esküdtek felének állandóan a megyei törvényszék helyszínén kellett tartózkodnia, illetve a szolgabírákkal együtt részt kellett venniük a gonosztevők negyedévenkénti összeírásában és kiirtásában, míg az 1550. évi törvény a szárazvámok felülvizsgálatát bízta az alispánra, a szolgabírákra és az esküdtekre.

A 16. század eleji, hasonló jellegű esküdti megbízások tehát egyértelműen a Ferdinánd törvényei által szabályozott megyei esküdti tevékenység előzményének tekinthetők, átmenetet képezve a 14–15. századi közgyűlési

esküdtek és a 16. század közepi állandó tisztségviselők között. Fő feladataik a gonosztevők kiirtása, a közrend helyreállítása és biztosítása, illetve a vámvizsgálatok voltak. Bár e feladatok nem kötődtek szorosan a *sedriai* ítélkezéshez, mégis az önkormányzati vármegye jelentős változása éppen abban állt, hogy a korábban egy-egy közgyűlésre, cirkálásra, károk kivizsgálására, vámvizsgálatra vagy más feladatra esetileg megválasztott esküdt nemesek helyét állandóan hivatalban lévő esküdtek váltották fel. Egyenlőséget tehetünk-e azonban a 16. század első felének, közepének törvényeiben említett „esküdt nemesek”, „választott nemesek”, valamint a *sedria* ülnöktársai közé? Feltehetően igen, legalábbis 1558-ban Zala megyében egyértelműen így tettek, amikor a *sedrián* hat esküdt nemest, avagy ülnököt választottak ugyanazon az ülésen, amikor az esküdt nemesek cirkálásáról is határoztak.

A 16. század közepi esküdtek mindazonáltal a szolgabírák mindennapi munkájában is segédkeztek, például – ahogy azt Ferdinánd király is elrendelte – a jobbágyköltözési ügyekben. A mohácsi tragédiát megelőző évben, a veszély árnyékában élő Valkó megyében az esküdteknek egyértelműen feladataik közé tartozott a szolgabírák helyszíni munkájának segítése is; 1525-ben két esetben is megyei esküdteket küldtek ki egy-egy valkói szolgabíró társaságában tanúkat kihallgatni. Ez a megbízatás az 1444. és az 1486. évben életre hívtott, illetve a kora újkori esküdtek munkájának is részét képezte. Az esküdtek feladatköre tehát a megyei ember tevékenységével is kapcsolatba hozható. Zemplén megye jegyzőkönyvének egy 1559. évi bejegyzése szerint az ekkor megválasztott hét esküdtet az egyes járásokhoz választhatták, míg ugyanebben az évben a megye úgy határozott, hogy egy távollévő szolgabíró és „esküdtjét” más szolgabíró is helyettesítheti. E rendelkezés az esküdt és a járás, illetve annak szolgabírója közötti szorosabb kapcsolatról tanúskodik, talán a Zemplénben a 15. század közepétől a szolgabíróval együtt kiküldött megyei ember gyakorlata fejlődött így tovább. Zólyom megyében viszont egyszerre választották meg az esküdteket az alispánnal és a szolgabírákkal.

A törvényi szabályozások valamiféle mankót jelentettek az esküdti feladatok szempontjából, ám e fejlődés megyénként is más-más utat járhatott be, a 16. század közepére vonatkozó adatok is meglehetősen változatosak. Míg Zólyom vármegye jegyzőkönyvében főleg ülnökökként találkozunk velük, addig Zemplénben gyakorta felbukkannak jobbágyköltözési ügyek-

ben, Zala megyében pedig még az egytelkes nemesek – katonaküldéshez szükséges – teleknagyságának felmérését is a *sedria* esküdt ülnökei végezték a szolgabírákkal. Ez a sokszínűség és megyénként eltérő megoldások még inkább jellemezték a középkori vármegyéket.

XI.1.4. A megyei pénztárnok és kapitány

A 16. század eleji vármegyének két fontos tisztsége is szorosan kötődött II. Ulászló 1498 és 1500 közötti katonai-adózási reformjához: a megyei pénztárnok és a megyei kapitány. Mindazonáltal mindkét feladatkör komoly előzményekkel rendelkezett. A megyék már korábban is vetettek ki különadót, s olykor előfordult, hogy a királyi adó adminisztrációja is vármegyei kézbe csúszott át, s a megyei nemesség által választott adószedők végezték. Az ispántól független megyei kapitányokat már a 14–15. század fordulóján is kinevezhettek a megyei csapatok élére, sőt 1454-ben a megyék nemessége már maga választhatta meg „hadvezérét” a következő hadjáratra. Az 1498 és 1500 közötti intézkedések viszont már rendszeres bevételi forrást teremtettek a megyének, így szükséges volt a nagyobb pénzösszeg és az abból történő kifizetések nyilvántartása, valamint a pénz őrzése is. A megyei csapat pedig egy rendszeresen – ha nem is folyamatosan – fegyverben lévő zsoldossereg volt, a közösség által választott kapitánnyal.

A megyei bandérium születésekor, 1498-ban még ahhoz a forgatókönyvhöz nyúltak vissza, mint például 1474-ben: a megye választott meg két eseti adószedőt a tehetősebb és befolyásosabb tagjai közül, akik egyszerre hajtották be a királyi és a megyei adórészt. S míg a királyi adórészrel a kincstartó előtt számoltak el (miképp Bars megye adószedői esetében erről nyugta is fennmaradt), addig a megyei hadipénzt a kapitánynak adták át (ahogy például Szabolcs megyében történt). Az adószedők a megyében is számadást adtak tevékenységükről, melyet a megyei nemesség által választott vizsgálók ellenőrizhettek. A fennmaradt adatok szerint ezen adószedő párok tagjai között a megyei elit, illetve a középbirtokos nemesség képviselőit találjuk, hasonlóképpen, mint a korábbi választott megyei adószedők esetében.

1500 után azonban már egy kevésbé „ad hoc” rendszer érhető tetten. Egyrészt ekkorra már jobban elvált a király és a megyei adó adminisztrációja. Bár egyszerre hajtották be a két adórészt, de már más-más személy

volt felelős érte. Másrészt, megjelent egy kifejezetten a megyei pénzügyek kezelésére „szakosodott” tisztségviselő – vagy pontosabban feladatkör – a vármegyében. A megyei adószedő megnevezése a 16. század második felében általában perceptor volt, melyet magyarul pénztárnokként, adószedőként adhatunk vissza. A század elején azonban a fogalomhasználat meglehetősen bizonytalan a forrásokban, hol adórovónak (*dicator*), hol kincstartónak (*thesaurarius*) nevezték. Sőt tevékenysége alapján 1502-ben szintén ezt a tisztséget sejthetjük a Pozsony megyei illésházi Illés György *conservator*, vagyis „őr, megőrző” megnevezése mögött. Máskor egyszerűen nem írtak semmiféle tisztséget, csupán az adott személy tevékenységéből következtethetünk megyei pénztárnoki hivatalára. Szabolcs megye pénztárnoka lehetett például az az Anarcsi János, aki a megye pénzéből fizetett ki egy nemes urat, feltehetően a szabolcsi kapitányt. Veszprémből 1502-ből, Pest és Zólyom megyékből 1512-ből, Liptóból pedig 1518-ból ismerünk olyan személyeket, akik a megyei adóval számoltak el, vagy azt hajtották be. Minden bizonnyal ők is megyei pénztárnokok lehettek.

A megyei pénztárnokok választását, tevékenységet talán legjobban egy Nyitra megyei oklevél világítja meg. Ebből ugyanis megtudjuk, hogy 1500-ban a nyitrai nemesek Apponyi Györgyöt választották meg megyei kincstartónak, arra adva felhatalmazást neki, hogy a megyei zsoldoscsapat számára a török elleni hadjárathoz elvégezze az adó kirovását és behajtását, továbbá kezelje a pénzt is, fizesse ki belőle a megye szükségletei szerinti kiadásokat. Apponyi azonban végül nem tudta elvégezni ezeket a feladatokat, hamarabb ragadta el a halál. A megyei nemesi közösség ezért úgy döntött, hogy az apa munkáját a fiú folytassa, így Apponyi Ambrus vette át a megyei pénztárral kapcsolatos teendőket, s végül ő is számolt el a befolyt pénzekről, illetve az azokból történő kifizetésekről.

A megyei pénztárnok munkájának unikális dokumentuma az a rövid kis jegyzék, mely Nógrád megye 1505 és 1508 közötti hadipénz-adminisztrációjának emléke. A jegyzéket Szántai Osvát, a megye alispánja készítette, aki az alispáni megbízása mellett ezen időszak alatt a megye „adószedőjeként” is tevékenykedett, tehát több évig, folyamatosan látta el ezt a feladatot. Koordinálta az adószedést ténylegesen végző szolgabírák munkáját, adminiszt-

rálta és regisztrumba vezette a bevételeket és a megye érdekében keletkezett kiadásokat, és elszámolással tartozott a megyei nemesi közösség felé.

Apponyi György és Szántói Osvát egyaránt megyéik elitjébe tartoztak, de a Szabolcs, Veszprém, Pest, Pozsony, Liptó, Vas, Zala vagy Zólyom megyékből ismert megyei pénztárnokok esetében is elmondható ugyanez. E személyek némelyike alispánként is tevékenykedett, többségüket országgyűlési követté választották. A tendencia – legalábbis Zólyom megyében – a mohácsi csatát követő években is kimutatható, a megye két 1536. évi adószedője, Micsinszki György és Horvát Ferenc közül az előbbi korábban megyei követ és alispán is volt, Horvát pedig később töltötte be az alispáni hivatalt. A névsor tehát impozáns, a megyei közélet vezetőiről van szó. Az, hogy a megye pénztárnokává egy gazdagabb nemest választottak, több szempontból is kézenfekvő megoldás lehetett. A tehetősebb nemesek többnyire közösségük hangadó tagjainak számítottak, szavuknak súlya volt, s élvezték a nemesi közösség bizalmát. Mindemellett praktikus okokkal is számolhatunk: nekik volt a beszédett pénz őrzésére megfelelő udvarházuk, netán váruk is, őrséggel, személyzettel. Ráadásul elég saját vagyonuk volt, mely, mondhatni, biztosítékot – adott esetben fedezetet – is jelenthetett. E tisztség viselői egy szűk körből kerülhettek ki, akik azt akár többször is betölthették, Illés György valószínűleg 1502-ben és 1521-ben is Pozsony megye pénztárosaként/adószedőjeként tevékenykedett.

Az 1498-ban életre hívott megyei zsoldoscsapatok ismert kapitányai szintén ebből a megyebéli előkelői rétegből származtak. Nógrád megye bandériumának az 1505 és 1508 közötti rövid időszakban három kapitánya is volt, az első maga Szobi Mihály, Verbóci István mentora, a 16. század elejének egyik legmeghatározóbb köznemesi politikusa. Szobi ráadásul eközben a szomszédos Hont megyét irányította ispánként. Amikor Szobi hosszabb ideig Erdélyben tartózkodott, a kapitányi feladatokat ideiglenesen Cseh László vette át. Szobi 1507-ig töltötte be ezt a tisztséget, melyben Sági Balázs követte. Ságit és Csehit is megválasztották országgyűlési követté, de még a nógrádi bandérium tisztjeinek egy részét is, akik szintén a megye tekintélyesebb nemesi családjaiból származtak. A Borsod megye nemességével 1511-ben megállapodást kötő kazai Gyulafi Ferenc kapitány szintén megyéje egyik befolyásos famíliájának a sarja volt, s őt is megtették országgyűlési követté

is. Hasonlók mondhatók el Szabolcs, Hont vagy Liptó megye ismert kapitányairól, illetve tisztjeiről is, mindegyikük megyéjük politizáló elitjéhez tartozott. A kapitányok megválasztása esetében persze a harctéri tudás is meghatározó lehetett. Sáros megyében ugyanis 1501-ben az a harsági Farkas László állt a bandérium élén, aki maga ugyan nem volt különösen vagyonos, ám katonai tudását a töröktől fenyegetett déli végeken pallérozta, 1493-ban a horvátországi Bihács várának parancsnoka, várnagya volt. A kapitány komoly tekintélynek örvendett megyéje nemessége körében, majd 1535-ben I. Ferdinánd király a megye ispánjává is kinevezte.

A pénztárnoki és a kapitányi feladatokat, úgy tűnik, egyaránt a megyei politizáló elit vállalta magára, az a réteg, melyből a megye országgyűlési követei, illetve választott alispánjai is leginkább kikerültek. Az 1524 szeptemberében tartott országgyűlés rendelkezései ráadásul, mondhatni, egy kézben egyesítették a pénztárnok és a kapitány feladatait. A katonák felfogadása, kiképzése, illetve a végvárakba küldése mellett ugyanis a megyei nemesség által választott kapitányokra hárult az is, hogy behajtsák (és kikényszerítsék) a zsoldra szolgáló megyei adót. Hasonlóképp történhetett, amint közel harminc évvel később Zala megyében, ahol a megye által választott kapitány, szentbalázsi Szele Jakab maga hajtotta be a fizetésére szolgáló adót – csak kicsit többet, mint ami járt volna.

XI.2. A MEGYE SZOLGÁLATA A KÖZÉPKOR VÉGÉN

XI.2.1. A jogtudó megyei értelmiség

A megyei karriert a 14–15. század során leginkább a szolgabírói hivatal jelentette. Az első szolgabírák ugyan még a tehetősebb, több falut birtokló nemesek közül kerültek ki, már a 14. század felétől megjelentek a szerényebb vagyonú személyek is a hivatalban. Nagy általánosságban elmondható, hogy a szolgabírói tisztség a 15. századra leginkább a megyék kisbirtokos nemessége számára jelentett valóban karriert. Az egyes helyi sajátosságok azonban nem elhanyagolhatók, minden megye más és más volt, eltérő birtokviszonyokkal, s azokból kifolyólag nemesi társadalmi szerkezettel rendelkeztek. Ebből is fakad, hogy míg Ung megyében például kifejezetten szegényebb,

addig Szabolcsban annál egy fokkal tehetősebb nemesek viselték ezt a hivaltalt. Mindazonáltal egyes családok lokális presztízse, a megyei társadalomba való beágyazottsága is sokat nyomott a latba, egyes megyékben „szolgabírói dinasztiák” léte, azaz néhány familia hivatali felülreprezentáltsága is tetten érhető. A 16. század elejére pedig egyre inkább felértékelődött a jogtudás, a szokásjog ismerete is.

A kisbirtokos családok tagjai, illetve a jogtudó megyei értelmiség lehetőségei tovább növekedtek a középkor végi, önkormányzativá váló megyében. Leginkább ebből a rétegből – sőt olykor a szolgabírákkal azonos családokból – származtak ugyanis a megyék jegyzői, de az ismert alispánhelyettesek, alispáni „ügyviselők”, alszolgabírák is. A különféle tisztségviselői helyettesek és a megyei emberek esetében olykor megfigyelhető, hogy ezek a feladatok a szolgabírói hivatal előszobájának is számítottak, több későbbi szolgabíró kezdte megyei karrierjét ilyen módon. Ugyancsak előfordult, hogy a hivaltalból leköszönő szolgabírákat „foglalkoztatták vissza”, vagyis kérték fel megyei emberként vagy választották esküdtté. A kisbirtokosok köréből természetesen alispánok is kikerültek, a familiaritás révén a hűséges szolgálat elismeréseként egy kevésbé vagyonos nemest is helyettesévé választhatott az ispáni tisztséget viselő ura. A Drágfiak által irányított Közép-Szolnok és Kraszna megyékben például a 15. század végén, 16. század elején rendre a helyi (vagy legalábbis valamely szomszédos megyéből származó), kisebb vagyonú nemesek közül kerültek ki az alispánok. Az ispáni familia kapcsán megemlíthetjük az ispáni tisztséghez szorosabban kötődő várak – már amelyek megyében volt ilyen – igazgatását is, Pozsony megye kisenemesei például gyakran találták meg számításaikat a pozsonyi vár (34. kép) szolgálatában.

A 16. elejére ráadásul már többször megfigyelhetők szolgabíróiságból az alispáni székbe vezető karrierutak. A megyei közösség ugyanis az alispánválasztásba változó mértékű beleszólása révén akár a korábbi, kipróbált és megbecsült szolgabírója számára is elérhette az alispáni hivaltalt. A 15. század második, 16. század első feléből több efféle életpályáról vannak adataink. A Turóc megyei lászlófalvi Ördög János például 1503-ban viselt szolgabíróiságot, majd három évvel később alispánná is megtették, sőt később másodjára is viselte utóbbi hivaltalt. Hasonló utat járt be Sopron megye rábaközi székének 1476. évi szolgabírója, Potyondi Domokos is, aki négy év

34. kép. Pozsony vára és városa a 16. század végén

múlva már alispánként érhető tetten, mely hivatalt még kétszer betöltötte a későbbiekben. Gyakoribbnak számított azonban a „családi karrierút”, tehát amikor egy családból kerültek ki szolgabírák, illetve alispánok egyaránt. Ez ráadásul már a 14. század végén, 15. elején is előfordult. Szabolcs megyében például Megyeri Adorján az 1410-es években szolgabíróként, fia, László, az 1440-es években már alispánként tevékenykedett – persze ekkor még egyértelműen a familiaritás keretén belül. Sajátosnak mondható az erdélyi vajda által kinevezett ispánok helyzete, mely a magyarországi alispánokéra hasonlított. Az ispáni, alispáni és szolgabírói pozíciók Erdélyben kifejezetten átjárhatónak bizonyultak, gyakran töltötték be a 15. században ugyanazon személyek mindhárom tisztséget karrierjük különböző állomásán. Még az sem mindig mondható el, hogy egyfajta ranglétrán való emelkedésről lenne szó, Szomordoki László például 1396-ban Kolozs megye ispánja, majd két évvel rá szolgabírája lett, ahogy a 15. században szentgyeydi Székely István előbb volt Doboka, majd Belső-Szolnok megyék (al)ispánja, mint dobokai szolgabíró.

A megyei hatóság tagjai a megyei közéletben ráadásul nem csupán „hivatalos” minőségben vettek részt, gyakorlat során szerzett jogi szaktudásukat és tapasztalataikat pedig a leköszönésüket követően is kamatoztathatták, például ügyvédként vagy fogott bíróként. Példaként vegyük salgói Borsvai András életútját. Borsvai a szomszédos Abaújból érkezett Sáros vármegyébe, a sárosi várnagy és alispán szolgálatában alapozta meg helyi ismertségét, kapcsolatrendszerét. Először öt évet húzott le a szolgabírói tisztségben, majd leköszönve ügyvédnek állt, Eperjes városát képviselve. Később újraválasztotta a megyei nemesség, majd hat-hét év után távozott ismét a hivatalból, valószínűleg kényszerűségből, ugyanis gyilkosság vádjával ítélték el. Hiába azonban a becsületén esett folt, Borsvai lokális tekintélye, úgy tűnik, nem sérült, már a következő évben segítségét kérték egy megyei vizsgálat során. A gyilkossági ügy lecsengését követően harmadjára is megválasztották szolgabíróvá, s követségbe is többször őt küldték a városokhoz. A hivatalviselés során, s végleges távozását követően, a megye tekintélyes családjai annak ellenére is felkérték Andrást ügyeik rendezésére fogott bíróként, megbízták ügyvédjüknek, és jelölték királyi embernek, hogy korábban emberölés árnyéka vetült rá. Életét és pályáját Eperjes város ügyvédjeként, „jogügyigazgatójaként” fejezte be, temetését is a város fizette.

A Borsvaihoz hasonló kisbirtokos nemesek számára a megyei hivatalok mellett további pénzszerezési forrásnak számítottak az ügyvédi, fogott bírói feladatok, a jogban jártas személyekre pedig igényt tartottak. A fogott bírák intézménye régi bevett formája volt a konfliktusok elrendezésének a középkori (és későbbi) Magyarországon. A panaszos felek választották őket, hogy egy meghatározott helyszínen és időpontban, peren kívül döntsenek vitás ügyükben. A Zala megyei *serviensek* híres, 1232. évi kehidai oklevelét ugyan a régebbi történetírás a szolgabíróság előzményének tekintette, valójában a fogott bírói tevékenységről tanúskodik. A fogott bírák általi peren kívüli rendezés a későbbiekben is bevett gyakorlatnak számított, az erre felkért személyek a közösség, de legalábbis a vitatkozó felek bizalmát élvezték.

A megye aktuális vagy korábbi tisztségviselőinek fogott bírói megbízása, mondhatni, kézenfekvő megoldásnak tűnhetett, jogi tudásukat és személyes ismeretségüket is latba vetve segíthették a feleket peren kívüli egyezségek megkötésben. Trencsén megyében 1466-ban egy birtokvitában döntöttek

fogott bírák, akik erről saját nevükben oklevelet is kiállítottak. A felkért nemesség élén Zamárdi János megyebéli szolgabíró szerepelt. 1493-ban Kolozs megye legalább egy szolgabírója avansált fogott bírónak a Gesztrágyiak és a Budaiak vitájában, ahogy Pest megyében a speciális szolgabírói szék is könnyen átalakulhatott fogott bírói testületté. A fogott bírói felkérés egyrészt a hatóság tagjainak megyebéli presztízséről, másrészt a beléjük vetett bizalomról árulkodik. Ők ugyanis már „bizonyítottak”, hivatalviselésük során is meggyőződhetett a nemesi közösség a jogtudásukról, pártatlanságukról.

A jogi szaktudásukból a megyei hivataluktól megvált személyek ügyvédként is profitálhattak. A középkori Magyarországon szinte bárkit felfogadhattak ügyvédül, korábbi megyei tisztségviselőket és más lokális presztízzsel bíró személyeket pedig kifejezetten előszeretettel választottak erre a feladatra. Számukra pedig kis jövedelemkiegészítést jelenthetett az ügyvédekedés. A késő középkorban már hivatalos prókátorokkal is számolhatunk. Egyes nemesi famíliák, mint például a Szabolcs megyei Ramocsaháziak vagy Sényőiek, illetve az Abaúj megyei Kékediek, mondhatni, „családi vállalkozásként” üzték az ügyvédi munkát. Ezen családok tagjai mellel a szolgabírói karban is gyakran tetten érhetők. A városok ügyvédi, „jogügyigazgatói” képviselte ugyancsak jó megélhetési lehetőséget jelenthetett a leköszönt szolgabírák számára. Az emlegetett Borsvai Andrason kívül szolgabírótársa, Ternyei Imre is Eperjes város szolgálatába lépett ügyvédként idős korában. Szép summát, illetve ruhapénzt és kocsmapénzt is kapott, sőt a város fiának hadi kiadásait is fizette.

XI.2.2. A „megyei karrier” kiszélesedése

A 15. század végi, 16. század eleji fejlődés másik jellemzője – a szaktudás fontosságának megerősödése mellett –, hogy a megye vagyonosabb és befolyásosabb nemesei számára is megnyíltak olyan állandó tisztségek és feladatok, amelyek már megfelelő presztízst jelentettek számukra. Mindazonáltal nem egyik pillanatról a másikra bukkant fel a megyei elit, illetve a tehetősebb középirtokos réteg a vármegye életében és működtetésében, mindig is jelen voltak. Akkor is, ha a megyei törvényszékhez szükséges szolgabírói és az azt segítő megyei emberi feladatokat általában nem ők, hanem a kisirtokos nemesség tagjai végezték. A megyei középirtokosok és jómódúak már a

14–15. század folyamán is részt vettek az alkalmi feladatokban, akár nádori közgyűlések esküdt ülnökeiként, akár országgyűlési követekként. Ilyen, a nemesi elitre háruló alkalmi feladat volt a megyei adószedői is, amennyiben épp a megyék kezébe került az adóadminisztráció.

Ráadásul mind az országgyűlési követ, mind a megyebéli adószedő esetében kimutatható, hogy ezek a megbízások is gyakran néhány középbirtoikos, illetve jó módú családra szűkültek, akiknek tagjai generációkon át elvállalták ezeket a feladatokat. Ugyancsak ebből a rétegből kerültek ki a megyei bandériumok ismert kapitányai, már Zsigmond korában is, valamint feltehetően a telekkatonaság elrendelésekor megválasztott számlálók is. 1459 egyik, Mátyás király által kinevezett veszprémi számlálója, Essegvári Pál maga is szolgált alispánként, sőt adószedőként is. Fia, György Kinizsi Pál temesi és veszprémi alispánként csinált karriert, míg unokáját, Ferencet 1505-ben Veszprém megye egyik országgyűlési követévé választották. Bizonyos fluktuáció melletti állandóságot közvetítenek a bírói közgyűlések esküdtlistái is. Szabolcs megyében például a 15. század elejének különböző éveiben megválasztott közgyűlési esküdtek között több esetben apa-fiú vagy testvéri kapcsolat érhető tetten.

Az 1498 és 1500 közötti katonai-adózási reformok révén megerősödő megyei pénztárosi és kapitányi tisztségek annyiban jelentettek fontos újdonságot, hogy a korábbi alkalmi megbízások helyett lényegében állandó feladatkörök, tisztségek jöttek létre a megye vagyonosabb nemessége számára. Ahogy az előző alfejezetben megfigyelhettük, gyakran az egyes vármegyék befolyásos, politizáló nemesei látták el ezeket a feladatot, ugyanazok a személyek, akiket megyéjük nemesi közössége országgyűlési követté is megválasztott – többször ugyanazokból a vitézlő, illetve középirtokos családokból, melyek korábban is magukénak érezték az adószedési, hadszervezési és országgyűlési követi feladatokat. A nemesi közösség befolyásos tagjai számára vonzó tisztségekre a koronát az alispáni hivatal tette fel, ezért is számított kifejezetten fontos fejleménynek a nemesi közösség növekvő beleszólása az alispánok kinevezésébe.

A fentiek alapján úgy tűnhet, hogy a vármegyék működtetésében részt vevő nemeseket leginkább két csoportra oszthatjuk: a kisirtokosokra, akik a szolgabírákat, jegyzőket, alispánhelyetteseket és a városokhoz küldött

követeket adták, valamint a megyei elite, a vitézlők és a vagyonosabb középbirtokosok rétegére, akik közül alispánok, pénztárnokok, kapitányok, országgyűlési követek származtak. Ráadásul mindkét csoport esetében megfigyelhető, hogy bizonyos famíliák szűk köre „uralta” az egyes feladatköröket: kisbirtokos rokonságok a szolgabírói hivatalt, tehetősebb családok a nagyobb presztízsűeket. Ez azonban így egy meglehetősen torz képet mutatna, különösen, ha merev határokat feltételezünk a különféle nemesi csoportok között. Nemcsak azért, mert ez nem számol az említett, szolgabíróságtól az alispáni székig vezető egyéni vagy családi karrierutakkal, hanem azért is, mert éppen a jelentős köztés réteg, a középbirtokos nemesség szerepét homályosítja el. Holott a középbirtokosok népes csoportját éppúgy megtaláljuk a szolgabírói hivatal viselői, mint az alispánok, adószedők vagy kapitányok között. Bár utóbbiakban valóban tetten érhetjük a jómódú családok tagjait is – különösen olyan vármegyékben, mint például Hont vagy Nógrád, ahol a főurak jelenléte kisebb, a jómódú nemeseké pedig jelentősebb volt –, a népesebb, középbirtokos nemesség ugyanúgy vagy még inkább részt vett ezekben a hivatalokban.

Jelentős feladat – és terhes kötelezettség – hárult a népes középbirtokos nemességre az esküdti tisztség esetében. 1486 és 1492 között a királyi előírásának megfelelően több helyen vagyonosabb középbirtokosokat, sőt jómódú nemeseket is megválasztottak, legalábbis olyan megyékben (például Nyitra, Bars), ahol megvolt ez a tehetősebb középbirtokos réteg. Máshol, mint például Pozsony vagy Veszprém megyékben, inkább a kisbirtokos nemesség dominált, így arrafelé főleg kevéssé vagyonos családokból kerültek ki az esküdtek is. S természetesen olykor mindkét vagy mindhárom csoport tagjait megtaláljuk az esküdtek között, a nemesi társadalom széles rétegeit lefedve. A Bihar megye vámvizsgálatára 1520-ban megválasztott esküdtek ugyancsak inkább a közép- és kisbirtokosok soraiból kerültek ki.

A nemesi elit kapcsolatrendszere, politikai befolyása, karrierútja gyakran túlmutatott a megye határain, és országos jelleget öltött, mindazonáltal megyénk nemességének támogatása is fontos volt országgyűlési, köznemesi ülnöki tevékenységükhöz. A közép- és kisbirtokos nemesek mozgástere, kapcsolatrendszere már inkább a megyéhez, illetve a szomszédos megyékkel alkotott „régióhoz” kötődött, ám a familiaritás révén ők is szerezhettek

távolabbi ismeretséget, rokonokat, birtokokat. Leginkább mégis ők vállaltak szerepet a megyéjük működtetésében, ők éltek a megyei karrierben rejlő lehetőségekkel. Megvolt bennük az ehhez szükséges „szaktudás” is, legyen az katonai, pénzügyi, birtokkormányzati, vagy épp a szokásjog ismerete.

A legfontosabb szempontnak azonban talán a helyi nemesi közösség bizalma számított, ezt éppúgy kiérdemelhette egy várbirtokos, politizáló nemesi előkelő, mint az egy-két falut bíró középbirtokos vagy a mindössze egy-két jobbágytelek felett diszponáló kisnemes. Ebből kifolyólag választhatta meg követévé Ugocsa megye az anyja és neje révén nemes péterfalvi Nagy Albertet, s állt ki akkor is mellette, amikor alispáni tisztsége került veszélybe. A középkori vármegye tisztségviselői – legyenek akár jómódú vagy középbirtokos alispánok, vagy éppen kisbirtokos szolgabírák – a megyei nemesi társadalom megbecsült, fontos tagjainak számítottak. A 15. század végére, 16. század elejére mindemellett a megyei „értelmiség” szokásjogban való jártassága is felértékelődött. Tapasztalataik elismerése a megyei közélet más területein is érződött, és akár későbbi karrierjük alapjául is szolgálhatott.

XI.3. A MEGYEI TISZTSÉGVISELŐK FIZETÉSE

XI.3.1. Bevétel a bírságpénzekből és a királyi adóból

A megyei hivatalok nem csupán presztízzsel járhattak, hanem bizonyos fizetéssel is, egy-egy tisztség viselése kisebb-nagyobb pluszjövedelmet jelenthetett. A megyei hatóság legfontosabb jövedelemforrását a bírságpénzek alkották, a megyei törvényszéken tárgyalta ügyek esetében a bírságpénzek az ispán és a szolgabírák osztoztak. Az ispán másik fontos jövedelemforrását a megye területén fekvő királyi vámok adták, ám a vámok nagy részének magánkézbe kerülését követően ez a jövedelemforrás már háttérbe szorult. A 14. századi megyéispánok jövedelmei az ispáni várhoz kapcsolódtak, a honor részét alkották. A várhoz tartozó falvak, földek, vámok és egyéb jövedelemforrások szolgálták az ispán ellátását. A 15. századra azonban már kevés megyéhez tartozott királyi vár, sőt fordított helyzet is kialakult, az uralkodók adományként olykor egyes magánkézben lévő várhoz is csatolhatták az ispáni tisztséget, illetve örökös ispánságokat is adományoztak.

Az ispánnak gondoskodnia kellett helyettese, az alispán fizetségéről is. Az ura familiárisaként szolgáló alispán szerződésében a juttatás is szóba kerülhetett, legtöbbször az ispáni jövedelmek bizonyos hányadát kapták meg, de ez kiegészülhetett mindenféle ingóságokkal vagy készpénzzel is. 1317-ben Szatmár megye ispánja, Pető különféle jövedelmeket és vámokat engedett át alispánjának, de emellett ruhákat és pénzt is adott, sőt még egy falu átadására is ígéretet tett, amennyiben megszerzi azt a királytól. A későbbiekben inkább a jövedelmek, bírságpénzek átengedése és a pénzbeli fizetség lehetett a hangsúlyosabb. Azzal pedig, hogy az alispán a 16. század első felében a nemesi közösség választott tisztségviselője lett, a fizetése is a megyei közösségre terhelődött. Zólyom megyében a 16. század végén, 17. század elején az alispán „régí szokás szerint” 100 forint fizetségben részesült. A bírságpénzeket és az oklevelek kiállításáért járó díjakat pedig háromfelé osztották: egyharmada az alispánt, egyharmada a jegyzőt illette, míg a harmadik harmadból a *sedriák* után vendégül kellett látni a megyei tisztikart.

Az alispánok és a szolgabírák ugyancsak kaptak a megyében behajtott királyi adóból, munkájuk fizetségeként. A sikkasztással megvádolt Ernuszt Zsigmond kincstartó 1494-ből és 1495-ből fennmaradt számadásai országos képet adnak arról, hogy mennyi pénzt is kapott ekkor egy-egy megye tisztikara az adózásban való segédkezésért. E számadáskönyvben változatos összegeket találunk, nagyságuk függött valószínűleg a megye méretétől, népességétől – és így a tisztkarra háruló feladatoktól –, valamint az alispánok és szolgabírák számától is. Mindenesetre a legáltalánosabb, leggyakoribb fizetség 28 forint volt, melyen az ispán/alispán és a szolgabírák osztoztak. 1495-ben ez az összeg még további kifizetésekkel egészült ki, akkor ugyanis az adószedést segítő esküdt nemesek is külön juttatásban részesültek a behajtott adóból.

Nógrád vármegye 1505 és 1508 közötti megyei hadipénzszámadásában szintén efféle összeg szerepel, ráadásul olyan megosztásban, hogy a két alispán együttesen részesült 12 forintban, míg a maradék 16 forinton a négy szolgabíró osztozott, tehát fejenként 4-4 forint ütötte a markukat. Hasonlóan osztozkodhattak a számadáskönyvben 28 forinttal szereplő, négy szolgabírós megyék is. A kicsiny délvidéki Verőce megyében csupán két szolgabíró működött, ám 1513-ban ők az alispánhoz hasonlóan 12 forintban

részesültek, melyet elfelezhettek egymás között. A szolgabíráknak járó 4 forintos fizetés mindenesetre régi bevett gyakorlat is lehetett, az 1457. évi, ugyancsak Nógrád megyéből fennmaradt adójegyzék, illetve a hozzáfűzött számadások alapján ekkor is ennyi járt. A jegyzékből az is kiderül, hogy az alispánok és szolgabírák gyakran nem az adószedőktől készpénzben kapták meg ezeket az összegeket, hanem lényegében a saját birtokaik adóját jelölték ki számukra. Ehhez esetenként akár még úgynevezett hópénzt is kaphattak a hátraléklefoglalásban részt vevő lovasaik után.

Az 1518. évi tolnai országgyűlés megpróbálta némileg csökkenteni az adószedés dologi költségeit, s így a megyei hatóságnak járó összegeket is: eszerint az alispán 6, a szolgabírák pedig egyenként 3-3 forintban részesülhettek volna. Sőt még azt is elrendelték, hogyha a megyei tisztikar hanyagsága miatt keletkezne hátralék az adóban, akkor azt rajtuk kell bevasalni. Az országos kincstartók által ellenőrzött 1522. évi adó esetében pedig egyenesen megtiltották, hogy a megyei hatóság is fizetést kapjon a befolyt adóból, még ha ezt a gyakorlatban nem is tartották be mindenhol. A későbbi évek adójegyzékei ellenben magasabb fizetségről számolnak be, sőt az alispánok és a szolgabírák bére mellett megjelent a jegyző számára fizetendő juttatás is. Veszprém megye 1531. évi adójegyzéke meg is indokolja ezt: akkor a jegyzőnek az adószedés során két bírságlevél kiállításáért járt „a megye szokása szerint” 2 forint. A szolgabíráknak ekkor, ugyancsak a szokásoknak megfelelően fejenként 6-6 forint ütötte a markát. Az alispán fizetségéről nem tudunk, ugyanis ő ekkor saját maga hajtotta ezt be, mindenesetre öt évvel később a két veszprémi alispán 12-12 forint fizetést húzott. Ráadásul 1536-ban már a két alispáni ügyvivő munkáját is honorálták 2-2 dénárral, míg a jegyzők jussa már 4-4 forintot tett ki. Az 1550-es, a megyefejlődés szempontjából különösen fontos törvény e téren is szabályozta a „régí szokásokat”, törvénybe is iktatva az alispánok 12 és a szolgabírák hagyományos 4 forintos fizetését, míg a jegyzők jussaként a nagyobb megyékben 2, a kisebbekben 1 forintot állapított meg.

XI.3.2. A tisztviselői fizetés és egyéb díjak

A szolgabírói hivatal még a kora újkorban is „nobile officium” volt, azaz nemesi kötelezettségnek számított. Már a középkori törvények is elrendelték, hogy a megválasztott személynek nem szabad visszautasítania a feladatot. Más szóval nem is igazán fizették meg. A 16. század végén, 17. század elején is csekély fizetésben részesültek – Zólyom megyében évi 12 forintban –, amit ráadásul gyakran csak évekkel később kaptak meg, ahogy sikerült a megyének ezt kigazdálkodnia. A jegyző esetében azonban más volt a helyzet, a jegyzői állás nem számított „nobile officium”-nak, meg kellett fizetni a munkáját. A jegyző felfogadásáról eredetileg az ispán gondoskodhatott. 1472-ben Ország Mihály nádor, Nógrád megye ispánja, egy jobbágytelket adományozott saját dolyáni birtokán Huszti Gergelynek, a megye jegyzőjének szolgálatai jutalmául. Talán jegyzői munkásságát is honorálta vele. A jegyző fizetését később úgy oldották meg a vármegyék, hogy helyi adót vetettek ki erre a célra. A 16. század végén például Zemplén és Szatmár megye 50, Zólyom 60, míg Gömör megye csupán 30 forintot fizetett egy évre jegyzőjének.

A jegyző fizetésére kivetett megyei adóra a század elejéről Sáros megye nemesi közössége Bártfa városának írt leveleiből értesülünk. 1530-ban a nemesek két levelet is elküldtek a városnak, ahol a régi szokásokra hivatkozva kérték Bártfát, hogy adja meg a jegyző fizetésére szolgáló pénzt, mivel „jegyző nélkül nem lehet lenni”. A levelekből az is kiderül, hogy mi is volt ez a „régis szokás”: a város földesúri jogon bírt falvainak az adója, jobbágytelkenként 1 dénár. Az, hogy a városok is részt vettek a megyei jegyző fizetésében, még ékebben kitűnik Sopron megye esetében. A vármegyei nemesség 1463-ban írt levelet Sopron városának, hogy ők is járuljanak hozzá Csepregi Miklós mester megyei jegyző fizetéséhez, aki az ő jegyzőjük is. Csepregi azonban bizonyosan nem állt ekkor a város alkalmazásában, vélhetően arra utal a megye megfogalmazása, hogy a városnak is részt kell vennie a fizetésében.

1530-ban Sáros megyében azonban a jegyző fizetése mellett már a szolgabíró díjazására is különadót hajtottak be. Az egyik Bártfának (35. kép) írt levél szerint a város két soltsz faluja után 40 dénárral tartozott Kellemesi

Ferenc szolgabírónak. A két levél mellé ráadásul egy harmadikat is tehetünk, melyet a sárosi várnagy küldött a városnak egy másik szolgabíró elmaradt fizetése kapcsán sürgetve. A jegyző fizetéséhez hasonlóan ezt a különadót is Bártfa földesúri jogon bírt falvai javai után fizették. A levelekből az is kiderül, hogy ezt az adót magyarul „soltézpénznek” (*solthys pyncz*) nevezték, feltehetően azért, mert a falusi soltészok gyűjtötték össze, s adták át. A soltészpénz egyértelműen nem az 1530-as év találmánya volt, már 1519-ben is szedték. Feltehetően nemcsak Bártfának kellett hozzájárulnia a megyei hatóság tagjainak díjazásához, hanem a megye más földbirtokosainak is. Az 1547. évi törvény szerint a szolgabírónak és az alispánnak régi szokás szerint fizetség járt a jobbágyköltözési ügyekben is, a költözendő jobbágyoknak 12 dénárt kellett kifizetni az engedélyért. Zala megyében 1555-ben a megyei *sedria* ülnökei számára is fizetést ajánlottak meg, jobbágytelkenként 2 dénárt.

A szolgabírák és a jegyzők egy-egy konkrét tevékenységükért is megkaphatták a maguk díjait. Erre remek példákat találunk Eperjes város 16. század eleji városkönyveiben. A szolgabírák esetében leginkább „kiszállásdíjak” szerepelnek, azaz olyan összegek, amiket a város fizetett a megyei tisztségviselőknek, amikor ügyükben elhagyták a *sedria* székhelyét, hogy a város kérésére tanúvallatást tartsanak, vagy perbe idézzenek, esetleg eltiltásokat foganatosítsanak. Ezek a díjak függtek attól is, hogy milyen messzire kellett elutazniuk, így a néhány dénáros fizetség mellett akár 1 forint körüli kifizetésre is maradt fenn adat. Ezeket a díjakat valószínűleg nemcsak a város, hanem más megyei birtokos is megfizette, lényegében a panaszos által kiküldött tisztségviselő útiköltségeit. Sőt arra is van példa, hogy a tisztikar tagjai borraivalót kaptak a polgároktól, vagy megvendégelte őket a város. Bártfa 15. század eleji számadásaiban ráadásul más, a szolgabíróknak adott juttatások is szerepelnek, így például különféle ruhaneműk (lábbeli, nadrág, süveg), vagy 1428-ban cseh posztót is adtak a tisztikar egyik tagjának.

A jegyző juttatásai már kézzelfoghatóbbak, többnyire az oklevelek kiállítását, megfogalmazását kellett megfizetnie a kérvényezőnek. Szabolcs megyében például 1397-ben egy megerősítő levélélért 100 dénárt (azaz 1 forintot), míg 1420-ban egy hasonló célú dokumentumért csupán 6 dénárt kellett fizetni. 1409-ben egy jelentés kiállításért 12 dénár ütötte a jegyző markát.

Sáros megyében Eperjes polgárai 1515-ben és 1523-ban is 1 forintot fizettek az oklevelekért, míg 1522-ben 2 forintot egy irat kiállítására. 1523-ban csak az oklevél megpecsételtetése fél forintjába került a városnak. Mindemellett a jegyző egyéb kisebb összegeket is kapott, meg nem nevezett céllal.

A megyei pénztárnok és a kapitány is megkapta fizetését a munkájáért. Ezek már jelentősebb összeggel – és társadalmi megbecsültséggel – járó feladatok voltak, mint a jegyzői vagy szolgabírói megbízások. Nógrád megyében Szántói Osvát a pénztárnoki tevékenységért négy éven keresztül évente 100 forint fizetést húzott, illetve a négy év alatt összesen 100 forintnyi személyes kiadást halmozott fel. A megyei kapitány jussa nagyjából az adószedőéhez hasonló volt, Sági Balázs nógrádi kapitány egyrészt 50 forint készpénzben részesült, másrészt 45 forint értékben megkapta a saját birtokait, illetve Verebély település megyei adóját. Hasonló fizetsége volt 1511-ben Borsod megye kapitányának, kazai Gyulafi Ferencnek is, akinek az egyéves

35. kép. A bártfai városháza (épült: 1505–1508)

szolgálatáért 100 forint ütötte a markát. Ez a fizetés különben megegyezik például Győr megye kora újkori pénztárnokának fizetésével, míg Zalában a 16. század végén a főpénztárnoknak már csak 25, míg a kapitánynak 40 forint járt. A megyék olykor a kapitány fizetését is csak utólag tudták előteremteni, különadó kivetésével. 1525-ben például az erdélyi Fehér megye korábbi kapitányai követelték elmaradt fizetésüket, melyre portánként 2 dénár adót szedtek.

XII. A MEGYEI ÍRÁSBELISÉG ÉS PECSÉT

A megyei hatóság komoly írásbeli tevékenységet folytatott, a megye jegyzője oklevelekké fogalmazta a szolgabírák szóbeli jelentéseit, az eskü megítéléséről, perhalasztásról és egyebekről hozott határozatokat. Mindemellett hiteleshelyi jellegű tevékenységet folytatva, kérésre a törvényszéket felkereső nemesség ügyes-bajos dolgairól, egyezségeiről és zálogairól is iratokat állított ki. A megyei hatóság tagjai ezeket a dokumentumaikat pecsétjeikkel hitelesítették. A 15. század végi, 16. század eleji önkormányzati jellegű fejlődés a megyei írásbeliség és pecséthasználattal terén is jelentős változásokat hozott, egyrészt a szakszerűsödés, másrészt a községtudat megjelenése terén. Az egyes vizsgálatokról, tanúkihallgatásokról szóló oklevelek részletesebbek, pontosabbak lettek, vagy legalábbis már megnevezték a kihallgatott tanúkat. A különféle bírságjegyzékek mellett a megyei jegyző itt-ott már regisztrumokat is elkezdett vezetni a megye előtt zajló ügyekről s az általa megszerkesztendő oklevelek tartalmáról, amelyek a kora újkorban a megyei törvényszékeken és megyegyűléseken zajló eseményeket lejegyző jegyzőkönyvekké fejlődtek. A megyei hatóság kiadványai mellett egyre több kérdésben már a megyei nemesi közösség, az *universitas* állított ki oklevelet. Az iratok megpecsételése is átalakult: míg a késő középkor nagy része folyamán az alispán és a szolgabírák magánpecsétjei hitelesítették az oklevelet, addig a 15. század végén, 16. század elején már megjelent az igény olyan megyei pecsétek iránt is, melyek immár a nemesi közösséget reprezentálták.

XII.1. A VÁLTOZATOS MEGYEI ÍRÁSBELISÉG

XII.1.1. Oklevelek, levelek, regisztrumok

A megyei hatóság különféle ügyekben állított ki hivatalos iratokat, okleveleket. Ezeket olykor maga a megyei jegyző is kategorizálta, az iratok hátlapjára írt rövid megjegyzésekkel jelölve az oklevelek típusát. Ezek a feljegyzések persze esetlegesek voltak, illetve a jegyzők saját gyakorlatától is függött, hogy mennyire pontosan határozták meg az irat-, illetve ügytípust. Leginkább a perfolymat különféle szakaszaihoz kötődő dokumentumokat találunk, például vizsgálati jelentéseket, esküt elrendelő vagy igazoló iratokat, idéző, perhalasztó, peráttevő vagy épp bírságoló okleveleket. Más iratok egy-egy, a megye hiteleshelyi jellegű tevékenységéhez kötődő felvallások voltak, de a megyei hatóság elismervényt, illetve nyugtát is kiállíthatott. A jegyző az általa megfogalmazott oklevelekre olykor egyéb megjegyzéseket is tehetett, például hogy olvasta és javította (*lecta et correcta*), hogy megfizették-e érte a díjat, vagy sem, vagy hogy több példányban állította ki az adott iratot.

Úgy tűnik, Mátyás király 1486. évi nagydekrétuma a megyebéli írásbeliség szempontjából is komoly változásokat hozott. Több helyen, például Pest, Szabolcs vagy Tolna megyékben, ekkortájt bukkantak fel vagy szaporodtak meg az okleveleken a jegyzői feljegyzések, a megyei jegyzők egyre többször helyeztek el különféle megjegyzéseket (mint hogy olvasta és javította) az általuk kiállított megyei kiadványokra. Zala megyében 1500-tól, Ormándi Pál jegyzőségének idejéből maradt fenn arra vonatkozó jegyzet, hogy ő állította ki az iratot. Az egyes vármegyék természetesen eltérőképpen reagálhattak, különböző megoldásokat, formulákat használhattak. Abaúj és Torna megyékben például a 16. század elején azt is ráírták egyes iratokra, hogy a jegyző előtt, jelenlétében történt a felvallás. Mindemellett Borsod, Abaúj vagy Gömör megyében olykor azt is felvezették a megyei kiadványokra, ha az adott ügyben valamelyik szolgabíró referált.

Szintén fontos rendelkezésnek tekinthetjük az 1486. évi nagydekrétum azon cikkelyét, mely szerint egy hiteleshelyi vizsgálat során már nem volt elég csupán azt rögzíteni, hogy igaz volt-e a panasz, vagy sem, hanem fel kellett venni a kihallgatott tanúk neveit, jogállását, illetve a vallomásukat is. Az új gyakorlatot a megyék is átvették. Feltehetően ennek köszönhető az

is, hogy a 15. század végén, 16. század elején a megyék a szolgabírák társaként többször a jegyzőt is kiküldték vizsgálódni. Pest megyében például 1523-ban küldték ki a jegyzőt is a vallomások felvételére, aki a tanúk adatait és mondandójuk lényegét regisztrumba foglalta, majd a következő *sedrián* felolvasta. Nem csupán helyi gyakorlatról beszélhetünk, például Szepes, Torna, Sáros, Abaúj vagy épp Veszprém megyében is előfordult a megyei jegyző kiküldése a tanúkihallgatások felvételére. Megjegyzendő azonban, hogy nem feltétlenül volt szükség minden egyes tanúvallomásra a jegyzőt is kiküldeni, hiszen – bár általánosnak még korántsem volt mondható –, de már a korszakból is vannak adataink arra, hogy több szolgabíró maga is tudott írni-olvasni. A helyszínen ők is minden gond nélkül feljegyezhették a tanúvallomásokat, vagy legalábbis a tanúk adatait, amelyek alapján a jegyző megfogalmazhatta a megfelelő iratot.

A megyei jegyzők, illetve a hatóság más tagjai azonban nem csupán hivatalos iratokat állítottak ki, hanem adott esetben magánleveleket, úgynevezett *missiliseket* is megfogalmazhattak. A megyei nemesi közösség egyeteme nevében kiállított dokumentumok között már efféle leveleket is találunk, ahogy egyes megyei tisztségviselők is írhattak és írtak különféle leveleket, melyekben olykor keveredtek a magán- és hivatalos jellegű kérések, felszólítások, közlések. Sáros vármegye 16. század eleji szolgabíráitól például latin, német és magyar nyelvű magánlevelek is ismertek, amelyek főleg Bártfa város levéltárában maradtak fenn. Ezekben az iratokban a szolgabírák olykor híreket közöltek, magánjellegű kéréseket fogalmaztak meg, máskor viszont éppen a megyei tevékenységük részeként (adófizetési felszólítás, a törvényszék időpontjának közlése) írtak a városnak.

A megyei hatóság által kiállított dokumentumok sajátos és fontos típusát jelentették az úgynevezett regisztrumok, mely kifejezésbe a korszakban szinte mindenféle számadást, leltárt, összeírást beleértettek, ahogy a kiállítandó oklevelek fogalmazványainak lajstromát is. Már I. Károly elrendelte 1320-ban a megyéknek, hogy regisztrumokat vezessenek a bírságokról. Az efféle bírságjegyzékekre azonban csupán szórványos adatok maradtak fenn. 1412-ben például Veszprém megyében említett az egyik felháborodott panaszos egy ilyen jegyzéket, ugyanis az alispán fegyvereseivel úgy szállt ki hozzá Alsóajka birtokára, s hajtotta el állatait bírság címén, hogy még a

bírságregisztrum sem volt nála. 1525-ben Hont megye küldte ki nótáriusát, Szelényi Menyhértet három szolgabíróval együtt, hogy pénzbírságot hajtsanak be. Feltehetően Szelényi a bírságjegyzékét is magával vitte az eljárás tanúsításául.

A megye ugyancsak készített jegyzéket az egyes nádor, illetve más bíró vagy éppen a megyésispánok által tartott közgyűlések során levelesített személyekről, de például a 1403. évi felkelés résztvevőit is regisztrumba foglalták. Szintén regisztrumba vették 1391-ben az „átkos emlékü János deák” ténykedését követő birtokvizsgálat során bemutatott s hitelesnek ítélt oklevelek kivonatait, melynek egy-egy példánya a megyékhez került. Egy 1422. évi, Borsod megyei eset a megyei jegyző *sedriai* regisztrumvezetéséről árulkodik. Ekkor egy úriszéki ügyről visszatérő szolgabíró jelentését vezette be ebbe a „jegyzőkönyvbe”, melynek létéről is csupán onnan tudunk, hogy a jegyző hibát vétett, rosszul értette a vétkes jobbágy nevét, ezért más nevet jegyzett le. Ez akár már a későbbi megyei jegyzőkönyv valamiféle 15. század eleji előzménye is lehetett, bár egyéb lajstromra is gondolhatunk.

Ugyancsak megemlíthetjük a pénzügyi feljegyzéseket, ugyanis azzal, hogy 1498-tól a megye rendszeresen szedett adót a saját céljaira, efféle gazdasági jellegű iratokat is vezetni kellett. A megyék jegyzői, illetve pénztárnokai jegyzékbe vehették az adózó portákat (feltehetően ilyesmit említettek 1521-ben Pozsony megyében), valamint – ahogy a sokat emlegetett Nógrád megyei példa esetében – számadást készíthettek a befolyt hadipénzről és az abból folyósított kiadásokról. Ugyancsak gyakran készültek összeírások a telekkatonaság, illetve később a megyei zsoldossereg felállításához szükséges jobbágyporta-számokról, valamint a 16. század eleji törvényi szabályozások alapján az egyes főurak és főpapok megyebéli birtokvagyonáról, tizedjövedelméről is.

XII.1.2. Megyei jegyzőkönyvek

A vármegyék történetének önkormányzati szakaszának egyik meghatározó jellemzője a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek vezetése. Ezek a kötetek már a megyei törvényszéken, illetve később a megyegyűlésen tárgyalt különféle ügyeket, megyei döntéseket tartalmazták. Az első ilyen jegyzőkönyvek többnyire inkább még regisztrumnak mondhatók, a *sedrián* tárgyalt peres

ügyek, szóban tett panaszok, kérések kivonatosan feljegyzett gyűjteményei. A jegyzőkönyvek kialakulása hosszabb folyamat volt, korai előzményeinek leginkább az említett bírságjegyzékek tekinthetők. Efféle *sedriai* regisztrumokat a 16. század elején már több megyében is vezethettek. A Mohács előtti időszakból mindössze két efféle jegyzőkönyv maradt korunkra, az 1506-tal induló Zólyom megyei, valamint 1510-es évekkel kezdődő Liptó megyei regisztrum. Ezek középkori bejegyzései is többnyire a megyei hatóság előtt tett panaszok, felvállások, eltiltások stb. rövid összefoglalásai. Abaúj megyében szintén vezethettek már ekkor valamiféle regisztrumot, ennek emlékére azonban csupán egy szokványostól eltérő eset őrizte meg. Az ügy egy birtokrész elzálogosítása körül forgott, melyről a megye előtt tettek felvállást. Ezt Balajti István, a megye jegyzője a szokásoknak megfelelően jegyzőkönyvbe is vezette, hogy arról később hivatalos oklevelet állíthasson ki a megyei hatóság. Az oklevél kiállítása azonban megakadt, ugyanis később az alispán és a jegyző is elhalálozott. Csak a szolgabíró maradt meg tehát az ügy tanúi közül, aki nagyjából emlékezett az esetre, minek következtében, hosszú tanácskozás után, a megye végül kiállította a hiányzó iratot. Elképzelhető, hogy máshol is megindulhatott a jegyzőkönyvek vezetése már a 16. század elejére, csak nem maradtak fenn e korai dokumentumok.

Más megyékből némileg későbből, a 16. század második feléből vagy végéből maradtak fenn ilyen iratok, a legkorábbiak – az eddig feldogozottak közül – Zala és Zemplén megye jegyzőkönyvei, előbbi 1555-tel, utóbbi 1558-cal indul. Szabolcs vármegyéből ugyancsak az 1550-es évektől maradtak fenn jegyzőkönyvek. Ezek a kötetek maguk is változatosak, megyénként eltérő gyakorlatról tanúskodnak. Zemplén jegyzőkönyvének első bejegyzései – a zólyomi jegyzőkönyv korai részéhez hasonlóan – egy leginkább a megyei törvényszék előtt zajló peres ügyeket, eltiltásokat, ügyvédvállásokat tartalmazó regisztrum. Mindenesetre már a vármegyei statútumalkotás is megfigyelhető benne, például 1559-ben a szolgabírói hivatalt elvállalni vonakodók megbírságolásáról döntöttek. Zala megye jegyzőkönyvében azonban már a korai rendelkezések is inkább a vármegye igazgatásával kapcsolatos fontosabb témák (például a *sedria* hossza és ülnökei fizetése, adószedés, megyei sereg, cirkálás stb.) ügyében hozott döntéseket, határozatokat tartalmazzák.

Erdélyben szintén a 16. század második felétől mutatható ki biztosan a megyei jegyzőkönyv használata.

A jegyzőkönyvet feltehetően a 16. század közepén is a jegyző tartotta magánál, ahogyan a későbbi időszakokban is. A középkori vármegyének nem volt levéltára vagy levéltári épülete. A zólyomi jegyzőkönyv arról tanúskodik, hogy a megyéknek megküldött törvényeket és királyi parancsokat az alispán tartotta magánál, míg a jegyzőkönyv és más „ügyviteli” irat biztonságos őrzéséről a jegyző gondoskodhatott. A középkorban ugyancsak az alispán és a jegyző tarthatták maguknál, saját udvarházukban, lakóhelyükön a megyei levéltár részét képező iratokat. Szabolcs megyében 1505-ben említik a jegyző levéltári ládikóját, amikor egy öt évvel korábban kiadott megyei oklevél másodpéldányát kellett előkeresni. Sáros megye 16. század eleji jegyzője, prócsi Gyármán Antal ugyancsak magánál tartott bizonyos iratokat, még ha ezt leginkább abból a panaszból is tudjuk, miszerint a kezéből elkallódtak bizonyos – számára sem érdektelen ügyben kiállított – oklevelek. A megyei levéltárak kialakulásának nyomai tehát már a középkorban tetten érhetők, különböző megyék esetében is.

XII.2. A MEGYEI PECSÉT

A megyei közösségtudat és önkormányzatiság fejlődésének egyik fontos állomásának számított a megyei pecsét megjelenése. Ahogy a legtöbb dolog a vármegyék történetében, ez is egy hosszabb fejlődési folyamat eredményeként jött létre a 16. század közepére. A nemesi vármegye hatósága, az ispán vagy az alispán, valamint a szolgabírák általában közösen bocsátottak ki okleveleket, akár saját hatáskörben hozott döntést foglaltak írásba, akár királyi, nádori, országbíró parancsra végzett vizsgálatról számoltak be, akár a megyei hatóságot felkeresők felvallását tanúsították. Ezekre az oklevelekre saját pecsétjeiket helyezték rá. A 15. század végi átalakulásnak jelentős hozadéka azonban éppen az volt, hogy a „hivatali” pecsétek több megyében elkezdtek elválni a tisztségviselők személyétől.

XII.2.1. A megyei pecséthasználat

A megyei kiadványokat a nemesi vármegyéként meghatározott korszak nagy részében általában az alispán (esetleg az ispán) és a szolgabírák együttes pecsételése hitelesítette. Elméletben tehát a megyei okleveleken a négy szolgabíró megyékben öt, a két szolgabírókban pedig három pecsétet találunk. Mindazonáltal ez csupán nagy általánosságban igaz, előfordult, hogy nem minden szolgabíró helyezte rá pecsétjét az adott oklevélre, illetve voltak olyan esetek is, amikor csak szolgabírák állították ki az oklevelet (például amikor az alispán érintett volt az ügyben, így a törvényszéki ítékezésben sem vett részt). Ilyenkor természetesen az alispán nem is pecsételt. Megyéenként, időszakonként, illetve akár esetenként is változhatott, hogy ténylegesen hány tisztségviselő nyomta rá a pecsétjét az adott iratra, ahogy az is, hogy hogyan helyezték el ezeket: egymás mellé, egymás alá, vagy éppen úgy, hogy az alispán pecsétjét körülveszik a szolgabíróké. A pecsétek mérete is változatos. Az ispánok, alispánok pecsétnyomóval ráhelyezett pecsétjei – különösen az Anjou-korban – gyakran nagyobbak a szolgabírák jelvényeinél, ők ugyanis pecsétgyűrűiket nyomták viaszba. Az alispánok gyűrűspecsét-használatának elterjedésével azonban már ez a méretbéli különbség is eltűnt.

A megyei hatóság tagjainak pecsétjei elengedhetetlenek voltak az iratok hitelesítéséhez. 1523-ban Bereg megye korábbi jegyzője éppen azért kereste fel a szomszédos Ung hatóságát, hogy felvallást tegyen általa korábban elkészített oklevél ügyében, amit nem sikerült kibocsátani, mert az alispánt néhány szolgabíróval leváltották, mielőtt megpecsételték volna azt, az újak pedig azóta sem pecsételték meg a régi iratot. A megyei jegyzőkönyv kapcsán említett Abaúj megyei eset során pedig a tisztségviselők elhalálozása miatt késett a megyei irat megpecsételése, és így kiadása. A 15–16. században a királyi adó, illetve a katonakiállítás kapcsán elkészített regisztrumokat is a megyék tisztségviselőinek kellett megpecsételniük, mielőtt megküldték azt a kincstartónak vagy később a kamarának.

Nélkülözhetetlen volt tehát, hogy az alispán és a szolgabírák maguk is rendelkezzenek pecsétekkel. Azt, hogy a szolgabíráknak saját „hadi jelvényekkel” kell bírniuk, már Zsigmond király 1415/1417 körüli előterjesztései is említették. A király 1435. évi nagy törvénykönyve pedig ugyancsak előírta, hogy felismerhető pecsétekkel kell rendelkezniük, amivel oklevelet

tudnak hitelesíteni. A könnyen felismerhető szolgabírói pecsét alkalmazását Mátyás király 1486. évi, illetve II. Ulászló 1492. évi törvénykönyve is megerősítette. A szolgabírói pecsétekre Zsigmond kora előtt is szükség volt, s ilyenek valóban használatban is voltak. Igaz, a korai, 1310-es évek-ből származó rövidke megyei kiadványokra olykor rá sem fért mind a négy szolgabíró jelvénye. 1315-ben például Baranya megye oklevelét két pecséttel hitelesítették, a nagyobb valószínűleg az alispáné, a kisebb pedig valamelyik szolgabíróé lehetett. A következő évben Szabolcs megye kiadványán három pecsétet találunk, míg Abaúj megyéből már 1318-ból is van arra példa, hogy a vármegye oklevelét öt pecséttel látták el.

A megyei pecséthasználatnak egy érdekes emléke őrződött meg 1346-ból. Ekkor Heves megyében a két megyésispán, Bebek István és György tartottak közgyűlést megyéjük lakóinak a négy szolgabíró társaságában. A közgyűlésen tárgyalták Szécsen fia Mihály panaszát, aki a korábbi alispánt vádolta meg hatalmaskodással. Az egykori alispán és társa felelete szerint azonban ők csak a bírságot hajtották be Mihály birtokairól, mire az ispánok elrendelték, hogy a peres felek egy hét múlva mutassák be okleveleiket. Mihálynak azonban nemcsak a korábbi tisztségviselőkkal, hanem azok pecsétjeivel is problémája akadt. Szóvá tette ugyanis, hogy az egykori ispánok és szolgabírák pecsétjeit eddig nem törték össze. A helyzet megoldására a közgyűlés nemessége úgy döntött, hogy a szolgabírák pecsétjeit a jelenlegi ispánok gyűrűs pecsétjével együtt kell rányomni az iratokra.

A pecséteket azért kellett összetörni a megyei tisztségviselők távozása esetén, hogy ne lehessen visszaélni velük. Mindazonáltal a hivatalban lévő szolgabíró is visszaélhetett a pecséttel, akár mások iránti kedvezésből, akár kényszer hatása alatt. 1354-ben például Sáros megye egyik szolgabírója ellen panaszolták fel, hogy egy néhány évvel korábban tartott közgyűlésen nem a megfelelő vizsgálati jelentést pecsételte meg, hanem egy azzal ellentétes tartalmút. 1500-ban rozsályi Kun János fabrikált úgy hamis panaszt ellenlábasa, Perényi Gábor ispán ellen, hogy a „megye nevében” saját familiárisával íratta meg az iratot, míg két szolgabírót erővel kényszerített arra, hogy pecsétjeikkel hitelesítsék koholmányát.

A megyei tisztségviselők pecsétjeit ráadásul nem csupán az oklevelek hitelesítésére használták. A megyei emberek ugyanis általában a tisztikar

valamely tagjának a pecsétjével szálltak ki, leginkább valamely szolgabíró-éval. A pecsét igazolta a kiküldöttet, hogy valóban az, akinek mondja magát, valóban a megyei hatóságot képviseli az ügyben. Ez kezdetben kifejezetten idézőpecsét lehetett, később viszont inkább egy pecséttel ellátott oklevélre gondolhatunk. A szolgabírák mellett az alispán pecsétjével is küldhettek ki megyei embereket, általában a szolgabíró társaként, ez a megyei ember az alispánt képviselte a helyszínen, ezt igazolta pecsétjével. Az alispáni (és szolgabírói) pecsét tiszteletet követelt, aki ezt nem adta meg, az lényegében széksértést követett el. 1502-ben Abaúj megyében Sárvári Andrást és nejét például azért ítélték 3 márka bírságra, mert tiszteletlen szavakkal illették a kiküldött megyei embernél lévő alispáni pecsétet, míg újabb 3 márkát a „pecsét becsületének helyreállításaért” kellett lefizetniük. 1524-ben a Gömör megyei hatóság is kimondta, hogy tiszteletteljesen kell beszélni a szolgabíróval, valamint a pecséttel kiküldött megyei emberrel, különben 3 márka bírság büntetéssel kell szembenézni.

XII.2.2. A tisztségviselők személyes pecsétjei

A késő középkor nagy részében az alispánok és szolgabírák pecsétjei személyükhöz tartoztak, vagy saját címerüket, vagy egyéb, inkább emblémaszerű motívumot ábrázoltak. Az alispánok személye többnyire beazonosítható, mindemellett a gyakran jómódú vagy középbirtokos családból származó tisztségviselők címere, pecsétje alkalmasint más forrásból is ismert lehet. A szolgabírák pecsétjeinek értelmezését, jó elhatárolását és viselőik azonosítását azonban már jócskán megnehezíti, hogy ezek a pecsétek gyakran töredékesen maradtak ránk, ráadásul olyan hivatalviselők használták, akiknek nemhogy a címerük (ha volt egyáltalán, s többnyire nem volt), de gyakran nevük sem ismert.

A megyei hatóság tagjai általában gyűrűs pecsétekkel hitelesítették okleveleiket. A szolgabírák pecsétgyűrűit feltehetően valamelyik helyi ötvös készítette el, minőségük sokszor silány volt. Esetenként ezeken is helyet kaphatott családi, nemzetségi címer vagy annak bizonyos eleme, ám motívumkinsük jóval sokszínűbb. Kezdetben feltehetően a királyságban használt pénzek motívumai befolyásolhatták a pecsétgyűrűk ábráit is, például keresztet (egyszerű és kettős kereszt) vagy *agnus Dei*, azaz Isten béránya

motívumot használtak. Később megjelentek az emblémaszerű ábrázolások is, gyakran növény- (leginkább liliom, olykor életfával együtt) vagy állatalakot (farkas, oroslán, madarak, ökörfej), illetve mitikus lényeket (sárkány, griff) ábrázoltak, de voltak geometrikus ábrákat (rombusz), illetve emberalakot mutató pecsétgyűrűk is. A késő középkorban egyre gyakoribb jelkép lett a különféle dolgokat (kard, buzogány vagy épp szőlőág, búzakalász) tartó páncélos kar is. Pest megye 1505. évi szolgabírói három ismert pecsétjének egyike például kardot tartó páncélos kart ábrázol holdsarlóval és csillaggal kísérve. A két további pecsét közül az egyiken kereszt látható félholddal és csillagokkal körbevéve, míg a másik növénymotívumot, feltehetően természetes liliomot mutat (2. ábra).

A megyei oklevelek pecsétjein azonban néha igen különleges ábrákat is találunk. Ősi, még az ókorból származó, görög, római vagy perzsa eredetű gemmákat is pecsétgyűrűkbe foglaltak. Ezek a gemmák kifejezetten gyakoriak voltak Itáliában, illetve Bizáncban s feltételezhetően kereskedelem révén kerültek Magyarországra, vagy akár a Szentföldről hazatérő zarándokok is hozhattak magukkal haza ilyeneket. Világiak, egyháziak, bárók, kisnemesek, polgárok egyaránt használtak ilyen antik gemmákat tartalmazó pecsétgyűrűt, miként a megyei hatóság tagjai is. 1373-ban Bereg megye egyik szolgabírója nyomott rá a hatósági oklevelekre kitárt szárnyú sast ábrázoló, eredetileg 3–4. századi, perzsa eredetű gemmapecsétet, míg 1497-ben Sáros megye szolgabírója használt egy 5. századi holdsarlót, keresztet, szarvat, villát és egyéb motívumokat felsorakoztató szasszanida szimbólumot pecsétgyűrűjén. Mindkét pecsét mellett más pecsétnyomatok is láthatók a hatósági okleveleken, a beregi gemma társai között találunk egy feltehetően virágmotívumot mutató jelvényt, míg a sárosi pecsét társaságában szereplők közül az egyik természetes liliomot, a másik egy kardot tartó kart, a harmadik pedig talán egy saslábat ábrázol. A két említett megyéből maradt fenn egy-egy alispántól is gemma, 1352-ben a sárosi alispán egy skorpiót viselt pecsétjén, míg 1521-ben a beregi alispán pecsétgyűrűje Minerva istennőt ábrázolta sisakban, lándzsával, pajzzsal. Bálint Sopron megyei szolgabíró 1362. évi pecsétje ezekhez képest már csupán antikizáló, s a korban készült, ám egy csodálatos életképet örökít meg: egy fatörzset oldalán egy harkállyal, tetején pedig madárfészekkel.

*Vas megye, 1451.
Kép forrása: DL 93 187.*

*Vas megye, 1451.
Kép forrása: DL 93 187.*

*Vas megye, 1451.
Kép forrása: DL 93 187.*

*Pest megye, 1505.
Kép forrása: DL 21 415.*

*Pest megye, 1505.
Kép forrása: DL 21 415.*

*Pest megye, 1505.
Kép forrása: DL 21 415.*

2. ábra. Vas és Pest megyék szolgabíróinak pecsétjei 1451-ből és 1505-ből

XII.2.3. A megyepecsétek

A megyei közösségtudat fejlődése és az *universitas* hatáskörébe tartozó ügyek gyarapodása a Jagelló-korra a megyei pecséthasználatra is kifejtette hatását. Ennek első és leginkább úttörő eredménye Somogy megyéhez kötődik. 1498-ban ugyanis a somogyi nemesek nevében a megye ispánja, valamint Somi Józsa, az Alsó Részek törökverő főkapitánya kérvényezte II. Ulászló királyt, hogy adjon címert a vármegyének. A király teljesítette a somogyiak kérését. Az ekkor kiadott címereslevél írott és rajzolt formában is közli a megye új címerét, melynek címerképe egy lebegő koronából kinyúló, könyökben hajlított páncélozott kart ábrázol, mely három szőlőágot tart arany szőlőlevelekkel és zöld szőlőfürttel. Az oklevél meg is magyarázza a címert, kiderül, hogy Somogy ekkoriban jelentős bortermelő vidék hírében állt. A címerpajzs fölött sisakot és sisakdísz is találunk, amely vörössel és fehérrel sakkozott sast ábrázol (36. kép).

A címereslevél azt is megengedte a somogyiaknak, hogy a megyei nemesség egyeteme pecsétre is felvegye ezt a jelképet, sőt az előkelő vörös pecsétviasz használatára is engedélyt kaptak. Ezzel az új pecséttel hitelesíthették ítéletleveleiket és más bírósági irataikat, de leveleiket és egyéb dokumentumaikat is. Somogy megye nemesi közössége hamarosan el is készítette új pecsétnyomóját, s alkalmazta is bizonyos oklevelein. Mindazonáltal ez a pecsét ekkor még egyáltalán nem szorította ki az alispán és szolgabírák együttes pecsételésének gyakorlatát, a megyei hatóság kiadványait a korábbi módon hitelesítették. A közös pecsétet eredetileg a megyei nemesi közösség használta, olyan esetekben, amikor utasította vagy felhatalmazta a megyei hatóságot például bírság kirovására, jobbágyköltözési ügyben vagy adóhátalék behajtására. A pecséthasználat azonban 1521-et követően már kiterjedt megyei hatósági kiadványra is, és a 16. század közepére kiszorította a hagyományos pecsételési módszert.

Somogy megye címere és pecsétje unikálisnak számított a középkor utolsó évtizedeiben, más megye nem kapott ilyen adományt. A somogyi gyakorlat azonban a 16. század közepére mégis mintát teremtett. Az 1550. évi törvény 62. cikkelye ugyanis minden vármegye számára kötelezővé tette, hogy Somogy megye mintájára, egyetlen közös pecséttel hitelesítsék okleveleiket. A törvény azt is elrendelte, hogy ezt a pecsétet – minden bizonnyal

36. kép. Somogy vármegye címereslevele, 1498

szintén somogyi mintára – egy, a megyei hatóság tagjai által lepecsételt ládában vagy szekrényben kell őrizni, s csak a törvényszék alkalmával lehet elővenni. Bár a törvényt követően néhány vármegye (például Borsod, Hont, Nyitra, Sopron, Zemplén vagy Nógrád) hamarosan kért és kapott megyepecsétet, a gyakorlat országos elterjedése jóval több időt vett igénybe.

Mindazonáltal az igény, ami Somogy nemességét a megyepecsét irányába vezette, más vármegyében is megmutatkozott. A tisztségviselők leváltásával változó pecsétek hitelessége, megbízhatósága megkérdőjelezhető volt (mint a Heves megyei példánál), míg a nemesi közösség egyeteme számára szükség mutatkozott egy általuk használt, őket kifejező szimbólumra. Ezen igényeknek azonban más megyék más-más módon tettek eleget. Szepes megyében 1505/1509-től a szolgabírák saját jelvényeit felváltotta egy új pecsételési gyakorlat, miszerint a négy szolgabíró pecsétjén betűk szerepeltek. Méghozzá úgy, hogy a négy pecsét együttes olvasata a SCE-PV-SENSIS szót adja ki, azaz *comitatus Scepusensis*, vagyis Szepes vármegye. Ez a négy pecsét már független volt az adott év szolgabíráitól, a négy pecsét együtt „megypecsétként” is felfogható. Használatuk az 1510-es, 1520-as években is kimutatható.

A Felső-Tisza-vidéken ugyancsak megfigyelhető hasonló gyakorlat, leginkább Ugocsa megyében érhető ilyesmi tetten. A kicsiny megye – legalábbis az 1530-as évektől – ugyanis szintén betűket ábrázoló jelvényekkel pecsételt, a betűk némelyike szépen kivehető a pecsétnyomatokon. Az 1545. és

1549. évek megyei kiadványai alapján ezeken az W-GO-CH-YA olvasat feltételezhető.

Szepes megye azonban még a 16. század első felében változtatott pecsét-használatán, betűk helyett immár ábrákkal fejezve ki a közösséget. Az ekkor választott pecsétképek ráadásul már a későbbi megyepecsét motívumkincsét tükrözték. A szepesi megyepecsét tudniillik egy negyedelt címerpajzból állt, negyedeiben koronából növekvő egyszarvút, koronából növekvő kecskét, lilomot, illetve kétfarkú oroszlánt ábrázolva (37. kép). Bár ez az egyetlen negyedelt megyepecsét csupán 1593-tól adatolható, a négy negyed külön-külön pecsétként már az 1540-es években megjelent, s attól kezdve következetesen ezeket használták a megyei kiadványokon, függetlenül a szolgabíróváltásoktól. A négy címerábra fölött azonban itt is megmaradtak a megye nevére utaló betűk, pecsétenként kettő-kettő, melyek összeolvasva a SE-PV-SI-VM, azaz Szepesség szót adták ki.

Abaúj vármegyében szintén kimutatható mindkét gyakorlat. Már 1495/1498-ban megfigyelhető, hogy az egyik – de úgy tűnik, hogy csupán az egyik – megyei szolgabíró személyes pecsét helyett a WM betűkkel pecsételt, ami a megye magyar nevére (Wywar, azaz Újvár megye) utalhat. 1522-től viszont új megoldást vezetett be a vármegye, a négy szolgabíró egy-egy páncélos kart ábrázoló pecsétet kezdett el használni. Bár mind a négy pecsét páncélos kart ábrázolt, ám azok más-más tárgyat tartottak: az egyik országalmát, a másik virágcsokrot, a harmadik kivont kardot, míg a negyedik védekező helyzetben tartott kardot. A WM betűk ezeken is megjelentek az ábrák felett. Csupán a szolgabírák jelvényei váltak azonban személyfüggetlen, közösségi jelképekké, amíg 1524-ben a négy páncélos karos pecséten a WM betűk, addig az alispán jelvényén a tisztségviselő saját monogramja látható. Fontos megemlíteni azt is, hogy 1522-től kezdve a megyei nemesi közösség nevében kiadott oklevelek pecsételésre vonatkozó záradékából már elmaradt az alispánra történő utalás, ahogy a hátlapról az alispán pecsétje is. Ettől kezdve csupán a négy szolgabíró pecsétje képviselte a megyei közösséget. A WM betűknek a vármegye nevével való azonosítást még inkább erősíti, hogy 1554-ben ez a felirat már ABW, mely még egyértelműbben utal Abaújra.

37. kép. Szepes vármegye címere
az Országház épületén

A szepesi és abaúji gyakorlat arra utal, hogy nemcsak betűkkel, hanem állandó pecsétábrákkal is megoldhatták a személyfüggetlen megyei pecsétet. Ez leginkább talán Sáros megye pecsét-használati változásán követhető nyomon, hála a városi levéltárakban megőrződött nagyobb számú, jobb minőségű pecséteknek. A változás 1498-ban kezdődött, tehát a somogyi megyecímerrel egy időben. Ekkortól, bár a megyei szolgabírói kar tagjai cserélődtek, a pecsétek ábrái folyamatosan

azonosak maradtak, nem követték a tisztviselők személyi változását. E négy pecsét egyike két pólyát és egy lebegő, háromágú koronát, egy másik egy koronából növekvő medvét, a harmadik egy koronát viselő angyalt, a negyedik pedig búzakalászokat vagy nyílveszőket tartó kart ábrázolt (3. ábra). Ezen pecsétek felett is helyt kapott a megye magyar nevének megnevezése is: SAROS, SARO. A négy személyfüggetlen pecsétet egészen a megyepecsét megjelenéséig használták. Ráadásul – Szepeshez hasonlóan – ez a megyepecsét is a korábbi pecsétek motívumait ötvözte, legalábbis a pólyákat, a koronát és az angyalalakot. A négy sárosi pecsét együttesen éppúgy a megyei közösséget szimbolizálta, mint a megye betűit kiadó szepesi vagy ugocsai megoldás. 1525-ben, amikor a megyei nemesi közösség egyeteme kölcsönt vett fel, ezt „a megye pecsétjével” hitelesítette, még ha valójában három pecsétet is nyomtak az iratra. Sőt korábban is megkülönböztették az

egyes és többes számot a sárosiak attól függően, hogy a konkrét fizikai pecsétekre vagy megye jelvényére gondoltak.

Ebből az időszakból különben az egyik szolgabíró magánpecsétjét is ismerjük. A hosszú ideig hivatalban lévő Ternyei Imre Bártfának írt leveleit már saját pecsétjével, egy gemmás pecsétgyűrűvel hitelesítette. A megye és a szolgabíroságot viselő személy pecséthasználata elkülönült. Az alispánok esetében is elmondható, hogy olykor más-más pecsétet használtak hivatali és magánügyekben, feltehetően ezért kellett megjegyezni 1502-ben egy abaúji megyei ember esetében, hogy az alispán azon pecsétjét vitte magával, amit az a törvényszéken is használ. 1519-től különben Sáros megyében is viszszaszorult az alispán pecsétje a megyei nemesség egyetemének okleveleiről, amelyet innentől a négy „megyei pecsét” hitelesített. Sáros megye gyakorlata jól nyomon követhető, de talán nem példa nélküli. Más vármegyék esetében is felvethető, hogy a 16. század elején a személyes szolgabírói jelvényeket felváltották a személyfüggetlen hivatali pecsétek. Veszprém megyében például a megyei nemesi közösség oklevelét már 1502-ben is csak a szolgabírák pecsétjeivel hitelesítették.

Sáros megyei szolgabírói pecsét,
1507. Kép forrása: Eperjesi állami
levéltár (ŠAPPP) MP č 737.

Sáros megyei szolgabírói pecsét,
1524. Kép forrása: DL 64 590.

Sáros megyei szolgabírói pecsét,
1507. Kép forrása: Eperjesi állami
levéltár (ŠAPPP) MP č 737.

Sáros megyei szolgabírói pecsét,
1521. Kép forrása: Eperjesi állami
levéltár (ŠAPPP) MP č 1048.

3. ábra. Sáros megye szolgabírójának hivatali pecsétjei

MÉRLEG: TÖBB MINT KÖZIGAZGATÁSI EGYSÉG

A középkori nemesi vármegye működését, sokoldalú tevékenységét végigtekintve összegzés és mérleg gyanánt érdemes visszatérni a bevezetőben megfogalmazott gondolatokhoz. A nemesi vármegye majdnem 300 éves története valójában csak egy szakasza az ezeréves megyetörténetnek, ám milyen fontos szakasza! A 13. század végén, a 14. század elején kiformalódó új típusú megye nem csupán egy átmeneti korszak az Árpádok királyi vármegyéje és a kora újkor politizáló önkormányzati megyéje között. Ebben az időszakban alakultak ki és erősödtek meg azok a hivatalok (mindenekelőtt az alispáni és a szolgabírói), melyek a 19. században is a vármegye pilléreinek számítottak.

A nemesi vármegye hosszú története is változatos, egy merev intézmény helyett egy folyamatosan alakuló, dinamikus kép tárul elénk. I. Károly vármegyéjét a 14. század elején meglehetősen eltérő viszonyok jellemezték, mint II. Lajosét a mohácsi tragédia előtti években. Az Anjouk honorrend-szerében az ispánok a hivatalviselésük idejére kapták meg a tisztséghez járó királyi várakat és uradalmakat, melyeket leváltásukkor át kellett adniuk utódaiknak. A középkor végén viszont már sokszor fordított helyzetet találunk, az uralkodók egyes magánvárakhoz csatolták az ispáni tisztségeket, míg másoknak életre szóló vagy örökös ispánságokat adományoztak. Más különbségek is akadtak. A korszak elején a megye – vagy legalábbis több megye – működtetésében még szervesen részt vettek a királyi vármegye életében oly jelentős várjobbágyok – s különösen a várnagyok –, akik később vagy kikoptak, vagy a nemesi társadalom részévé válva szolgabírák, megyei emberek ősei lettek. A korszak végén ezzel szemben már újfajta választott tisztségviselőkkel, szakszerűbb munkavégzéssel és a nemesi közösség egyre jelentősebb szerepével és öngazgatási igényeivel szembesülünk.

A középkori vármegye elsősorban még a királyi hatalom letéteményesének számított, amely kihirdette és betartatta az uralkodó rendeleteit, akár erőszakot is alkalmazva biztosította a királyi adó minél teljesebb behajtását, végrehajtotta a mozgósítási és egyéb utasításokat. A vármegyék a központi hatalom végrehajtói voltak, nemcsak az adószedés és mozgósítás esetében, de például akkor is, ha az uralkodó az ispánra vagy később a teljes megyei hatóságra testálta egyes királyi oltalomba vett személyek tényleges védelmét. A közigazgatási jellegű feladatok mellett a megye legfőbb tevékenysége a bíraskodásban érhető tetten, egyrészt saját megyei törvényszékén, a *sedrián*, másrészt a nádor (vagy más bíró) vagy a megyésispán vezetésével rendezett közgyűléseken. Míg előbbi elsősorban a peres ügyek helyi elrendezésének – és még inkább a megkezdéséhez szükséges előzetes bizonyítás elvégzésének – fóruma volt, addig utóbbi a megye bűnözőinek kiirtását szolgálta. A megye mindazonáltal a királyi parancsra végzett egyoldalú tanúkihallgatások és kikiáltott közgyűlések révén az udvari bíróságokon tett panaszok kivizsgálásában is fontos szerepet kapott.

A nemesi vármegye történetének hosszú századaiban leginkább az alispán, a szolgabíró, illetve a jegyző hivatalának hármasa működtette a megyét, szinte minden munka, minden feladat rájuk hárult. Sőt, inkább csak az alispánra és a szolgabírákra, a jegyző csupán a korszak végére vált az (al)ispán, majd a megye írnokából a nemesi közösség fontos tisztségviselőjévé. Általában nem is volt szükség különféle egyéb tisztségviselőkre, amikor mégis kellett valaki az alispán és szolgabírák munkájának segítésére, tehermentesítésére, ellenőrzésére vagy éppen a közösség képviselőjére, akkor eseti megbízottakat választottak. A nemesi vármegye a „megyei emberek kora” volt, az *ad hoc* megbízottaké. Nem csupán az igazságszolgáltatásban vettek részt egy-egy konkrét idézés, vizsgálat, eltiltás foganatosítására kijelölt (vagy a panaszos által választott) eseti segítők, de a megyei élet számos egyéb területét is az eseti jelleg jellemezte. Alkalmi megyei adószedők, adószedőt felügyelő megyei segítők, a hadkiállításban segédkező számlálók tevékenykedtek. Az esküdtek hiába végeztek fontos feladatot, esküjükkel tanúskodva a megye gonosztevőiről vagy a jogos vámhelyeiről, megbízásuk legfeljebb néhány hétig, az adott közgyűlés végéig tartott. Az állandó hivatalok megjelenése

már az új kor kezdete volt, de a 16. században is csupán fokozatosan kristályosodtak ki ezek az új tisztségek.

A nemesi vármegyék kapcsán megfigyelhető eseti megoldások mindazonáltal nagyfokú rugalmasságot és sokszínűséget is jelentettek. A különböző megyék különféleképpen reagálhattak egyes kihívásokra, szükségekre. A korszak végén például több megyében megfigyelhető olyan törekvés, hogy a panaszos által kijelölt megyei emberek helyett vagy mellett a megyei hatóság, illetve közösség jobban felügyelje az egyes tanúkihallgatásokat, alkalmasint a szolgabírák ez irányú terheit is mérsékelve. Ez az igény pedig nagyon változatos megoldásokat eredményezett, a szolgabírák helyettesítését elláthatták alszolgabírák vagy esküdtek is, míg az alispán képviselőit is kiküldhették alispáni embereket, alispánhelyetteseket egyaránt. Ugyancsak többféle megoldás született például a megye újdonsült házipénztárának kezelésére, ahogy a megyei közösség saját jelképe iránti igénynek is különböző módokon tettek eleget az egyes vármegyék.

A sokféleséget azonban nemcsak az efféle helyi megoldások okozták, hanem például az adott megyék birtokstruktúrája (például királyi vagy magánuradalmak túlsúlya vagy hiánya), nemesi szerkezete (vannak-e kisbirtokos nemesek, nemesi előkelők?) vagy akár a földrajzi viszonyai (székek létrejötte, járások elhelyezkedése) is előidézhették. Szintén sok múlott az ispánokon, hogy az egyes megyét milyen módon irányítják. Örökös vagy életre szóló ispánságról, várhoz kötött ispáni címről beszélünk, vagy a király szabadabban dönthetett az ispán személyéről (bár az előbbi esetekben is elmozdíthatta a tisztségviselőt, lásd Bánfi Miklós ispánságainak esetét). Az ispán kiléte, mibenléte pedig az alispán személyét, illetve adott esetben például az alispánválasztás lehetőségeit is meghatározta, de akár az egyes eljárásokra is hatással lehetett. Zemplén megyében például úgy tűnik, hogy éppen egy nagy hatalmú ispánhoz, illetve alispánjaihoz köthető az alispáni emberek kiküldésének gyakorlata, mely később a régió más megyéire is elterjedt. Az egyes megyék egyedi megoldásai ugyanis hatással lehettek a szomszédokra is, a megyék kommunikáltak egymással, követek, levelek vagy a nemesek személyes kapcsolatai révén. Néha a helyi gyakorlat országosan is követendő példává válhatott, mint ahogy Somogy megye pecséthasználata is később mintát teremtett.

A feladatok és feladatkörök gyarapodása és az ezekre adott helyi válaszok mellett ugyancsak végigkísérte a nemesi vármegye történetét a szakszerűbbé válás s az ezt előidéző központi szabályozások. Ez ügyben különösen sokat tett Zsigmond, Mátyás és II. Ulászló király, akik nagydekrétumaikkal és más törvényeikkel a megyék működését is meghatározó szabályokat hoztak. Szakszerűbbé váltak a különféle bírósági eljárások, a tanúkihallgatások, valamint az ezekkel járó megyei írásbeliség is. A tanúk nevét, vallomását fel kellett jegyezni, a megyében kiállítható telekkatonasághoz a jobbágytelkeket össze kellett írni. A 16. század elején egyes megyékben már a törvényszéki jegyzőkönyvvezetés is megindult. Mátyás király eltörölte az idejétmúlt nádori közgyűléseket, teret engedve ezzel annak is, hogy a 16. század elején megerősödjenek a gonosztevők felderítésének új módszerei. Ugyanezen 1486. évi törvény a királyi emberi megbízásokat is igyekezett a megyéhez kötni, s bár kitűzött célját nem érte el, sokat tett a megyei hatóság presztízsének növekedéséért. A hivatali teendők mellett a jogfelfogás is fokozatosan változott, teret engedve a szolgabírák olyan új feladatainak is, mint a bűnözők elfogása és kivégzése.

Bár a nemesi vármegye a korszakban még feladatait tekintve inkább a király vármegyéje volt, azonban – különösen a 15. század közepétől – fokozatosan erősödtek azok a tényezők, amelyek a megyét a nemesek vármegyéjévé tették. A 13. század végén még a szolgabírák is a király, az udvar kinevezésének köszönhatték hivatalukat, ám a szolgabírátság hamarosan a vármegye történetének első olyan tisztségévé vált, amelynek viselőit a nemesi közösség választotta meg. Később újabb közösség által választott tisztségek születtek, mint az esküdt vagy a pénztárnok, de a különféle eseti megbízottakat is a megyebéli nemesség bízta meg feladataikkal. Az önkormányzati fejlődés legfontosabb eredménye azonban kétségtelenül az, hogy a megyei nemesség lassan és fokozatosan kivívta, hogy valamilyen formában beleszólhasson az alispán megválasztásába is. Amíg a vizsgált korszak elején, az 1270-es, 1280-as években még a szolgabírói tisztséghez is királyi kinevezés kellett, addig a végén, az 1530-as, 1540-es években több megyében már nemcsak a szolgabíró, de az alispán kiválasztása is a nemesség kezébe került, még ha az ispánnak jóvá is kellett hagynia azt.

A vármegye elsősorban a kis- és középbirtokos nemesek intézménye volt. A korábbi várjobbágyok egy része is a megyebéli kisbirtokosok népes táborát gyarapította, a megye működtetésében részt vevő egyik legfontosabb csoportot. A kisbirtokos nemesek segédkeztek a *sedriai* ítélkezésben, gyakran közülük kerültek ki a szolgabírák, ahogy valószínűleg soraikból verbuválódtak a törvényszék eseti bírótársai, s ők tehermentesítették a szolgabírákat megyei emberekként is. Több esetben még a megyei törvényszék helyszínét is az jelölte ki, hogy merrefelé lagnak ezek a kisnemesek, hogy nekik milyen módon a legkönnyebb megközelíteniük a *sedriát*. Ám a középbirtokos és tehetősebb nemesek ugyancsak fontos részt vállaltak a megye működtetésében. Az ő szavuknak súlya volt, tekintélyük révén a nagyobb presztízsszerű eseti megbízások (megyei adószedő, országgyűlési követ) kapcsán rájuk esett nemes társaik választása. Néhány tehetősebb família lényegében ki is sajátíthatta ezeket a megbízásokat, vagy, mondjuk inkább úgy, hogy természetesen választotta meg e jobb módú családok tagjait a megyei nemesi közösség. A 15. század végén létrejött új tisztségek, valamint az alispánválasztás előretörése elsősorban ezen családok számára tették vonzóbbá a megye „szolgálatát”, ám a kisbirtokosok karrierlehetőségeit is kiszélesítették.

A vármegye nemesei nemcsak azért gyűltek össze a törvényszéken, hogy elrendezzék kisebb peres ügyeiket, hanem olykor azért is, hogy a nemesi egyetemet érintő kérdésekben hozzanak döntéseket. Legyen szó akár olyan rutinszerű ügyről, hogy az alispánt, a szokásoknak megfelelően, felhatalmazzák az adóhátralékok behajtására. Egyre inkább szükséges volt, hogy egyes kérdésekben ne csak a hatóság, hanem az egész megyei közösség döntsön, különösen olyan ügyekben, amelyek mindenkit, a megye egész birtokos társadalmát érintették. A közösségtudat erősödése nem csak a közös hatáskörben hozott döntések gyarapodásán érhető tetten: a nemesi közösség saját nevében küldött követeket, leveleket a királyhoz, városokhoz, más megyékhez, s egyáltalán a közösség nevében állítottak ki okleveleket bizonyos ügyekben. A közösségtudat erősödése hozta magával az igényt a közös jelképek, a közösségre utaló pecsét iránt. Bár ebben a középkorban legmesszebbre Somogy megye jutott, az úton mások is elindultak, hogy a kora újkorban a megyecímer is meggyökeresedjen.

A megyei pecsét és címer használatát I. Ferdinánd király 1550. évi törvénye rendelte el, melyet a vizsgált korszak zárópontjául választottunk. A törvény azonban nem önállóan áll, egy folyamat egyik darabja. Az 1540-es években számos más törvény szabályozta a megyék életét, de ez lényegében a korábbi évekről is elmondható. A nemesi vármegye nem egyik napról a másikra alakult át valami mássá, valami önkormányzatibbá, hanem hosszú folyamat révén, mely jócskán a középkorban kezdődött, oda vezethető vissza. Ferdinánd törvényeinek megyékre vonatkozó rendelkezései (például esküdtek, cirkálás, megyepecsét, hatáskör a jobbágyköltözési ügyekben) mind-mind középkori előzményekre tekintenek vissza, lényegében szervesen fejlődtek tovább. Az olyan (kora) újkori tisztségek, mint a megyei esküdtek, pénztárnokok, alszolgabírák kialakulása ugyancsak a középkorhoz, annak utolsó évtizedeihez köthetők. Még a megyegyűlés, a kora újkori megyék oly fontos, központi intézménye is fel-felbukkant a középkor századaiban. A középkori nemesi vármegye tehát erős alapot jelentett a megyei önkormányzatiság 16–17. századi további fejlődéséhez. Innen azonban még hosszú út vezetett a Deák Ferenc által a „polgári szabadság őreként” meghatározott újkori vármegyéig.

AJÁNLOTT IRODALOM

ÖSSZEFOGLALÓK ÉS MEGYETÖRTÉNETEK

- Dominkovits Péter:* A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye. Századok 139. (2005) 855–888.
- Engel Pál:* Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Budapest 2001.
- Gábor Gyula:* A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Budapest 1908.
- Holub József:* Zala megye története a középkorban. Pécs 1929.
- Kádas István:* A megye emberei. A szolgabírói hivatal és viselői Északkelet-Magyarországon (1329–1545). Budapest 2020.
- W. Kovács András:* Középszolnok és Kraszna vármegyék hatóságának középkori történetéhez. Erdélyi Múzeum 74. (2012: 3) 46–67.
- Szaszkó, Elek:* Behind the Archontology of Krassó County (Remarks of the Personnel and the Operation of the County Authorities in Krassó). Banatica 26. (2016: 2) 135–184.
- C. Tóth Norbert:* A nemesi megye a középkori Magyarországon. Öt megye példája. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 45. (2010) 405–413.
- C. Tóth Norbert:* Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza, A Szabolcs Községért Kulturális Közhasznú Közalapítvány, 2008.
- Tringli István:* Megyék a középkori Magyarországon. In: „Honoris causa”. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. Piliscsaba–Budapest 2007. 487–517.
- Tringli István:* Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája I. 2. rész. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerk. Zsoldos Attila. Budapest 2001. 75–194.
- Weisz Boglárka:* Bihar megye hatóságának működése a Zsigmond-korban. In: Nagyvárad és Bihar a Zsigmond-korban. Tanulmányok Biharország történetéről. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2020.

ARCHONTOLÓGIÁK, TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ

- Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest 1971.
- Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Budapest, 1890–1913.; IV. *Fekete Nagy Antal*: Trencsén vármegye. Budapest 1941.
- Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest 1996.
- Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–III. Budapest 1963–1987.
- W. Kovács András*: Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája. Kolozsvár 2010.
- Nógrády Árpád*: Sáros vármegye. Budapest 2022.
- Tóth Krisztina*: Esztergom megye történeti földrajza a késő középkorban. Budapest 2020.
- C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás*: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók. Budapest 2016.
- C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András*: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék. Budapest 2017.
- Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest 2011.

FORRÁSKIADVÁNYOK

Középkori megyei kiadványok, megyetörténeti okmánytárak

- Horváth Richárd*: Győr megye hatóságának oklevelei (1328–1525). Győr 2005.
- Neumann Tibor*: Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526). Nyíregyháza 2006.
- Piti Ferenc*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. Szeged–Nyíregyháza 2004.

- Piti Ferenc – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor:* Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524). Nyíregyháza 2010.
- Szakály Ferenc:* Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt. Szekszárd 1998.
- C. Tóth Norbert:* Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526). Budapest–Nyíregyháza 2002.
- C. Tóth Norbert:* Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526). Budapest 2006.

16. század közepi, végi közgyűlési jegyzőkönyvek

- Bilkei Irén – Turbuly Éva:* Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. I. Zalaegerszeg 1996.
- Borsod vármegye közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvei I. 1569–1578. Közreadja Tóth Péter. Miskolc 2008.
- Oborni Teréz:* Nógrád vármegye nemes közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1597–1603. Salgótarján 2001.
- Regeszták Szatmár vármegye történetéből. 1593. május 1. – 1616. augusztus 6. Másolta, fordította, és szómagyarázatokkal ellátta Balogh István. Nyíregyháza 1986.
- Tóth Péter:* Sopron vármegyei közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. Sopron 1994.
- Tóth Péter:* Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I–II. Szombathely 1989–1992.
- Tóth Péter:* Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (tartalmi kivonatok) I. 1558–1560. Miskolc 1990.
- Turbuly Éva:* Sopron vármegyei közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. Sopron 2002.

HÁNY VÁRMEGYE VOLT A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON?

Források

Szent Gellért püspök nagy legendája. Ford. Szabó Flóris. In: Árpád-kori lengedák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Összeállította és szerk. Érszegi Géza. Budapest 2004. 68–88.

Irodalom

Csukovits Enikő: Ismerték-e a késő középkori magyar udvarban az összes megyét? In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs 2010. 93–121.

Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. Századok 134. (2000) 267–321.

Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988. Magyarország történeti atlasza 1526–1711. Főszerk. Oborni Teréz, szerk. Pálffy Géza, Varga Szabolcs. A térképeket készítette Nagy Béla. Budapest 2023.

Zsoldos Attila: Confinium és marcha. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről. Századok 134. (2000) 99–116.

Zsoldos Attila: Korai vármegyéink az újabb történeti kutatások fényében. Castrum – A Castrum Bene Egyesület hírlevele 11. (2010: 1) 5–13.

Zsoldos Attila: Szepes megye kialakulása. Történelmi Szemle 43. (2001) 19–31.

Zsoldos Attila: Visegrád vármegye és utódai. Történelmi Szemle 40. (1998) 1–32.

KIRÁLYI VÁRMEGYÉBŐL NEMESI VÁRMEGYE

Engel Pál: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. Történelmi Szemle 24. (1981) 1–19.

Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok 116. (1982) 880–922.

- Zsoldos Attila*: A királyi várszervezet és a tartárjárás. Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991: 1) 45–76.
- Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Budapest 1999.
- Zsoldos Attila*: A vasi várispánság felbomlása. Vasi Szemle 54. (2000:1) 27–46.
- Zsoldos Attila*: Adalékok a királyi várszervezet udvarispáni tisztségének történetéhez. Levéltári Szemle 41. (1991: 4) 20–31.
- Zsoldos Attila*: Az Aranybulla királya. Székesfehérvár 2022.
- Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Budapest 2005.
- Zsoldos Attila*: Az özvegy és a szolgabírák. Századok 137. (2003) 783–808.

A VÁRMEGYE FÖLDRAJZI KERETEI

Forrás

- C. Tóth Norbert*: Lehetőségek és feladatok a középkori járások kutatásában. Századok 141. (2007) 391–470.

Irodalom

- Benedek Gyula*: Adatok megyei közigazgatási zárványterületek 1526 előtti helyzetéről, különös tekintettel Jász-Nagykun-Szolnok megye jogelőd területeire. Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 11. (1999) 193–219.
- Csukovits Enikő*: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle 39. (1997) 363–386.
- C. Tóth Norbert*: A világi igazgatás Magyarországon a Zsigmond-korban, különös tekintettel Veszprém megyére. In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerk. Hermann István, Karlinszky Balázs. Veszprém 2010. 319–344.
- C. Tóth Norbert*: Bereg megye járásai a középkorban. Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle 40. (2005) 177–186.

A VÁRMEGYE LAKÓI

- Bolla Ilona:* A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Budapest 2005².
- Engel Pál:* A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest 1998.
- Fügedi Erik:* Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Budapest 1992.
- Fügedi Erik:* Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Budapest 1986.
- Kádas István:* Város, falu, megye. A városi birtokok hadpénze a középkor végén. *Korall* 20. (2019) 59–75.
- Kubinyi András:* A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: Magyarország társadalma a török kiűzése idején. *Discussiones Neogradienses* 1. Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján 1984. 5–24.
- Neumann Tibor:* A Vízköz kismanesi társadalma a középkorban. *Századok* 136. (2002) 417–450.
- Neumann Tibor:* Felső-Tisza-vidéki nemesek a késő középkori Nyitra megyében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 42. (2007) 435–449.
- Pálosfalvi, Tamás:* The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526. Budapest 2014.
- Weisz Boglárka:* A város a megyében. A városok a 14. századi megyei és nádori közgyűléseken. *Korall* 20. (2019) 43–58.

A VÁRMEGYE TISZTSÉGVISELŐI

- Engel Pál:* Királyi emberek Valkó megyében. In: *Mediaevalia Transilvanica* 3. (1999) 71–88.
- Engel Pál:* Nagy Lajos bárói. *Történelmi Szemle* 28. (1985) 393–413.
- Föglein Antal:* A vármegyei notárius. *Levéltári Közlemények* 14. (1936) 149–171.
- Gábor Gyula:* Péterfalvi Nagy Albert ugocsai alispán nemessége. *Turul* 36. (1918–1921) 11–20.

- B. Halász Éva:* Anjou István herceg. In: Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon. Szerk. Zsoldos Attila. Székesfehérvár 2014. 81–93.
- Holub József:* A főispán és alispán viszonyának jogi természete. In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Budapest 1917. 186–211.
- Kádas István:* Az elit és a megye. In: Az Anjou-kor hatalmi elitje. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020.
- W. Kovács András:* Az erdélyi vármegyék ispánjai a középkorban. Történelmi Szemle 56. (2014) 407–421.
- W. Kovács András:* Megyei emberek a középkori Erdélyben. Erdélyi Múzeum 80. (2018: 1) 30–39.
- W. Kovács András:* Szolgabírák és járások a középkori Erdélyben. Erdélyi Múzeum 72. (2010: 3–4) 33–42.
- Kubinyi András:* A megyéispánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 16. (1982) 169–179.
- Neumann Tibor:* Alispánválasztás a középkor végi Magyarországon. Századok 155. (2021) 99–134.
- Neumann Tibor:* Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében: 1486. évi 8. tc. végrehajtása. Századok 139. (2005) 261–289.
- Nógrády Árpád:* „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok 129. (1995) 157–194.
- Szakály Ferenc:* Tolna vármegye középkori szolgabírái (Esettanulmány). Történelmi Szemle 39. (1997) 411–424.
- C. Tóth Norbert:* Az örökös ispánságok Zsigmond király korában. Történelmi Szemle 53. (2011) 467–477.
- Virovecz Nándor:* Híres-hírhedt Balassa Menyhárt. Budapest 2023.
- Zsoldos Attila:* A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. Levéltári Szemle 38. (1988: 5) 12–19.

IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS A VÁRMEGYÉBEN

Források

- Piti Ferenc*: Kont Miklós nádor levelesítő okiratai 1366-ból. *Acta Universitatis Szegediensis: acta historica* 132. (2011) 51–57.
- C. Tóth Norbert*: Tolvajok és rablók 1393-ban Szabolcs megyében. *Történelmi Szemle* 61. (2019) 149–164.
- Tringli István*: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények* 69. (1998) 3–31.
- Werbőczy István*: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. Ford. Csiky Kálmán. Budapest 1990.

Irodalom

- Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971.
- Hajnik Imre*: Bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Budapest 1899.
- Istványi Géza*: A generalis congregatio. *Levéltári Közlemények* 17. (1939) 50–83.; 18–19. (1940–1941) 179–207.
- Kőfalvi Tamás*: „...a rosszat rosszal tetézve”. Hatalmaskodási esetek a középkori Dél-Dunántúlon. Szeged, [s. n.], 2006.
- Kőfalvi Tamás*: A hatalmaskodás bűne a középkorban. *Győri Tanulmányok* 24. (2001) 89–119.
- Rácz Balázs Viktor*: A cirkálás késő középkori előzményei. In: *Micae Mediaevales XII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Rudolf Veronika, Hunyadi Sándor, Illés Kornél András. Budapest 2023. 105–121.
- Szőcs Tibor*: A „holtak” esküje. In: *Pillanatképek a magyar középkorból*. Szerk. Skorka Renáta, Weisz Boglárka. Budapest 2022. 72–75.
- Szőcs Tibor*: Az Árpád-kori birtokpercek és a földeskü. In: *Birtok és birtoklás a középkori Magyarországon*. Szerk. Zsoldos Attila. Székesfehérvár 2018. 37–71.
- Tringli István*: A kikiáltott közgyűlés. *Történelmi Szemle* 63. (2021) 575–604.

- Tringli István*: Bűbájos és néző asszonyok levelesítő jegyzékekben. *Ethnographia* 110. (1999) 73–90.
- Tringli István*: Hatalmaskodások a középkori Magyarországon. Budapest 2022.
- Tringli István*: Két szokásjogi norma a közgyűlés működésére. *Történelmi Szemle* 39. (1997) 387–400.
- C. Tóth Norbert*: Hiteleshely és a királyi különös jelenlét. Adatok a leleszi konvent hiteleshelyi működéséhez a 15. század elején. *Századok* 135. (2001) 409–428.

ADÓSZEDÉS A VÁRMEGYÉBEN

Források

- Engel Pál*: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Budapest 1989.
- Kádas István*: Nógrád megye adójegyzéke 1457-ből. In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Weisz Boglárka. Budapest 2016. 31–82.
- Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. Budapest 1990.
- Neumann Tibor*: Nyitra megye hegyentúli járásának kamarahaszna-összeírása 1452-ből. In: „Honoris causa”. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. Piliscsaba–Budapest 2007. 183–234.
- Solymosi László*: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics László. Veszprém 1984. 121–239.

Irodalom

- Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526–1564. Budapest 1888.
- Csiba Balázs*: Kondé Mihály élete és pályája. *Spravodaj Múzea – Múzeumi Híradó* 27. (2022) 24–41.

- Gyöngyössy Márton*: A kamara haszna a késő középkorban. In: Pénztörténet – Gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József, Draskóczy István. Budapest–Miskolc 2009. 141–152.
- Kádas István*: A megye pénze. A zsoldosok fenntartására kivetett adó és a megyei pénztár (1498–1511). In: Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István, Skorka Renáta, Weisz Boglárka. Budapest 2018. 185–204.
- Kádas István*: Adószedés „terepen”: A rovásfa és a helyi adóadminisztráció a késő középkorban és a kora újkor első évtizedeiben. In: Kapocs, érme, rovás. Gazdaság- és várostörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István, Weisz Boglárka. Budapest 2024. 221–263.
- Kádas István*: Az adószedés megyei kezelése (1436–1474). In: Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István, Skorka Renáta, Weisz Boglárka. Budapest 2019. 131–163.
- Kádas István*: Csicseri Zsigmond és az Ung megyei adószedés (1448–1467). In: Adózás és adóelkerülés Magyarországon a 15–20. században. Szerk. Germuska Pál, Ö. Kovács József. Budapest 2021. 15–39.
- W. Kovács András*: Az erdélyi megyék részvétele a királyi adó behajtásában a 16. század elejéig. In: Peregrináció és erudíció: Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére. Szerk. Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária. Kolozsvár 2020. 487–515.
- Mikó Gábor*: Zsigmond király 1411. évi rendelete a kamarahaszna és a tized behajtásáról. Századok 146. (2012) 319–367.
- C. Tóth Norbert*: A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Weisz Boglárka. Budapest 2016. 83–148.
- C. Tóth Norbert*: Vas megye 1427. évi „adókerülői” és a kamarahaszna adminisztrációja. Vasi Szemle 64. (2010) 670–684.
- Weisz Boglárka*: A kamara haszna okán szedett collecta. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs 2012. 547–558.
- Weisz Boglárka*: A király pénze. Magyar Tudomány 177. (2016) 1479–1484.

Weisz Boglárka: A váradi kamara. In: Nagyvárad és Bihar az Anjou-korban. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2018. 73–110.

KATONÁSKODÁS A VÁRMEGYÉBEN

Források

Kőszeghy Sándor: Zsigmond király két honvédelmi szabályzata. Hadtörténelmi Közlemények 5. (1892) 586–608.

Irodalom

Deér József: Zsigmond király honvédelmi politikája. Hadtörténelmi Közlemények 37. (1936) 1–57., 169–200.

Engel Pál: Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről. In: Tanulmányok a középkorról. *Analecta Medievalia* 1. Szerk. Neumann Tibor. [Budapest] 2001. 73–82.

Engel Pál: Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon. I–II. Világosság 25. (1984) 288–295., 367–375.

Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. Budapest 1988.

Kubinyi András: A Szávaszentdemeter-Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Hadtörténelmi Közlemények 91. (1978) 194–222.

Kubinyi András: Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: *Rex invictissimus*. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon. Szerk. Veszprémy László. Budapest 2008. 25–42.

Kubinyi András: Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990) 66–73.

Kubinyi András: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországaiban. Hadtörténelmi Közlemények 113. (2000) 397–416.

Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk. Hermann Róbert, szerk. Veszprémy László. Budapest 2017.

Neumann Tibor: Királyi hatalom és országgyűlés a Jagelló-kor elején. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás, Forgó András, Ifj. Bertényi Iván, Pálffy Géza, Rácz György, Szijártó M. István. Budapest 2014. 46–54.

- Pálosfalvi, Tamás*: From Nicopolis to Mohács. A history of Ottoman–Hungarian warfare, 1389–1526. Leiden–Boston 2018.
- Pataki József*: Anjou királyaink és a két román vajdaság. Kolozsvár 1944.
- B. Szabó János*: A középkor magyarországi könnyűlovassága. X–XVI. század. Máriabesnyő 2017.
- B. Szabó, János*: The Military Organisation and Army of the Kingdom of Hungary (1490–1526). In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Eds. János B. Szabó, Pál Fodor. Budapest 2021. 147–171.
- C. Tóth Norbert*: Az 1395. évi lengyel betörés. A lengyel–magyar kapcsolatok egy epizódja. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. Budapest 2009. 447–485.
- C. Tóth Norbert*: Az 1501. évi tolnai országgyűlés. Adatok a királyi adminisztráció működéséhez. Századok 143. (2009) 1455–1481.
- Zsoldos Attila*: A hadszervezet átalakulása a XIII. századi Magyarországon. In: „A hadtáp volt maga a fegyver.” Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről. Szerk. Pósn László, Veszprémy László. Budapest 2013. 212–226.

EGYÉB FELADATOK A VÁRMEGYÉBEN

Források

- Draskóczy István*: Sáros megye vámhelyei a 14. században. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1998. 45–61.
- Iványi Béla*: Bihar- és Bars-vármegyék vámhelyei a középkorban. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 12. (1905) 81–132.

Irodalom

- Gulyás László Szabolcs*: A jobbágyság szabad költözése a középkorvégi Felső-Tiszavidéken. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 50. (2015) 49–59.
- Gulyás László Szabolcs*: Luxemburgi Zsigmond jobbágyköltözéssel kapcsolatos rendelkezései. In: „Causa unionis, causa fidei, causa reformationis

- in capite et membris”. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából. Szerk. Bárány Attila, Pósan László. Debrecen 2014. 242–254.
- Kubinyi András*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Budapest 1990. 53–147.
- C. Tóth Norbert*: Adatok a megyék és hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. Századok 146. (2002) 351–364.
- Weisz Boglárka*: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Budapest 2013.
- Weisz Boglárka*: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. Budapest 2012.

POLITIZÁLÁS ÉS KÖZÖSSÉG A VÁRMEGYÉBEN

Források

- W. Kovács András*: Két meghívólevél erdélyi tartománygyűlésre (1478, 1502). Erdélyi Múzeum 85. (2023: 1) 13–18.

Irodalom

- Dominkovits Péter*: Vármegye és országgyűlés a 17. században. A nyugat-dunántúli törvényhatóságok példáján. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás, Forgó András, ifj. Bertényi Iván, Pálffy Géza, Rácz György, Szijártó M. István. Budapest 2013. 102–122.
- Fraknói Vilmos*: A magyar országgyűlések története I. Ferdinánd király alatt. I–IV. Budapest 1874–1876.
- Kádas, István*: Communication between the Towns and the County Authority. The Free Royal Towns and Šariš County at the Beginning of the 16th Century. Mesto a dejiny – The City and History 9. (2020: 2) 29–42.
- Kubinyi András*: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagello-korban. In: Mályusz Elemér emlékkönyv: társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest 1984. 257–268.

- Mikó Gábor*: Az 1514. évi Lukács-napi országgyűlés törvénykönyvének megszületése. In: Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról. Szerk. C. Tóth Norbert, Neumann Tibor. Budapest 2015.
- Pálosfalvi Tamás*: A középkori magyar országgyűlések. In: Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig. Szerk. Fazekas István, Gebei Sándor, Pálosfalvi Tamás. Budapest 2020.

KARRIER ÉS SZOLGÁLAT A VÁRMEGYÉBEN

- Iusztin, Zoltan*: The King's Men from Timiș County (14th–15th Centuries). *Transilvanian Review* 26. (2017) 119–135.
- Kádas István*: Megúszni egy gyilkosságot? In: Pillanatképek a magyar középkorból. Szerk. Skorka Renáta, Weisz Boglárka. Budapest 2022. 192–195.
- Kádas István*: Tiszteletdíj, soltészpénz. In: Pillanatképek a magyar középkorból. Szerk. Skorka Renáta, Weisz Boglárka. Budapest 2022. 28–31.
- Kubinyi András*: Írástudás és értelmiségi foglalkozásúak a Jagelló-korban. In: Magyar Herold. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981. I. Szerk. Kállay István. Budapest 1982. 186–208.

A MEGYEI ÍRÁSBELISÉG ÉS PECSÉT

Források

- Borsa Iván*: Somogy vármegye címereslevele és első pecsétje. Somogy megye múltjából – Levéltári Évkönyv 15. (1984) 53–69.

Irodalom

- Bertényi Iván*: Új magyar címertan. Budapest 1998.
- Gesztelyi Tamás – Rácz György*: Antik gemmapecséték a középkori Magyarországon. Antike Gemmensiegel im mitttelalterlichen Ungarn. Debrecen 2006.

- Kádas István*: Cum sigillo nostro. A késő középkori Sáros megye pecsét-használata. Történelmi Szemle 49. (2017) 637–653.
- W. Kovács András*: Vármegyei jegyzőkönyv és vármegyei pecsét a középkori Erdélyben? In: Certamen IV. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában. Szerk. Egyed Emese, Gálfi Emőke, Weisz Attila. Kolozsvár 2017. 271–285.
- Kumorovitz L. Bernát*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Gödöllő 1944. Bővített kiadás: Budapest 1993.
- Litauszki Zoltán*: Árpád- és késő középkori pecsétgyűrűk a dél-alföldi régióban (Kutatások Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyében). Szeged 2012. (Szakdolgozat).
- Novák Veronika*: Nyitra, Bars és Abaúj vármegyék tisztviselői és oklevél-kiadásuk 1526-ig. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 16. (2003) 29–55.

KÉPJEGYZÉK

- A szerző saját felvételei – 12., 32., 35.
Bamberg Staatsbibliothek – 26.
Bayerische Staatsbibliothek – 24.
Bibliothèque nationale de France – 8.
British Library – 10., 11.
British Museum – 23., 33.
ELTE Informatikai Kar, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet – 3.
Galleria degli Uffizi, Firenze – 5.
Germanisches Nationalmuseum – 13.
Herzog August Bibliothek – 15.
Library of Congress, Washington DC – 31., 34.
Magyar Nemzeti Galéria – 30.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – 2., 4., 6., 2. ábra., 3. ábra.
Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára – 36.
Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Magyar Nemzeti Múzeum – 7.
Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Országos Széchényi Könyvtár
 Kiemelt Tagintézmény
 Képtár – 29.
 Kézirattár – 27.
Országgyűlés Hivatala, Országgyűlési Múzeum – 37.
Österreichische Nationalbibliothek – 22.
Science Museum Group – 1. ábra.
Staatliche Kunstsammlungen Dresden – 17.
Stadtarchiv Nürnberg – 28.
Štátny archív v Prešove – 3. ábra.

Štátny archív Prešov, Pobočka Bardejov – 19.

Székelyderzsi unitárius vártemplom

Szépművészeti Múzeum – 9.

Trogen, Kantonsbibliothek Appenzell Ausserrhoden – 20.

Universitätsbibliothek Heidelberg – 14.

Zentral- und Hochschulbibliothek Luzern – 16.

Das Mittelalterliche Hausbuch Schloss Wolfegg 1478–1480 – 25.

Wikimedia commons – 1., 18., 21., 23.

A vármegye a magyar történelem egyik legtartósabb intézménye, mely Szent István korától kezdve napjainkig végigkíséri múltunkat és jelenünket. A középszintű igazgatás keretként szolgált évszázadokon át, ám jóval több is volt ennél. Szerepe az élet számos területére kiterjedt, az igazságszolgáltatástól kezdve az adószedésen és a katonáskodáson át a vámok és utak ellenőrzéséig vagy a jobbágyság költözködésének felügyeléséig. A középkori vármegyék ugyan a királyi hatalom letéteményesei voltak, mindazonáltal fontos szerepet játszottak a nemesség összetartozástudatának fejlődésében is. Bármennyire egy ősi és tartós intézményről beszélünk ugyanis, a vármegye nem egy merev, változatlan entitás volt, hanem folyamatos átalakulás, fejlődés jellemezte, különösen a középkor folyamán. Szent István vármegyéje nem csupán korunk vagy az újkor vármegyéitől különbözött, hanem I. (Nagy) Lajos vagy éppen Mátyás király megyéitől is. Könyvünkben ezt a dinamikus időszakot mutatjuk be, miként formálódott az Árpádok „királyi” vármegyéjéből a 14. századra az úgynevezett „nemesi” vármegye, s abban hogyan fejlődtek ki fokozatosan azok a jellegzetességek, melyek már a korai újkori megyei önkormányzatisághoz vezettek el. A kötet nemcsak arra ad választ, hogy hány vármegye volt a középkori Magyarországon, hanem arra is, hogy milyen volt ez az intézmény. Miféle feladatokat láttak el a megyék, s hogyan szervezték keretbe a középkor emberének – főként a nemeseknek – az életét. A nemesi vármegye fokozatos fejlődés folyamán egyre inkább ténylegesen is a nemesség vármegyéjévé, a nemesi közösségtudat alapelemévé vált. Az intézményi szakszerűsödés, a megyei karrier kialakulása kéz a kézben járt a megyei nemesi közösség erősödésével, s a korszak végére már az önkormányzatiság csírája is szárba szökkent. A kötet egy időben és térben is változatos intézményt tár elénk; nem egy sematikus „általános” vármegyét kíván rekonstruálni, hanem igyekszik bemutatni a vármegyék középkori sokszínűségét is, ahol minden megye egy kicsit más volt, és számos helyi és regionális különbség tette élővé az összképet.